

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

VIERDE
JAARGANG
1935

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL — LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR :

Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Prof. W. A. E. VAN DER
PLUIJM; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE :

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

REDACTIE: PROF. DR. A. W. BYVANCK, VOORZITTER; DR. J. J. DE GELDER,
SECRETARIS; JONKVR. C. ENGELN; DR. G. C. LABOUCHÈRE; DR. ELISABETH
NEURDENBURG; DR. M. D. OZINGA; DR. H. SCHNEIDER;
PROF. DR. W. VOGELANG.

INHOUD

Wat weten wij van de oude Abdij van Egmond, door Dr. H. E. van Gelder, met 8 afbeeldingen, waarvan 1 in den tekst	1
Varia topografica, door Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland, met 8 afbeeldingen	7
Kroniek der Noord-Nederlandsche miniaturen II, door Prof. Dr. A. W. Byvanck, met 19 afbeeldingen	10
Ontgravingen van den burcht van Oostvoorne, door Dr. Jan Kalf, met 15 afbeel- dingen, waarvan 5 in den tekst	37
De kerken van Abbenbroek, Poortugaal, Geervliet en Spijkenisse, door Dr. M. D. Ozinga, met 10 afbeeldingen en 4 figuren in den tekst. . . .	50
Het nieuwe Gemeente Museum te 's-Gravenhage, door Dr. H. E. van Gelder, met 1 afbeelding	61
Het nieuwe Museum Boymans, door D. Hannema en Dr. A. van der Steur, met 1 afbeelding	62
Willemstad, door G. C. A. Juten, met 3 afbeeldingen in den tekst	65
Een letterbalustrade aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, door Jan Mosmans, met 5 afbeeldingen in den tekst	77
Museum Stania-State te Oenkerk, door Mr. P. C. J. A. Boeles, met 5 afbeeldingen	84
De nieuwe Gemeentelijke Musea van 's-Gravenhage en Rotterdam, door Dr. J. J. de Gelder met 24 afbeeldingen en 6 figuren in den tekst . . .	88
Spaar oude kleuren, door Dr. M. D. Ozinga, met 6 afbeeldingen	103
Een plan dat belangstelling verdient, door Dr. E. Neurdenburg	106
Officiële berichten: Algemeene vergadering van den N. O. B. te Rotterdam op 5 Sept. 1935:	
Verslag door den Secretaris, 106; Rede van den Voorzitter, 108; Jaarverslag van den Secretaris, 109; Uittreksel uit het Jaarverslag van den Klokken- en Orgelraad, ...	110
Monumenten in Nederland, door Dr. M. D. Ozinga, ...	21, 70, 112
Musea, door C. Engelen	22, 114
Berichten over Vereenigingen, Commissies en Instellingen voor het geheele land of voer provinciën en gewesten	118
Boekbesprekingen (met 1 afbeelding)	27, 72, 119
Vragen	76
Verbetering van drukfouten	106
Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome	106

[Afbeeldingen I—XXVI]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

VIERDE JAARGANG
AFLEVERING 1
MAART 1935

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Prof. W. A. E. VAN DER PLUIJM, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Mr. Dr. A. B. G. M. VAN
RIJCKEVORSEL; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

Afb. 1.
Evangeliarium
van Egmond:
de aanbieding van het
handschrift (IX/X;
Koninklijke
Bibliotheek,
's-Graven-
hage).

Afb. 2. De abdij op een kaart;
vóór 1564; Sted. Mus. te Alkmaar.

Afb. 3. Teekening in het Diarium van Buchelius
(1596, Rijks-Universiteits-Bibliotheek, Utrecht).

Abdij van Egmond.

WAT WETEN WIJ VAN DE OUDE ABDIJ VAN EGMOND?

DOOR DR. H. E. VAN GELDER

De tentoonstelling gewijd aan de Abdij van Egmond in het Haagsche Gemeentemuseum in September 1934 heeft niet alleen groote belangstelling getrokken, zij heeft ook enkele vraagstukken betreffende dit oude centrum van middeleeuwsche Nederlandsche cultuur weer eens naar voren gebracht; en wat eigenlijk wel merkwaardiger is, materiaal in het licht doen komen, waaraan tot nu toe naar ik meen niet voldoende aandacht geschonken is. Ik denk daarbij vooral aan onze kennis omtrent het gebouw.

En dat is zeker iets, dat ook in breeder kring belangstelling verdient, wanneer men zich voorstelt welk een beteekenis voor het cultureele leven, — dit in den ruimsten zin genomen — de vestiging der Benediktijners zoo noordelijk in Holland gehad moet hebben, in verband met de ontwikkeling der bewoners, die wij uit den rijkdom der boekerij, uit de opnoeming der kunstschaten, die zij bevatte, kunnen opmaken, en ook in verband met het feit, dat deze abdij over het geheele graafschap Holland verspreide bezittingen had, welke exploitatie op de omgeving invloed uitoefenen moest: de beteekenis van den arbeid der kloosterlingen in economisch opzicht strekte zich wellicht uit over een veel grooter gebied dan hun geestelijken arbeid bestreek. De nauwe band tusschen de Abdij en de oudste Nederlandsche gravenfamilie, welke uit tal van gegevens bekend is, doet ook vermoeden, dat de invloed der geleerde abten op de omgeving van het grafelijk hof niet gering zal zijn geweest en dat zij als raadslieden van den graaf zeker medetelden.

Kortom met Egmond is onze oudste historie nauw verbonden: hoe zag dat Egmond eruit?

Het antwoord op deze vraag is zeker moeilijk. De verwoesting van de Abdij in 1573 en daarna is zoo grondig geweest, dat er niets van is overgebleven dan hetgeen thans nog onder den grond moge bedolven zijn, behoudens een gebeeldhouwden roodzandsteen boogtrommel, welke eertijds het westportaal der Abdijkerk versierde en welke, ofschoon zwaar geschonden zoowel door den „tand des tijds” als door de hand der Egmonder boogschutters, die het merkwaardige stuk als schietschijf plachten te gebruiken, — thans in het Rijksmuseum is ingemetseld als eenig overblijfsel der vroegste Nederlandsche beeldhouwkunst. Deze tympan werd door kenners als Pit ¹⁾ en Ligtenberg ²⁾ gedateerd tusschen 1122 en 1132; zij stelt in vlak relief drie halffiguren voor, den H. Petrus en zooals als het ingehakte opschrift vertelt, zijn vereenders: gravin Petronilla, weduwe van Floris II en haar zoon Dirk IV.

Uit de eerste helft der twaalfde eeuw is dit onmiskenbaar document, maar de Abdij was reeds in het einde der negende eeuw, of het begin der tiende eeuw in wezen. Graaf Dirk I had niet ver van de plaats waar de H. Adalbertus, de eerste Christen-prediker in deze streek, begraven lag, een houten klooster gebouwd voor Benedictijner nonnen, dat door Dirk II tusschen 950 en 970 door een steenen gebouw werd vervangen, waarna de nonnen naar Bennebroek verplaatst werden en het klooster betrokken werd door Benedictijners, waarschijnlijk afkomstig uit de St. Baaf-abdij te Gent, welke bewoners bij vele abdij-vormingen of hervormingen dier jaren betrokken zijn. ³⁾

Door een der geleerde Benediktijnen, die zich met de Egmondsche overblijfselen

(¹⁾ La Sculpture holl. au Musée Nat. d'Amsterdam, p. 2—3.

(²⁾ Die Romanische Steinplastik I, S. 15—19. (³⁾ Dom Beekman, Inl. Catal. der Tent., blz. 17.

hebben beziggehouden, Dom. Paul Séjourné¹⁾) is op de beteekenis geweest, welke een ander belangrijk Egmond-document zou kunnen hebben voor onze kennis omtrent dit gebouw uit de tiende eeuw: het Evangeliarium door Dirk II en Hildegardis zijn echtgenooten aan de Abdijkerk geschonken en wel bepaaldelijk de daarin voorkomende afbeelding dier schenkingsdaad. (zie afb. 1). De graaf en de gravin worden voorgesteld het boek leggende op een altaar, — dat van den H. Adalbertus, — staande onder een met torens bekroond en door kolommen gedragen dak. Dom. Séjourné oppert de mogelijkheid, dat hier niet slechts een juiste afbeelding van het altaar gegeven wordt, — hetgeen hij waarschijnlijk maakt door vergelijking met een St. Maarten-altaar in Utrecht, — maar ook eene van de Abdijkerk-zelf.

In zijn Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst neemt Vermeulen²⁾) deze veronderstelling in nog eenigszins positiever vorm over: „Hoewel veel in deze afbeelding, meent hij, allicht op een conventioneel schema berust, zijn er tal van bijzonderheden, die haar concreet historisch karakter buiten twijfel stellen. Bovendien werd zij allerwaarschijnlijkst te Egmond zelf vervaardigd. Met behulp van mededeelingen in de contemporaine levensbeschrijving van den H. Adalbert onderkennen wij hier een driebeukige basiliek met een dwarspand en halfronde absis, een atrium, een westbouw geflankeerd met twee torens en daaronder een westelijke krocht, zooals die o.a. ook voorkomt te Fulda en te Maastricht. Dit grondplan vertoont dus in de voornaamste punten het type der West Frankische basiliek.³⁾) En wat wij van den opbouw weten, bevestigt deze waarneming. De buitenmuren zijn uit afwisselende donkere en lichte steenen in regelmatig verband opgemetseld. Op de kruising stond een toren, bestaande uit drie geledingen, en bekroond door een met lood of koper bekleeden koepel. De kerk was overdekt met een open, zoogenaamd ziende bekapping, in den westbouw tusschen de beide torens stond het aan den H. Michael gewijde altaar, en ook overigens beantwoordde de inwendige dispositie geheel aan de algemeene regels, die gedurende dit tijdperk in de Gallische en Germaansche landen werden in acht genomen. Wij zien dus in Egmond niet lang na de oudste kerk te Cluny een vrij aanzienlijke steenen abdijkerk verrijzen van duidelijk uitgesproken West-Frankisch karakter, zooals wij dat overigens verwachten kunnen van den uit Gent afkomstigen bouwmeester en zijn Vlaamsche helpers. En evenals de versieringen uit het Evangeliarium⁴⁾) zich als Frankisch-Saksisch onderscheiden van het Duitsche type der gelijktijdige miniaturen in het Sacramentarium van Utrecht, zoo zal ook de Egmondsche abdijkerk van omstreeks 950 zich door haar West-Frankischen bouwtrant onderscheiden hebben van de ongetwijfeld Rijnlandsche bouwwerken, die bisschop Balerik in dit tijdvak te Utrecht deed oprichten.”

Voegen wij aan Vermeulens duidelijk beeld nog toe, dat wij dan ook aan de tekening in het Evangeliarium de bijzonderheden kunnen ontleenen, dat de kruisingstoren een klokkespel bevatte en de beide andere torenspitsen met vogels als windwijzer waren gekroond.

Verder weten wij nog enkele dingen: Wij weten van het bestaan van eenige altaren, behalve van het reeds genoemde van St. Michael, nml. dat van den H. Adalbert, dat echter zooals Séjourné aannemelijk maakt ondanks zijn rijke begiftigingen, niet het hoofdaltaar was, dat aan O. L. Vrouw was gewijd, dan o.a. Petrus en Paulus, Johannes Evangelist, Benediktus, Hieronymus.

Misschien mogen wij nog een stel van twaalf kolommen aannemen, die in de latere kerk voorkwamen, maar daarmee houdt onze kennis op.

(¹⁾) Bull. N. Oudk. Bond 1920, blz. 32—71.

(²⁾) Aldaar blz. 157 vlg.

(³⁾) Vergel. die te St. Riquier, zie Vermeulen blz. 119.

(⁴⁾) Zie Bijvanck Bull. O. B. 1920, blz. 21.

Die latere kerk, waarvan ik zoeven in verband met haar bewaard tympaan reeds sprak en welks wijding in 1143 plaats had, heeft die van 950 dus reeds vrij spoedig vervangen. Gaan wij de enkele feiten na, die ons zijn overgeleverd, dan moeten wij tot de conclusie komen, dat de nieuwe kerk eigenlijk slechts een verbetering van de oude was. Onder abt Anselmus, den gunsteling van gravin Petronella, de weduwe van Floris II, was het klooster in verval geraakt en was men met het afbreken der kerk begonnen. Dit zal men wel zóó moeten verstaan, dat enkele deelen, bouwvallig geworden, veiligheidshalve werden afgebroken. Ik denk daarbij bijv. aan den vieringstoren. Toen Abt Wouter, nadat Anselmus afgezet was, als vertrouwde van den jongen graaf Dirk VI het bewind opnam, heeft hij van deze en de berouwvolle Petronella gedaan gekregen, dat zij de kosten droegen van het herstel der kerk en hare uitbreiding, — waarschijnlijk vooral een vergrooting van het koor, dat op 'n latere afbeelding heel wat grooter is dan de oudste, romaansche absis. Dan werd de ruimte tusschen de twee torens, waar de reeds genoemde boogtrommel werd geplaatst, hooger opgetrokken, en kreeg zij min of meer het karakter van een versterking, zooals de schenking van Dirk VI ook bedoelde tot stand te brengen. Deze kerk heeft later nog verbeteringen ondergaan. Het Cartularium Egmundense verhaalt, dat abt Gerard van Ockenbergh — in 1424 overleden — de kerk heeft doen paveeren (met tegels beleggen) twee „grootte glaese” in de kerk heeft doen aanbrengen, de twee torens „doen hoghen” ende kruisen opsetten en de kerk doen soldeeren met veel lood en tin.” In het grafschrift van Abt Willem II van Mathenes, overleden in 1458, worden die verbeteringen aan dezen abt toegeschreven. Het is moeilijk in deze te beslissen. Het is trouwens niet zeer belangrijk, daar het verschil in tijd niet groot is. Abt Willem heeft ook de abtswoning verbeterd en in de kerk veel opgeknapt en doen versieren. Een twintigtal jaren later heeft Abt Gerard van Poelgeest het oksaal in de kerk geschonken, en wellicht nog meer verbeterd, daar wij weten dat hij veel voor de abdij in stoffelijk opzicht tot stand bracht. Hij was het ook, die in de boekerij veel liet binden en tenslotte weten wij uit een interessant document, dat in zijn dagen de Abdij in een zeer goeden toestand verkeerde, zoodat er eigenlijk weinig aan op te knappen viel; in dit document namelijk beklagt de abt zich erover, dat de considerans van een pauselijke bul, waarbij Egmond het recht kreeg aflaten te verkoopen, zeide, dat dit voorrecht geschonken was „om de vervallen abdij te herstellen”, en dit niet in overeenstemming was met de waarheid. ¹⁾ Tenslotte heeft in het begin der 15de eeuw de abt Meynardus Man, — ook weder een geleerde, die veel voor de boekerij voelde, — een verrijking gebracht door een klein torentje op de kruising van koor en transept te doen plaatsen en de beelden van twaalf apostelen te doen stellen voor de twaalf pijlers in het schip.

Weten wij nu, hoe deze kerk, — hoe de geheele abdij er in de laatste eeuwen van haar bestaan uitzag?

Verschillende schrijvers over de Abdij zijn daarop gerust. De heer de Bont, die zich zoo verdienstelijk gemaakt heeft voor de gedachte Egmond te doen herrijzen, heeft in zijn boek: de Regale Abdij van Egmond voor zijn meening over uitgebreidheid en vorm als vaststaand aangenomen, dat wij beschikken over een schilderij uit het begin der 16de eeuw. Hij bedoelt daarmede het grootte stuk in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, dat op de Egmond-tentoonstelling aanwezig was, waarop zoowel de Abdij te Egmond binnen als het Kasteel der Egmondten aan den Hoef voorkomt, terwijl tusschen beiden een vergezicht is geopend op den toren van Egmond aan Zee. Men behoeft echter nog niet eens een bijzonder kenner van de schilderkunst te zijn om bij eersten aanblik te zien, dat dit opzichzelf interessante en inderdaad ook plaisante schilderij niet vroeger dan 1640 à 1650 is ontstaan

(¹⁾ Zie mijn Opstel: Veertiende-eeuwsche Kloosterzeden, Bijdr. Vad. Gesch. en Oudhk. 1909.

en niets anders is dan een aardige combinatie van twee andere schilderijen ¹⁾, welke in verschillende exemplaren voorkomen (ik ken er vier) en waarvan de gesigioneerde de handteekening dragen van Claes Dircksz van der Heck; dat in het Rijksmuseum is gedateerd 1638. Deze schilderijen zijn ontstaan vijftien jaren na de verwoesting van de abdij. Merkwaardig is, dat ook nog in het boek van Mgr. Hensen en Jan Stuyt van 1928 het schilderij, dat toen toch in het Utrechtsch Museum als Noord Nederlandsch midden 17de eeuw hing, nog als een zestiende-eeuwsche afbeelding wordt aangenomen en zelfs tot grondslag dient voor een reconstructie, die de architect Stuyt van de „Abdij in haar welstand” geeft.

Ik acht dat laatste zeer onvoorzichtig. Men zou zich op het feit kunnen beroepen, dat deze schilderijen door den Alkmaarder Van der Heck, — en zijn familieleden ²⁾ — geschilderd, op eene traditie en misschien op een 16de eeuwsch voorbeeld berusten kunnen, maar noch van de traditie, noch van het oudere schilderij vindt men ergens een spoor. En zoolang dit zoo is, is het de plicht van den historicus de betrouwbaarheid van een zich aanbiedend document te toetsen.

Doen wij dat, dan is het meest voor de hand liggende ter vergelijking bij te brengen twee werkelijk zestiende-eeuwsche afbeeldingen, die, hoe summier ook, door hun aard onvoorwaardelijk vertrouwen verdienen: zij toch zijn, zonder eenige opzettelijkheid door tijdgenooten vervaardigd. Het zijn de afbeeldingen, welke voorkomen op twee kaarten van de landen rondom de Egmonder en Berger-meeren. De oudste der beide kaarten is van 1538; ik ken haar slechts uit een fotografische, tamelijk kleine afbeelding in het archief te Alkmaar, welke op de tentoonstelling aanwezig was; het origineel is met de papieren van den emigrant Egmont Pignatelli in de Archives Nationales te Parijs. Wat zij van de Abdij afbeeldt is een kerkgebouw met enkele huizen gelegen in een beboomden hof. Het geheel is echter niet duidelijk genoeg te onderscheiden om conclusies toe te laten. Gelukkig is de tweede kaart, eigendom van het Alkmaarsche Gemeente-archief, véél duidelijker (zie afb. 2). Als wij bedenken, dat de droogmaking van de beide meren door de heeren van Egmont en van Bergen in 1564 tot stand kwam, kunnen wij deze kaart kort vóór dat jaar stellen.

Ook hier ligt de Abdijkerk aan een boomrijken hof, maar wij zien haar duidelijk en onderscheiden enkele huizen binnen den ringmuur, die het geheel schijnt te omgeven.

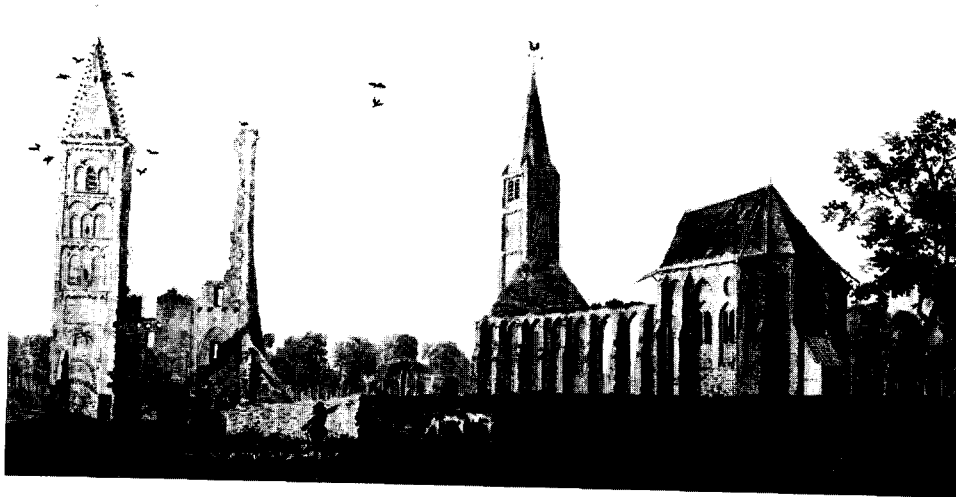
De tegenstelling met het schilderij is groot. De onjuiste opzet van dit laatste, waarbij de Abdij Zuid-Noord ligt inplaats van Oost-West late men nu nog daar, zij was voor een samenbrengen met het kasteel wellicht noodzakelijk. Maar die volheid van gebouwen bij de een tegenover de soberheid bij den ander (bevestigd door hetgeen de kaart van 1538 geeft), dwingt toch tot nadenken.

Is de kaart-teekenaar te gauw tevreden geweest en heeft hij nagelaten een uitvoeriger teekening te maken? Als men zijn afbeeldingen van het Regulierenklooster onder Heiloo en van het kasteel der Heeren van Egmond ziet, die, vooral de laatste, zeer uitvoerig zijn, dan zou men dat niet durven volhouden. De afbeelding van het Egmondsche kasteel geeft een zwaren toren door veel bouwwerken omgeven. Daarop lijkt nu het kasteelgedeelte der schilderij wel, maar men moet niet vergeten, dat de ruïne van het kasteel nog langen tijd veel meer van den oorspronkelijken toestand is blijven vertoonen ³⁾, en men behoeft daaruit dus nog niet te concludeeren, dat dus ook de Abdij wel juist zou kunnen zijn. Nu lette men nog op enkele andere gegevens: er heeft in 1570 een boedelbeschrijving plaats

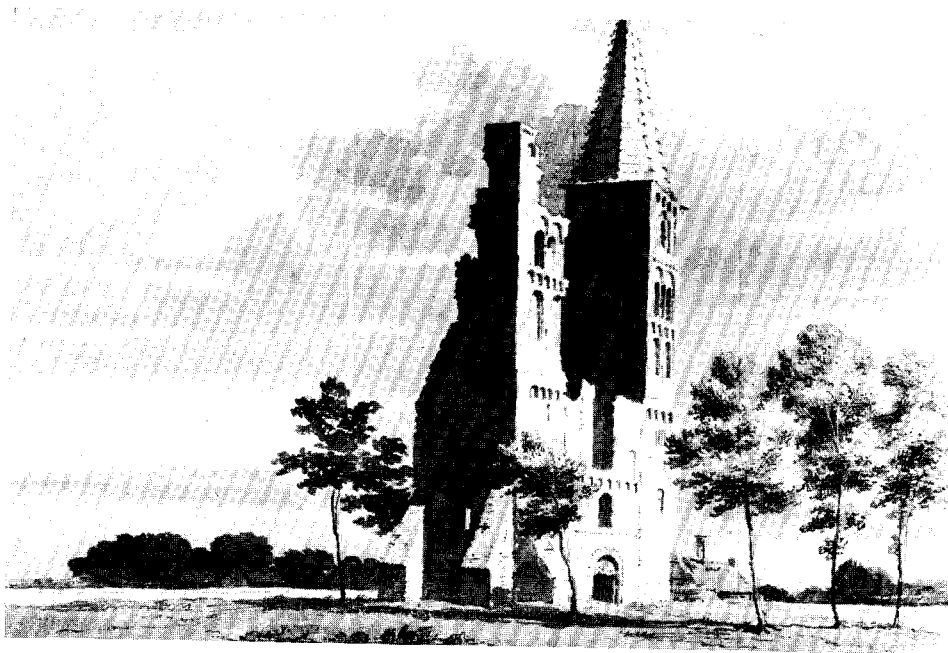
(¹) Eigenlijk drie: bij jhr. Van Foreest te Heiloo bevindt zich, als derde in de serie, een afbeelding van Egmond aan Zee, uit het land gezien.

(²) Zie Bruinvis: Beeldende Kunstenaars te Alkmaar, enz.

(³) In dit verband wijs ik op een schilderij in het bezit van mevr. de Douar. Six, Jagtlust te 's-Graveland, dat een vroeg zeventiende-eeuwsche afbeelding van de kasteel-ruïne geeft, en niet, zooals men meent eene van de Abdij; bij jhr. J. Six te Amsterdam is een iets oudere reconstructie van het kasteel „in welstand”.

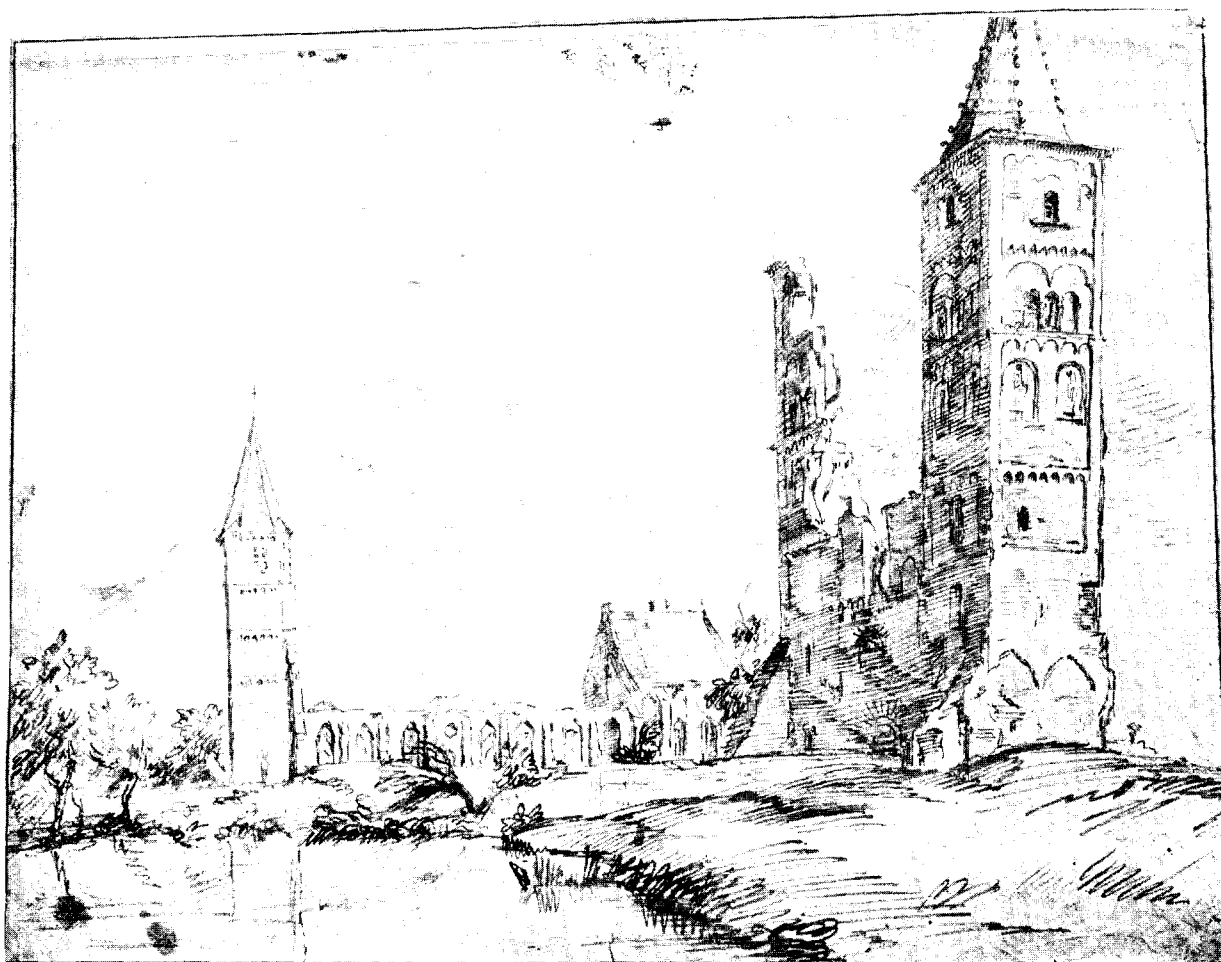
Afb. 4. Teekening door een onbekende (XVIII; Gemeente Archief, Alkmaar).

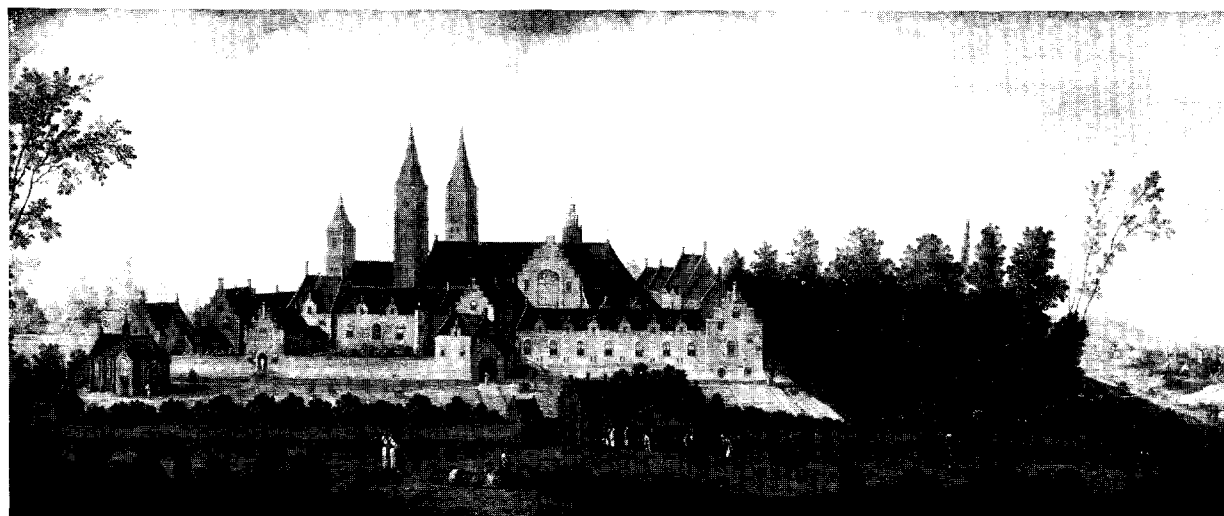
Afb. 5. Teekening door C. Pronk (omstreeks 1740, Gemeente Archief, Alkmaar).

Abdij van Egmond.

Afb. 6. Teekening door Jan Lievens (Prentenkabinet, Leiden).

Afb. 7. Schilderij door Van der Heck (Rijks-Museum, Amsterdam).

Abdij van Egmond.

gehad van de Abdij in verband met het slechte beheer van Nicolaas van Nieuwland. Als plaatsen waar zich inboedel bevindt, worden slechts zéér weinige huizen genoemd. Ik kom slechts tot een abtswoning, een reeks woonvertrekken voor den prior en monniken, ook wel als kapittelhuis aangeduid, een middelste zaal, waarmede de reefter bedoeld zal zijn, en gastenhuis; en een vrouwenhuis. De librije kan in het kapittelhuis zijn ondergebracht geweest. In de tweede plaats moet men bedenken, dat het aantal monniken niet groot zal geweest zijn. Uit enkele acten kunnen wij het aantal op een bepaald oogenblik wel opmaken.

Een ongedateerde oorkonde in het archief der Abdij, van Lubbertus II, omstreeks 1257, bepaalt o.a., dat het aantal der monniken tezamen met dat der scholieren het getal 30 niet te boven mocht gaan; een andere van 29 Juli 1303, waarin abt Floris de prebenden regelt, spreekt van 14 monniken en 5 scholieren; in een stuk van 1424 tel ik 17 monniken, en in een van 5 Juni 1491 wordt gesproken van 17 monniken en van 9 uitgewekene; in 1559 telt men 20 „geprofeste” monniken, in 1565 vind ik er slechts 10.

Nog een aanwijzing is allicht, dat in 1570 in den boedel slechts 18 „cleyne silveren croesen en zes groote met een deksel”, slechts 8 tinnen lampetten en 8 tinnen bekkens, en, al klinkt het niet heel kiesch, maar de historicus mag voor geen enkel gegeven de neus optrekken, ook 18 tinnen waterpotten aanwezig waren. Laten wij ons dus de abdij bescheiden voorstellen en voorloopig aannemen, dat er werkelijk niet meer gebouwen stonden naast de abdijkerk — en de Buurkerk, de kerk van het dorp Egmond-zelf, welke om de abdijkerk te ontlasten, reeds in de 12de eeuw gebouwd was,¹⁾ — dan die, welke ik zoeven noemde, waaraan ik nog een lagen kloostergang — welke de kaartteekenaar, perspectivisch werkende, niet kon laten zien — toevoeg, en welke vóór de beide torens lag. Ik doe dat op grond van het feit, dat op afbeeldingen van de ruïne's van lage aanbouwen aan de westzijde der torens nog sporen te zien zijn.

Die afbeeldingen der ruïne's zijn tenslotte ook nog een bron voor onze kennis der gebouwen. Een viertal komt daarvoor in de eerste plaats in aanmerking. Namelijk die van Buchelius (zie afb. 3), uit 1596 vlak vóór de instorting van de spits van den noordertoren, dan de teekening van Lievens (zie afb. 6) uit het midden der 17de eeuw, een aquarel van een onbekende uit de 18de eeuw (zie afb. 4) en een teekening van Cornelis Pronk, uit ongeveer 1740 (zie afb. 5).

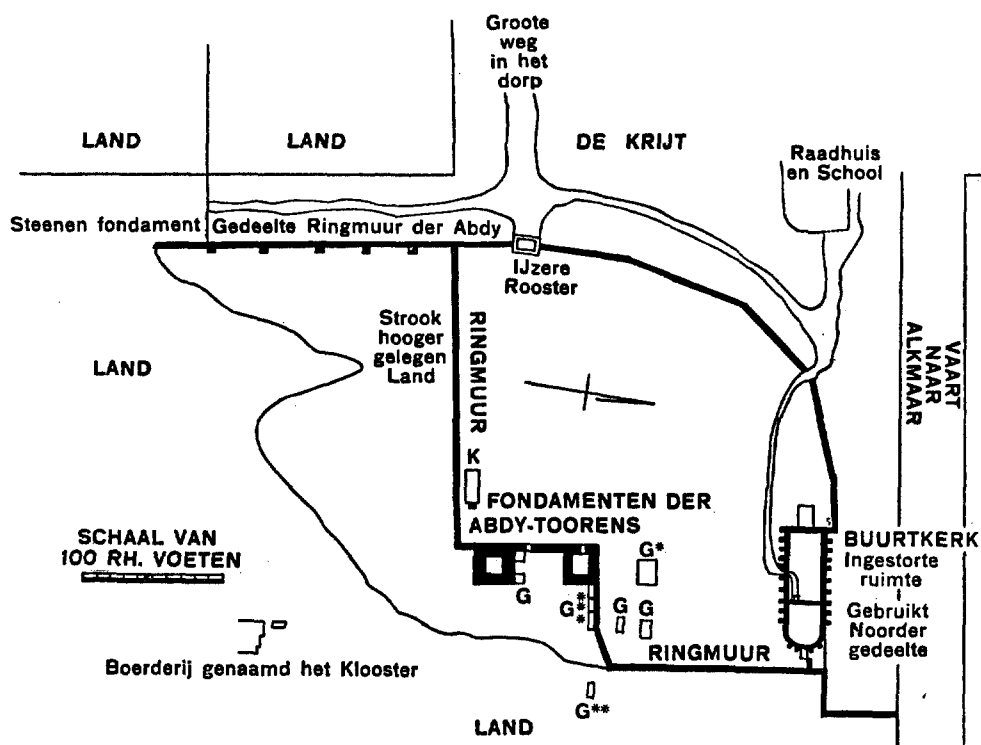
Buchelius is de eenige, die naast de eigenlijke kerkruïnen nog resten van huizen afbeeldt: ook maar zéér weinige, — daartegenover heeft hij nog vrij veel van het kasteel. Geheel betrouwbaar is deze overigens zoo conscientieuze geschiedvorschcr toch ook alweer niet, want hij beeldt de beide torens af met leispitsen, terwijl het bij Lievens en op de andere teekeningen overduidelijk is, dat de torens steenen helmen, versierd met hogels, hadden. Die drie andere afbeeldingen zijn dan ook belangrijker, omdat zij ons duidelijk de torens in hun metseling doen zien, eenvoudig zooals de Romaansche torens waren, de vlakke wand slechts onderbroken door lisenen verbonden door rondboogfriezen, welke volkomen overeenkomen met vormen, die ons verscheidene 12de eeuwsche nog bestaande torens te zien geven.²⁾ De bovenste verdieping van de torens vertoont een later type: het is het gevolg van de verhooging in de vijftiende eeuw, die ik reeds vermeldde; dit verklaart ook den helmvorm, die niet de Romaansche is.

Tusschen beide torens was verschil: een plattegrondteekening van Hellingwerf (zie afb. 8 op de volgende bladzijde) uit 1841, bij opgravingen gemaakt, toont aan, dat de zuidertoren veel zwaarder is. Daaronder bevindt zich de krypt, in de elfde eeuw vermeld. Misschien, is deze zware toren opgebouwd op de fundamenten van de oorspronkelijke,

(¹) Zij werd in 1133 gewijd. (²) Zie Vermeulen deel I: platen passim.

terwijl de tweede toren, welke als klokketoren met groote galmgaten gebouwd is, veel slanker is. Zij was daardoor ook zooveel zwakker, zoodat zij tweehonderd jaar vóór haar tweelingzuster reeds instorte. Zij viel in 1596, de ander in 1798.

Gaan wij op deze gegevens de kerk na, dan is zij te reconstrueeren als een drie-beukige basiliek met een westbouw, geflankeerd door twee torens, een dwarsschip en één uitgebouwd en lager koor. Een kerktype, dat wij bijv. in de Deventer Bergkerk en in de afgebroken St. Janskerk te Arnhem vrijwel geheel terugvinden.

Afb. 8. „Platte grond van het Abdij Kerkhof te Egmond binnen, zoo als het zich vertoonde voor dat de fondamenten uitgedolven waren benevens aanwijzing der gevonden Grafkeld: opgemeeten en gekarteerd door C. I. Hellingwerff [1841]”. Naar een geteekende kaart in den Atlas Bodel Nyenhuis (Leiden, Universiteitsbibliotheek). Eenige opschriften konden niet worden opgenomen; K: Groote Kelder, waarschijnlijk geen grafkelder; G*: Grafkelder van binnen bepleisterd en op elke wand een geschilderd kruis: G**: Gemetseld graf alhier ontdekt in de maand Januarij 1844 door den Heer C. I. Hellingwerff op deze kaart bijgebracht op den 20 Maart 1844; G***: Drie grafkelders; G: grafkelder. . . Bij de ringmuur tusschen Abdij-torens en Buurtkerk wordt vermeld: „waarin onderscheiden openingen als van deuren en vensters; enz.

Het wil mij hoogst waarschijnlijk voorkomen, dat systematisch graven op het terrein van de oude Abdij omtrent den omvang der gebouwen onmiskenbare aanwijzingen zal geven. Al is ook het puin der fundamenten in de 19de eeuw verkocht, zóó grondig kan niet zijn opgeruimd of sporen der gebouwen zijn over. Alléén dergelijk onderzoek kan ons de waarheid omtrent de oude Abdij en haar omvang geven, tot zoolang blijven ook mijne opmerkingen niet anders dan veronderstellingen.

Moge de belangstelling in de Abdij, die nu gewekt is, er toe leiden ook deze onderzoekingen op wetenschappelijke wijze te doen verrichten.

VARIA TOPOGRAPHICA

DOOR JHR. DR. W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND.

I.

Sedert jaren houd ik mij in mijne snipperuren bezig met het verzamelen van gegevens betreffende kasteelen en landgoederen, hunne eigenaren en bewoners, hunne ligging en hun bouw. Bij het verwerken daarvan kom ik telkens voor historisch-topographische vraagstukken te staan, welke oplossing te grooter voldoening schenkt, naarmate die meer hoofdbreken heeft gekost. De belangrijkste mijner ondervindingen op dit gebied meen ik goed te doen hier gaandeweg mede te deelen, omdat ik daaraan niet alleen een waarschuwend, doch ook een inlichtend woord kan verbinden, hetwelk anderen verzamelaars, zoowel als kunstliefhebbers en vorschers van nut kan zijn.

Eenigen tijd geleden was de directeur van het Staatliche Kupferstichkabinett te Dresden zoo vriendelijk mij op mijn verzoek te doen toekomen eene photographie van eene teekening onder zijne berusting, welke een onbekend kasteel voorstelt en geboekt staat als van de hand van Roeland Roghman. De vraag was dus, welk kasteel hier zou zijn afgebeeld en de beantwoording daarvan scheen niet moeilijk, aangezien vrij nauwkeurig bekend is, welke kasteelen R. R. hier te lande heeft geteekend, en het werk van dezen meester zich onderscheidt door buitengewone natuurgetrouwheid en architectonisch juiste weergave.

De photographie stelde echter reeds op het eerste gezicht te leur, daar die duidelijk uitwees, dat het origineel, hoezeer ook uit de zeventiende eeuw en naar alle waarschijnlijkheid van eenen Hollandschen meester, niet van R. R. kon zijn. De vraag bleef niettemin bestaan, welk kasteel hier was afgebeeld.

Het antwoord daarop meen ik niet beter te kunnen geven, dan door de teekening uit Dresden en de door mij gevonden oplossing van het raadsel hier beide te doen reproduceeren.

De teekening (afb. 4) stelt dus Loevestein voor, welk kasteel is ontdaan van toegangsbrug en voorburcht en gesteld in eene meer idyllische, houtrijke omgeving.

Langer hierbij stil te staan en mij af te vragen, wie de copiïst kan zijn geweest, acht ik weinig nuttig; liever wil ik er op wijzen, dat de hier gereproduceerde bekende gravure (afb. 5) van Claes Jansz. Visscher, welke is gemaakt naar aanleiding van de gevangenzetting van Hugo de Groot en Rombout Hogerbeets op Loevestein in 1619, ook — en beter — is gevolgd door den monogrammist L in Daniel Meissner's bekenden Thesaurus Philopoliticus. Ik acht dit noodig, omdat in de jongste uitgave daarvan, verschenen in 1927 te Heidelberg door de zorgen van Dr. F. Hermann en Dr. L. Kraft, die zich blijkens hunne inleiding en het register veel moeite hebben gegeven niet alleen de geschiedenis van dit werk vast te stellen en gegevens aangaande de daarbij betrokken kunstenaars te verzamelen, maar ook de bronnen op te sporen, waaraan de verschillende topographische afbeeldingen zijn ontleend, bij Loevestein (No. 674) niet wordt vermeld, dat in casu C. J. Visscher is gevolgd.

Bij nader onderzoek is mij gebleken, dat ook het tweede gezicht op Loevestein, hetwelk door Visscher onder het eerste werd gegeven, geflankeerd door de borstbeelden van Hogerbeets en de Groot, in Meissner's werk (zie afb. 2) is overgenomen en in de aangehaalde uitgave van 1927 voorkomt onder No. 248.

Een en ander heeft mij aanleiding gegeven na te gaan, welke Nederlandsche kasteelen in Meissner voorkomen en welke gravures als voorbeeld hebben gediend. Ziehier het resultaat van mijn onderzoek:

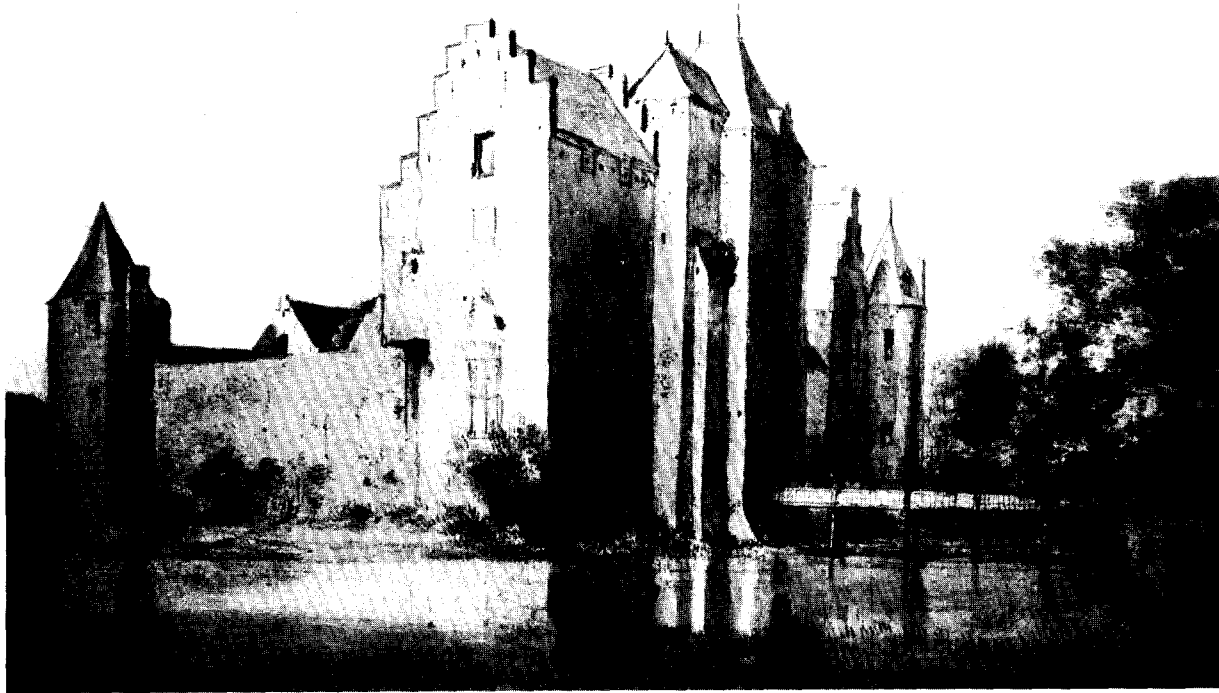
(Voorop gaat het nummer, waaronder de gravure is verschenen in de uitgave van 1927, dan volgt tusschen haakjes de opgave derzelfde plaat in de vroegere uitgave onder den titel *Sciographia Cosmica*. Wat den naam van het kasteel betreft, is de spelling van Meissner gevolgd, daarachter heb ik de juiste aanduiding met opgave van ligging gesteld, en ten slotte volgt de aanwijzing der vroeger verschenen gravure, waarnaar die in Meissner is gestoken).

- No. 595 (Sc. E 52) — *Abcou* (Abcoude aan de Vecht) — C. J. Visscher, 1617 (No. 3).
 No. 703 (Sc. E 57) — *Alst* (Aalst in de Bommelerwaard) — Butkens: Les Annales de la Maison de Lynden.
 No. 709 (Sc. D 83) — *Boulenham* (te Hemmen in de Betuwe) — Butkens, ut supra.
 No. 818 (Sc. E 59) — *Coroneburg* (Cronenburg te Loenen aan de Vecht) — Butkens, ut supra.
 No. 724 (Sc. D 84) — *Hemmen* (in de Betuwe) — Butkens, ut supra.
 No. 673 (Sc. C 42) — *Loenersloot* (aan de Vecht) — C. J. Visscher — Hessel Gerritsz. naar D. Vinckeboons (Aestas).
 No. 674 (Sc. E 20) — *Lövenstein* (Loevestein aan de Merwede) — C. J. Visscher.
 No. 248 (Sc. C 20) — *Lövenstein* (ut supra) — C. J. Visscher.
 No. 731 — *Lynden* (ter Leede te Lienden in de Betuwe) — Butkens, ut supra.
 No. 675 (Sc. C 44) — *Maersen* (Maarsen aan de Vecht) — C. J. Visscher — Hessel Gerritsz. naar D. Vinckeboons (Autumnus).
 No. 736 — *Mussenberg* (Musschenberg te Valburg in de Betuwe) — Butkens, ut supra.
 No. 628 (Sc. E 53) — *Muyden* (Muiden in Noord-Holland) — C. J. Visscher, 1617 (No. 1).
 No. 681 (Sc. D 82) — *Nyenroy* (Nyenrode te Breukelen aan de Vecht) — C. J. Visscher — Hessel Gerritsz. naar D. Vinckeboons (Ver).
 No. 634 (Sc. E 48) — *Purmerent* (in Noord-Holland) — C. J. Visscher, 1617 (No. 2).
 No. 745 — *Sinderen* (te Voorst op de Veluwe) — Butkens, ut supra.
 No. 643 (Sc. D 100) — *Toutenburg* (te Vollenhove in Overijssel) — C. J. Visscher, 1617 (No. 4).
 No. 856 (Sc. D 87) — *Vernehuise* (Vern- of Veerhuizen te Lienden in de Betuwe) — Butkens, ut supra.
 No. 699 (Sc. E 62) — *Zuylen* (aan de Vecht) — C. J. Visscher — Hessel Gerritsz. naar D. Vinckeboons (Hyems).

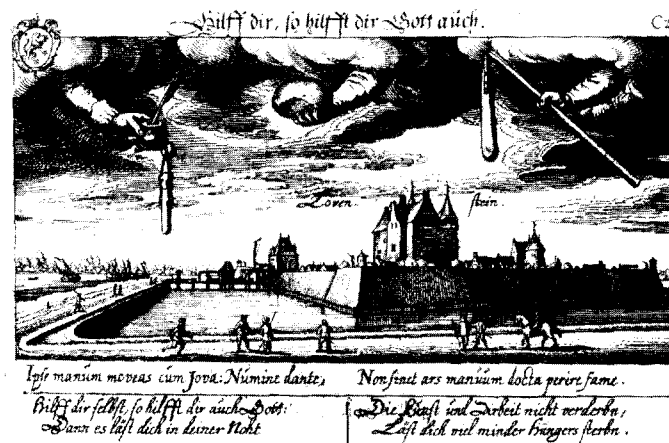
Alle in Meissner weergegeven kasteelen in Nederland zijn dus terug te brengen tot bekende vrij kort te voren verschenen gravures. Voornamelijk is Claes Jansz. Visscher gevolgd en voorts Butkens' in 1626 verschenen *Annales de la Maison de Lynden*. Behalve alle daarin voorkomende en hierboven genoemde Nederlandsche kasteelen zijn daaraan ook de afbeeldingen der sloten *Dormalle* (No. 717 — Sc. E 19), *Froidcourt* (No. 719 — Sc. G 44), en *Reckem* (No. 743), ontleend.

Dit werk van Butkens, hetwelk reeds zeer spoedig na zijn verschijnen eene zeer bedenkelijke reputatie kreeg en waarvan de uitgegeven exemplaren deswege voor een groot gedeelte zijn opgekocht en zelfs vernietigd, waardoor het thans slechts hoogst zelden op veilingen voorkomt, is ook gevolgd door den bekenden teekenaar en graveur Abraham Rademaker, zooals o. a. kan worden gezien in het Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden. Ik moge hier wijzen op gravure No. 236 voorstellende het slot Cronenburg (afb. 6—8) aan de Vecht, en op No. 274 Lynden (lees: ter Leede).

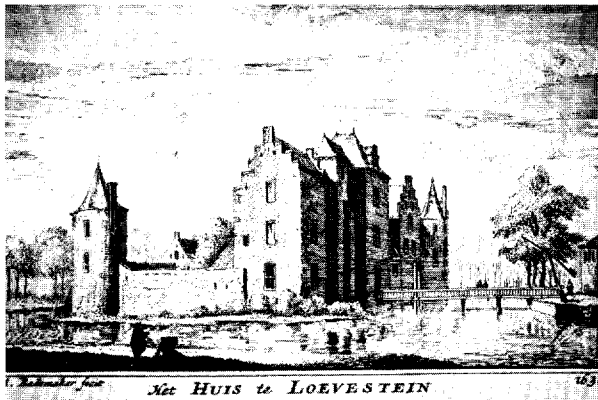
Ook Loevestein is door Rademaker in het koper gebracht. Daarvan komen onder de Nos. 155 en 156 twee afbeeldingen voor in evengenoemd Kabinet. De eerste gravure is gedateerd 1621, maar volgens het drietalig onderschrift zou die Loevestein weergegeven, zooals dit slot zich vertoonde in den jare 1600. De waarheid ligt in dezen niet in het midden, doch nog een weinig verder af; Rademaker toch heeft deze ets vervaardigd naar de teekening van Loevestein door R. Roghman, van het jaar 1646

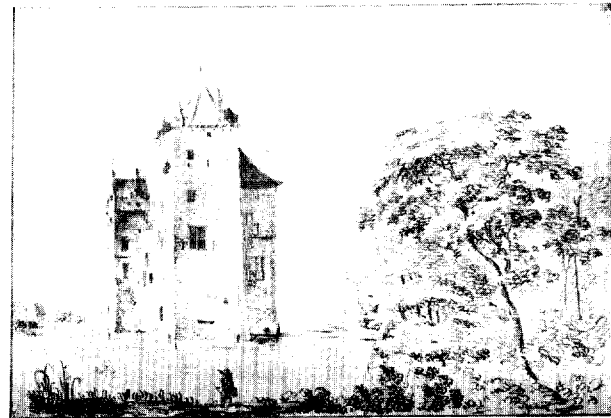
Afb. 1. Het Huis te Doorn door R. Roghman, teekening in de verzameling
 jhr. mr. W. A. Beelaerts van Blokland.

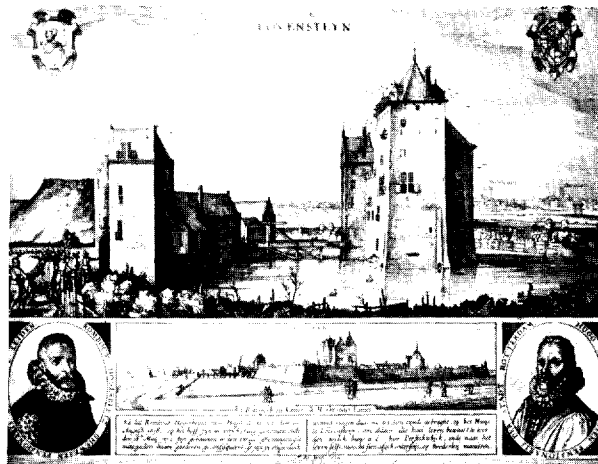
Afb. 2. Loevestein, prent uit Meissner's
 Sciographia Cosmica.

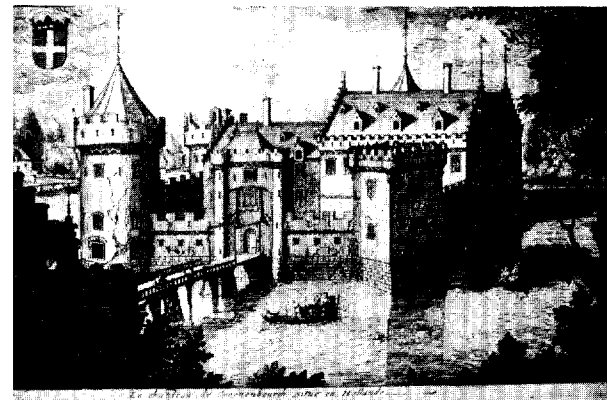
Afb. 3. Het Huis te Doorn, ets van Rademaker.

Afb. 4. Loevestein, tekening, te Dresden.

Afb. 5. Gravure van C. Jsz. Visscher.

Afb. 6. Cronenburg, gravure in Butken's Annales de la maison de Lynden.

Afb. 7. Cronenburg, prent uit Meissner.

Afb. 8. Cronenburg, ets van Rademaker.

of 1647, welke in originali berust in het museum Boymans te Rotterdam ¹⁾. Afgezien van fouten door Rademaker gemaakt voornamelijk ten aanzien van de verhoudingen, blijkt hij het landschap naar zijnen smaak te hebben gestoffeerd.

De tweede gravure van Rademaker (zie afb. 3) zou Loevestein weergeven, zooals het zich vertoonde in 1636. Ook in dit geval heeft Rademaker eene teekening van Roghman van het jaar 1646 of 1647 gevolgd, maar deze afbeelding — in mijn bezit — stelt niet het slot Loevestein voor, doch (zie afb. 1) het huis te Doorn, hetwelk in de laatste jaren van meer bekendheid is geworden door zijnen tegenwoordigen eigenaar en bewoner, den vroegeren Keizer van Duitschland.

Fouten als deze zijn des te bedenkelijker, omdat die tot in lengte van jaren verwarring blijven veroorzaken. Immers het gaat met de afbeeldingen evenals met den tekst: veelal nemen volgende schrijvers zonder verder onderzoek over hetgeen voorgangers publiceerden en reproduceerden. Staat eene afbeelding eenmaal verkeerd te boek, dan blijft deze fout zich bij voortdoring wreken.

Een treffend voorbeeld hiervan uit den lateren tijd levert hetgeen zich met eene andere teekening van R. Roghman heeft voorgedaan.

In 1882 heeft de heer J. A. Heuff Az. in Eigen Haard een artikel gewijd aan Het Graafschap Buren. Op blz. 417 en 418 reproduceert hij vier teekeningen van het kasteel Buren, uit de 17de, 18de en 19de eeuw, waarvan hij op blz. 416 verklaart, dat het „vertrouwbare afbeeldingen” zijn. Op de eerste teekening, welke van de hand van R. Roghman is, wil ik hier de aandacht vestigen. De heer Heuff dankte die aan de „vriendelijke tusschenkomst van Jhr. Mr. Victor de Stuers”. Het is waarlijk niet te verwonderen, dat een man van zooveel gezag als laatstgenoemde blindelings door den heer Heuff is gevolgd, die in zijn verderen tekst in beschouwingen is getreden nopens den toestand, waarin het kasteel, blijkens de teekening, verkeerde in Roghman's tijd. Evenmin kan het verwondering wekken, dat van de reproductie dezer teekening vele jaren later door H. M. Werner op zijne beurt een dankbaar gebruik is gemaakt, toen hij in het tweede deel zijner „Geldersche Kasteelen” Buren beschreef ²⁾. Zoo zal deze teekening, nu die eenmaal te boek staat als het kasteel Buren verbeeldend, in vervolg van jaren wel weder worden overgenomen, wanneer dit kasteel wordt beschreven. De groote kenner de Stuers heeft zich echter vergist en de door hem gemaakte fout, is zich blijven wreken. Het door Roghman afgebeelde kasteel ³⁾, zooals dit door Heuff en later door Werner is gereproduceerd, stelt namelijk niet Buren voor doch Langerak.

(¹) Deze teekening is door J. Schijnvoet in koper gebracht, namelijk voor Smids' Schatkamer der Nederlandsche Oudheden. (²) Zie de plaat bij blz. 401. (³) De origineele teekening berust in 's-Rijks Prentenkabinet, Amsterdam.

KRONIEK DER NOORD-NEDERLANDSCHE MINIATUREN, II

DOOR PROF. DR. A. W. BYVANCK

Het is in hooge mate te betreuren, dat wij nog zoo weinig weten van de miniatuurschilderkunst in Noord-Nederland uit den tijd vòòr het begin der 15de eeuw. Zeker mag men hopen op vermeerdering onzer kennis door de ontdekking van geïllustreerde handschriften, waarin staat aangeteekend, dat zij in een Noordnederlandsch klooster vòòr 1400 zijn vervaardigd. Men kan evenwel nog eerder resultaten verwachten van een meer nauwkeurige studie der miniaturenkunst in de aan Nederland grenzende streken. Op die wijze zal men zich ten minste eenigszins een voorstelling kunnen maken van den stijl, dien men bij de Noordnederlandsche handschriften kan verwachten.

In het volgende stel ik mij voor allereerst, aan de hand van enkele onderzoekingen uit de laatste jaren, gegevens te verzamelen over handschriften met miniaturen uit het land van Luik en uit het gebied van de Maas. Bij deze handschriften zijn er eenige, die men aan Maastricht heeft toegeschreven. Maastricht mag dan gedurende de Middeleeuwen niet tot Noord-Nederland behooren, in elk geval kan dit onderzoek toch strekken tot een vermeerdering onzer kennis der kunst in het gebied van het Koninkrijk der Nederlanden.

Wilhelm Köhler heeft onlangs een lijst opgesteld van een aantal handschriften, die vervaardigd moeten zijn te Luik in den tijd van overgang van de 10de naar de 11de eeuw¹⁾. Deze handschriften zijn gegroepeerd om het Evangelarium van bisschop Notger van Luik (972 tot 1008), dat te Luik wordt bewaard²⁾. Bij dit handschrift kan men aansluiten een Evangelarium te Manchester, afkomstig uit St. Pieter te Luik³⁾, een Sacramentarium te Leningrad⁴⁾ en een Evangelarium in de Pierpont Morgan Library te Nieuw York⁵⁾. De versiering met afbeeldingen en ornamenten in deze handschriften is nagevolgd naar een handschrift van de school van Reims uit den Karolingischen tijd. Het portret van den Evangelist Marcus in het Evangelarium van de Pierpont Morgan Library⁶⁾ komt duidelijk overeen met de zoo wel bekende portretten der Evangelisten in handschriften uit de school van Reims. Bij de Luiksche miniatuur vindt men aan den eenen kant de herinnering aan de vormen van de antieke figuur en van het antieke landschap, die in handschriften uit Reims blijkbaar met zoo groote zorg werden nagebootst. Aan den anderen kant bespeurt men ook nog den invloed der nerveuze manier van teekenen, die voor de miniaturen uit de school van Reims karakteristiek is. Op die wijze leeren wij de school van Luik kennen als een provinciale school. De kunst daar was niet veel meer dan navolging van voorbeelden uit andere meer in het centrum der cultuur liggende plaatsen.

Een tweede groep van handschriften, die uit de 11de eeuw dateeren, wordt vermeld

(¹) W. Köhler, in: The Pierpont Morgan Library, Exhibition of illuminated manuscripts hold at New York Public Library: *Catalogue* (1934), blz. 73. (²) Luik, Universiteitsbibliotheek, Hs. 430; *Catalogue* (1875), blz. 5, N. 4. (³) Manchester, John Rylands Library, Hs. 10. (⁴) Leningrad, Voormalige Keizerlijke bibliotheek, Hs. Lat. Q. V. I. N. 41. (⁵) Nieuw York, Pierpont Morgan Library, Hs. 640. — *Exhibition Catalogue* (1934), blz. 5, N. 9, pl. 8. — Afkomstig uit de Verzameling-Henry Yates Thompson te Londen: *Descriptive Catalogue*, II (1902), blz. 125, N. 68; *Illustrations*, III (1912), blz. 45—48; *Sale Catalogue* (London, Sotheby, 1919), N. 24. (⁶) *Exhibition Catalogue* (1934), pl. 8.

door Albert Boeckler¹⁾). Een Sacramentarium Gregorianum, dat zich te Bamberg bevindt²⁾, is te Luik geschreven voor St. Lambert; een dergelijk handschrift, eveneens te Luik geschreven, wordt bewaard te Parijs³⁾; deze beide handschriften zijn verlucht met tafereelen uit de Evangelie'n. Bij deze handschriften kan men een Evangeliarium te Fulda⁴⁾ onmiddellijk aansluiten; een vierde manuscript, een Evangeliarium te Brussel, dat uit de Abdij van Sint Laurentius⁵⁾ te Luik afkomstig is⁶⁾, behoort tot deze zelfde groep van handschriften, maar het staat toch weer op een zekeren afstand. Het karakter der illustratie is anders dan bij de eerste groep, die wij zoeven bespraken⁷⁾. Naast den invloed der Noordfransche kunst bespeurt men bij de miniaturen der tweede groep vooral ook verband met de Duitsche verluchtungskunst van dezen tijd. Eigenaardig is de opvatting der figuren als vlakken, die een vrijwel uitsluitend decoratieve beteekenis hebben; maar daarnaast merkt men op, hoe enkele onderdeelen der figuren plastisch zijn opgevat; daarbij trachtte de kunstenaar de details in zijn teekening modelleerend weer te geven.

In de 12de eeuw vindt men in het gebied van Luik en in het land van de Maas een rijke productie op het gebied der miniaturenkunst in de handschriften⁸⁾. Het is een werkzaamheid, die in overeenstemming is met het bloeiende leven voor de kunst, vooral bekend door de werken in metaal, in ivoor en in email⁹⁾. De handschriften van twee groepen zijn door K. H. Usener samengesteld¹⁰⁾. De eerste groep bevat manuscripten, die nog uit het einde der 11de eeuw dateeren. Het voornaamste monument is de Bijbel van Stavelot¹¹⁾, thans te Londen¹²⁾, die van 1094 tot 1097 is geschreven door Goderannus en Ernesto. Bij dit handschrift kan men nog drie andere codices aansluiten, een Bijbel die door Goderannus in de Benedictijner abdij Lobbes (Laubium) in Henegouwen¹³⁾ is geschreven en voltooid in 1084, thans in het Groot-Seminarie te Doornik, een Flavius Josephus door Goderannus geschreven te Stavelot, thans in Brussel¹⁴⁾, en een verzameling van Heiligenlevens uit Lobbes, in de zelfde bibliotheek¹⁵⁾. Deze groep van miniaturen wordt door Usener beschouwd als de grondslag voor de kunst der groote school van het land aan de Maas uit de onmiddellijk volgende periode.

Tot deze school kan men een aantal handschriften rekenen, waarvan hier alleen de allervoornaamste worden opgesomd. Uit de Praemonstratenser abdij Park (S. Maria in

(¹⁾ A. Boeckler, *Abendländische Miniaturen bis zum Ausgang der romanischen Zeit* (1930), blz. 59. — Verg. A. Haseloff, *Deutsche Literaturzeitung*, 1905, c. 1998—2000. (²) Bamberg, Staatsbibliothek, Hs. Ed. V 4 (lit. 3). — F. Leitschuh, *Katalog*, I 1 (1895—1906), blz. 139—141. (³) Parijs, Bibl. nationale, ms. lat. 819. — V. Leroquais, *Sacramentaires et missels*, I (1924), blz. 105 N. 43; Ph. Lauer, *Les enluminures romanes de la Bibliothèque nationale* (1927), blz. 70, pl. LXVIII 2 en LXIX. (⁴) Fulda, Ständische Landesbibliothek, Hs. Aa. 21. (⁵) Verg. voor deze en de in het vervolg genoemde Belgische abdijen E. Michel, *Abbayes et monastères de Belgique* (1923), blz. 175, met opgaaf van literatuur. (⁶) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 18383; *Catalogue*, I, blz. 290 N. 463. — Boeckler, *t. a. p.* blz. 115, Pl. 55 u. 56. — H. Ehl, *Die Kölner Ottonische Buchmalerei* (1922), blz. 87, afb. 28 en 30. — W. Köhler, *Rep. für Kunstw.* 45 (1925), blz. 207. (⁷) Men verg. de plaat bij Boeckler, *t. a. p.* pl. 55. (⁸) Boeckler, *t. a. p.* blz. 97. — Aan Boeckler dank ik ook verschillende gegevens, die in het volgende zijn gebruikt. (⁹) Over de kunst der 12de eeuw in het land aan de Maas verg. men eenige verhandelingen van K. H. Usener, *Die Tragaltäre des Roger von Helmarshausen: Religiöse Kunst aus Hessen und Nassau* (1932); *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, VII (1933), blz. 77—134 [voor ons is vooral van belang de beschouwing over den schrijver van S. Servatius]. — Zie ook J. de Borchgrave d'Altena, *Revue belge d'arch. et d'hist. de l'art*, III (1933), blz. 62—67. (¹⁰) Usener, *Marburger Jahrb.* VII (1933), blz. 349; verg. *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, IV (1934), bl. 201—209. (¹¹) Michel, *t. a. p.* blz. 188. (¹²) Londen, British Museum, Add. ms. 28106—07, gedateerd 1094 tot 1097. — J. A. Herbert, *Illuminated manuscripts* (1911), blz. 157—158. (¹³) Michel, *t. a. p.* blz. 139. (¹⁴) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. II. 1179; *Catalogue*, V, blz. 5 N. 3062. (¹⁵) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 14924—34; *Catalogue*, V, blz. 242 N. 3238.

Parco) bij Leuven ¹⁾ stamt een groote Bijbel in drie deelen te Londen, die in 1148 is voltooid ²⁾. Een Bijbel in twee deelen, eveneens te Londen, stamt uit de Praemonstratenser Abdij Floreffe bij Namen in het bisdom Luik ³⁾, waar dit handschrift omstreeks 1153 tot 1160 is geschreven ⁴⁾. Verder kunnen wij een aantal handschriften noemen, die ontstaan zijn te Luik en in de omgeving dezer stad omstreeks 1150 tot 1160, onder anderen een handschrift te Brussel met de dialogi van Gregorius den Groote, dat uit Sint Laurentius te Luik afkomstig is ⁵⁾, en een bijzonder fraai gedecoreerd fragment van een psalterium in het Prentenkabinet te Berlijn ⁶⁾. Tenslotte vermelden wij nog een handschrift, dat in de Abdij St. Trond in de Belgische provincie Limburg ⁷⁾ omstreeks 1150 is ontstaan, thans in een particuliere verzameling te Londen ⁸⁾.

Zeer bijzonder wordt onze aandacht getrokken door een handschrift te Berlijn, dat omstreeks 1160 moet zijn geschreven te Maastricht ⁹⁾. Dit handschrift, dat uit Maria Laach stamt, bevat eenige tractaten, die op Sint Servatius en op Sint Amor ¹⁰⁾ betrekking hebben: *De Vita Sancti Servatii confessoris* (Inc. *Troiugenarum metropolis Francorum*), mededeelingen over wonderen die door den Heilige zijn verricht, de *Translatio* van Sint Servatius en de wonderen die daarbij plaats hadden, een *Oratio de Sancto Servatio*, de *Vita Beati Amoris confessoris* (Inc. *Igitur Beatus*). Twee zeer opmerkelijke geïllustreerde bladzijden stellen voor de genealogie van Sint Servatius (Fol. 2. — Pl. VI, Afb. 1) en de portretten van Sint Servatius en van Sint Amor (Fol. 3. — Pl. VI, Afb. 2). Vooral de laatste miniatuur met de groote gestalten der beide heiligen is uiterst merkwaardig. Als een karakteristiek voorbeeld der kunst van de 12de eeuw, vertoont de schildering in de behandeling van het gelaat en bij het weergeven der plooiën van het kleed nog de eigenaardigheden der Romaansche kunst; maar men bespeurt toch reeds het nieuwe gevoel voor vormen, dat zich aankondigt. Voor onze kennis der kunst in Maastricht is dit handschrift van groote beteekenis. Zeker was de kunst daar afhankelijk van de kunst uit het land van Luik, onder den dubbelen invloed van het gebied in noordwest Frankrijk en van Duitschland; maar men meent bij Maastricht toch wel een zekere zelfstandigheid bij de kunst te herkennen.

(¹) Michel, *t. a. p.* blz. 85. (²) Londen, Britsch Museum, Add. mss. 17788—90, gedateerd 1148. — Herbert, *t. a. p.* blz. 158—159. — Uit dezelfde school stamt ook het Homiliarum te Brussel, Kon. Bibl., Hs. II 1420 (*Catalogue*, III, blz. 168 N. 1869), te dateeren in het derde kwart der 12de eeuw. — Verg. P. Wescher, *Berliner Museen: Berichte*, 1928, blz. 90—94. (³) Michel, *t. a. p.* blz. 237. (⁴) Londen, Britsch Museum, Add. ms. 17737—38, te dateeren omstreeks 1153 tot 1160. — G. Warner, *Illuminated manuscripts*, pl. 15; *Reproductions*, III, pl. X; *Palaeographical Society*, I, pl. 213. — Herbert, *t. a. p.* blz. 159. — A. Haseloff, by Michel, *Histoire de l'art*, II (1906), blz. 302, afb. 229. — Andere hss. uit deze abdij: Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 10527; *Catalogue*, I, blz. 28 N. 62, te dateeren omstreeks 1070 tot 1180; Berlijn, Staatsbibliothek, Hs. theol. lat. Q. 264. (⁵) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 9916—17; *Catalogue*, II, blz. 255 N. 1287, te dateeren omstreeks 1150. — Boeckler, *Abendländische Miniaturen*, blz. 122, pl. 98. — Uit St. Laurentius te Luik: Brussel, Kon. Bibl. Hs. 9645—49; *Catalogue*, II, blz. 348 N. 1440. — Eveneens uit Luik: Keulen, Dombibliothek, Hs. CLVII; *Catalogus* (1874), blz. 63: Ordo missarum per annum, te dateeren omstreeks 1150 tot 1164; verg. Usener, *Revue belge*, IV, blz. 201 en volg. afb. II. (⁶) Berlijn, Kupferstichkabinett, Hs. 77 (78 A 6). — P. Wescher, *Berliner Museen: Berichte*, 1928, blz. 90; *Miniaturen des Kupferstichkabinetts* (1931), blz. 18—20. — E. F. Bange, *Festschrift für A. Goldschmidt* (1923), blz. 25. — Boeckler, bij Milkau, *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, I (1931), blz. 203, afb. 47. — Wescher meende, dat dit handschrift was ontstaan te Floreffe omstreeks 1180 of nog iets later; Usener dateert het omstreeks 1150 en denkt, dat het stamt uit Luik of Stavelot. (⁷) Michel, *t. a. p.* blz. 216. (⁸) Londen, Coll. Chester Beatty; verg. E. S. Millar, *The Library of A. Chester Beatty* (1927). (⁹) Berlijn, Staatsbibliothek, Hs. theol. lat. Q. 188; V. Rose, *Verzeichniss der lateinischen Handschriften*, II 2 (1903), blz. 845 N. 795. — Aan Boeckler dank ik inlichtingen over dit handschrift en de foto's, die bij deze verhandeling zijn gereproduceerd. — Boeckler (*Abendländische Miniaturen*, blz. 97) dateerde het handschrift omstreeks 1130 tot 1140. (¹⁰) Verg. zijn *Vita: Acta Sanctorum*, Oct. IV, blz. 343—347, en *Analecta Bollandiana*, I (1882), bl. 73—74.

Afb. 1 en 2. Berlijn, Hs. theol. lat. Q. 188, fol. 2 en 3.

Afb. 3. Brussel, Hs. 11040, Histoire d'Alexandre.

Afb. 4 en 5. Brussel, Hs. 15001,
fol. 6 en 69.

Afb. 6 en 7. Den Haag, Mus. M. W.
Hs. 10 B 21, fol. 49 en 115vo.

Afb. 8 en 9. Getijdenboek te Brugge, fol. 50vo en 14.

Met de 13de eeuw veranderde het aspect der kunst ook voor onze streken. Alleen al het aantal der handschriften met miniaturen nam sterk toe. Het belangrijke nieuwe werk van Frederik Lyna, over de Vlaamsche miniaturenkunst na het jaar 1200, legt getuigenis af van den overvloed van kunstwerken, die sedert dien tijd in Zuid-Nederland zijn ontstaan.

Te Luik kan men een groep van handschriften localiseeren uit de tweede helft der 13de eeuw ¹⁾. Het zijn psalteria, die daar zijn ontstaan omstreeks het midden en in de tweede helft der 13de eeuw. Wij noemen slechts een handschrift te Luik van omstreeks 1255 tot 1260 ²⁾, twee dergelijke manuscripten in de Pierpont Morgan Library ³⁾, een te Parijs ⁴⁾, een te Lyon ⁵⁾ en een in Den Haag ⁶⁾; maar het zou niet moeilijk zijn de lijst aanmerkelijk uit te breiden ⁷⁾.

Een eenigszins ander karakter vertoont een groep van handschriften, die men aan een verluchtingsschool te Maastricht uit ongeveer dezen zelfden tijd meent te mogen toeschrijven ⁸⁾. Men kan deze handschriften groepeeren om een bijzonder bekoorlijk boekje, dat zich in het Britsch Museum te Londen bevindt ⁹⁾. Ondanks de herkomst uit Maastricht, die waarschijnlijk is, heeft het geen plaats gekregen in de publicatie der Noord-Nederlandsche miniaturen ¹⁰⁾, daar het een geheel Zuidnederlandsch karakter vertoont; het bevat ook een kalender in het Fransch.

Vitzthum ¹¹⁾ heeft indertijd vier groote romanhandschriften te Londen ¹²⁾ aan Maastricht toegeschreven. Herbert heeft de lijst dezer handschriften nog eenigszins uitgebreid ¹³⁾. Lyna ¹⁴⁾ vestigt bijzonder de aandacht op twee handschriften: *Le livre du trésor de Brunetto Latini* te Parijs ¹⁵⁾ en een *Histoire d'Alexandre* te Brussel ¹⁶⁾. Door zijn vriendelijke bemiddeling kunnen wij hier een miniatuur uit dit laatste handschrift reproduceeren (Pl. VI, Afb. 3).

De Heer Lyna ¹⁷⁾ meent eveneens een Rijmbijbel van Maerlant te Brussel ¹⁸⁾ aan Maastricht te mogen toeschrijven; ook uit dit handschrift kunnen wij hier twee miniaturen

(¹⁾ F. Lyna, *De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530* [1933], blz. 45—48. (²⁾ Luik, Universiteitsbibliotheek, Hs. 431; *Catalogue* (1875), blz. 12 N. 10. — J. Brassine, *Psautier liégeois du XIIIe siècle: Ms. 431 de la Bibliothèque de Liège*. (³⁾ Nieuw York, Pierpont Morgan Library, Hs. 183 en 440. — Hs. 183: James, *Catalogue* (1906), blz. 54 N. 27; Exhibition Burlington Club: *Catalogue* (1908), blz. 57 N. 125, pl. 84; *Exhibition Catalogue* (1934), blz. 25 N. 48, pl. 45. — Hs. 440: *Exhibition Catalogue* (1934), blz. 25 N. 49, pl. 45. (⁴⁾ Parijs, Bibl. nationale, Ms. lat. 1077 (Psalter van Lambert le Bègue). — P. Meyer, *Romania*, XXIX (1900), blz. 528—545. — G. Vitzthum, *Die Pariser Miniaturmalerei* (1907), blz. 126. — Lyna, *t. a. p.* afb. 12. — V. Leroquais, *Les livres d'heures manuscrits de la Bibl. nationale*, I (1927), blz. 55—59 N. 15, pl. V. (⁵⁾ V. Leroquais, *Bibl. de Lyon, Exposition de mss. à peintures: Catalogue descriptif* (1920), blz. 14 N. 13, pl. XVII. (⁶⁾ Den Haag, Kon. Bibliotheek, Hs. 76 G 17. — Byvanck, *Les principaux manuscrits à peintures à La Haye* (1924), blz. 17 N. 7, pl. VI. (⁷⁾ Verg. de lijst bij Lyna, *t. a. p.* blz. 47; zie ook P. Meyer, *Romania*, 1900, blz. 528 en volg. (⁸⁾ Lyna, *t. a. p.* blz. 36—39. — Verg. Vitzthum, *t. a. p.* blz. 133 en volg. (⁹⁾ Londen, Britsch Museum, Hs. Stowe 17. — Vitzthum, *t. a. p.* blz. 133. — G. Warner, *Illuminated manuscripts*, I (1907), pl. 15. — Herbert, *Illuminated manuscripts*, blz. 205, pl. XXXVIII. — Lyna, *t. a. p.* afb. 8. (¹⁰⁾ Byvanck en Hoogewerff, *Noord-Ned. Min.* blz. XV. (¹¹⁾ Vitzthum, *t. a. p.* blz. 133, pl. XXX en XXXI. (¹²⁾ Londen, Br. Mus. Add. ms. 10292, 10293 en 10294; Royal ms. 14 E. III. (¹³⁾ Herbert, *t. a. p.* blz. 205: de psalteria te Londen, Br. Mus. Add. ms. 19899 (van de 13de eeuw), Add. ms. 24 683 (van de 14de eeuw), Royal ms. 2 A. III (van de 13de eeuw), Harl. ms. 2930 (van de 14de eeuw). (¹⁴⁾ Lyna, *t. a. p.* blz. 38—39. (¹⁵⁾ Parijs, Bibl. nationale, Ms. fr. 566. — Vitzthum, *t. a. p.* blz. 135. (¹⁶⁾ Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 11040. — Vitzthum, *t. a. p.* blz. 141. — Lyna, *t. a. p.* afb. 9. (¹⁷⁾ Lyna, *t. a. p.* blz. 45. (¹⁸⁾ Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 15001; *Catalogue*, I, blz. 49 N. 104. — Vitzthum, *t. a. p.* blz. 138.

in afbeelding weergeven (Pl. VII, Afb. 4 en 5). Naar de meening van Lyna, dateert dit manuscript uit de laatste jaren der 13de eeuw.

De Rijmbijbel van het Museum Meermanno-Westreenianum¹⁾, waarvan de voornaamste miniatuur, voorstellend het beleg van Jerusalem door de Romeinen onder Titus, is gesigneerd door Michiel van der Borch en gedateerd op 1332, is, volgens den Heer Lyna²⁾, niet Noord-Nederlandsch, maar moet uit Vlaanderen stammen (Pl. VII, Afb. 6 en 7). Voor deze stelling pleiten, naar zijn meening, de wapens van Vlaanderen en van Henegouwen, die hij in het manuscript opmerkte³⁾, de verwantschap met het handschrift van *Li Ars d'Amours* te Brussel⁴⁾ en de overeenkomst met de schildering te Brugge, Johannes den Dooper voorstellend, in het noorder transept van de S. Janskerk, een schildering die ook reeds in de inleiding op de publicatie der Noord-Nederlandsche miniaturen was genoemd⁵⁾.

Wat de wapens betreft, die behalve op de genoemde groote plaat ook, bij voorbeeld, op een der hier gereproduceerde miniaturen (Pl. VII, Afb. 6) voorkomen, dient opgemerkt, dat men aan dit argument moeilijk veel bewijskracht kan toekennen. Blijkbaar heeft de schilder, die den strijd tegen de inwoners van Jabes (op fol. 49) had af te beelden of het beleg van Jerusalem door de Romeinen (op fol. 152vo), op geheel willekeurige wijze de schilden van wapenteekens voorzien. Dit kan even goed door een Noord-Nederlander zijn geschied als door een Vlaming. Het handschrift van *Li Ars d'Amours*, dat eveneens de wapens van Vlaanderen en van Henegouwen bevat, moet vrij wat ouder zijn dan de Haagsche Maerlant en staat ook dicht bij de Fransche verluchtungskunst. Men zou zich zeer goed kunnen denken, dat de schilder van het Haagsche handschrift zich bij zijn werk door een dergelijk manuscript als *Li Ars d'Amours* heeft laten inspireeren. Ook de overeenkomst met de schildering te Brugge, die men niet kan miskennen, mag niet als beslissend voor de herkomst van het handschrift worden beschouwd, gelijk in de genoemde inleiding bij de publicatie der Noord-Nederlandsche miniaturen uitdrukkelijk is opgemerkt.

Toch blijft het altijd eenigszins twijfelachtig, of het Haagsche Maerlant-handschrift inderdaad in Noord-Nederland is ontstaan. Maar enkele argumenten pleiten daar toch voor. Zeker mag men waarde hechten aan de verwantschap met een handschrift van Maerlant te Hamburg⁶⁾, dat, blijkens een inscriptie, is voltooid te Utrecht in 1345, en op het verschil in stijl, dat men kan opmerken tusschen den Maerlant te Den Haag en een geïllustreerden Rijmbijbel te Berlijn⁷⁾. Dit laatste handschrift is geschreven in 1321 te Waterdunen, een plaats op het Cadzand in het tegenwoordige Zeeuwsch Vlaanderen, en moet dus als een Vlaamsch werkstuk worden beschouwd. Vergelijkt men de miniaturen in de beide handschriften, dan krijgt men den indruk, dat de stijl van het schilderwerk in den Berlijnschen Maerlant eleganter is dan in het Haagsche handschrift. Dit laatste schijnt verder af te staan van het centrum der kunst, waartoe beide manuscripten moeten worden gerekend en dat in Frankrijk lag. Dit verschil in stijl pleit uitdrukkelijk voor de stelling, dat de Haagsche Maerlant uit Noord-Nederland stamt.

Hier kan verder nog een handschrift te Brussel worden vermeld, dat onlangs uitvoerig

(¹) Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum, Hs. 10 B 21. — *Noord-Nederl. Min.* blz. 1 N. 1, pl. 1, 2, 41 en 101. — Byvanck, *Les princ. mss. à peintures à La Haye*, blz. 96 N. 35, pl. 43.
 (²) Lyna, *t. a. p.* blz. 62—63; verg. *Oud-Holland*, LI (1934), blz. 38 n. 1. (³) Op fol. 152vo; zie *Noord-Nederl. Min.* pl. 41. (⁴) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 9543. — Lyna, *t. a. p.* blz. 25. (⁵) *Noord-Nederl. Min.* blz. XIV. (⁶) Hamburg, Staatsbibliothek, Codex in scrinio 19. — Verg. *Oudheidkundig Jaarboek*, 4de S. I (1932), blz. 141. (⁷) Berlijn, Staatsbibliothek, ms. germ. fol. 622. — H. Wegener, *Miniaturenhandschriften der Preussischen Staatsbibliothek*, V (1928), blz. 126—127, afb. 108 en 109.

is beschreven¹⁾. Het is een zeer merkwaardig wapenboek, tusschen 1334 en 1372 vervaardigd door een Noordnederlander. De teekening op fol. 26²⁾, die omstreeks 1370 moet zijn ontstaan, verraadt inderdaad een ongemeen teekentalent. Aan den Heer Lyna, die het eerst op de kunsthistorische beteekenis van dit handschrift de aandacht heeft gevestigd, zijn wij grooten dank verschuldigd voor deze verrijking onzer kennis van de nog in menig opzicht duistere 14de eeuw.

Ook voor de 15de eeuw, toen de miniaturenkunst van Noord- en Zuid-Nederland geheel verschillende wegen gingen, blijft de vergelijking der twee gebieden in vele gevallen uiterst leerrijk. Een miniaturenschilder uit het Zuiden, dien men veelal den „Meester met de gulden ranken” noemt en die in de eerste helft der 15de eeuw werkzaam was³⁾, heeft voor de verbinding van Noord en Zuid een zekere beteekenis. Een zijner fraaiste werken is eerst onlangs beter bekend geworden. Het zijn een aantal miniaturen in het getijdenboek van Koning Eduard I van Portugal (1433 tot 1438), dat wordt bewaard te Lissabon⁴⁾. Dit manuscript, dat ook miniaturen bevat van andere kunstenaars, moet zijn ontstaan in den tijd, voordat Eduard koning werd, tuschen 1428 en 1433. Het is dus een belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van dezen Meester. Door de betrekkingen, die Eduard had met het Bourgondische hof — hij was de broeder van Isabella van Portugal, de gemalin van Philips den Goede, — begrijpen wij, dat de „Meester met de gulden ranken” een kunstenaar van groot aanzien moet zijn geweest in zijn tijd. Wellicht was het handschrift een geschenk van den Hertog van Bourgondië aan zijn zwager.

De beteekenis van den „Meester met de gulden ranken” wordt ons nog nader duidelijk door een tweede zeer fraai manuscript, dat wij van hem bezitten. Het bevindt zich te Brussel⁵⁾ en was reeds lang bekend; de Heer Lyna⁶⁾ duidt het aan als het „Getijdenboek van Maria van Gelder.”

Aan de lijst der werken van den „Meester met de gulden ranken” kan ik thans nog twee handschriften toevoegen. — Het eerste is een getijdenboek naar de wijze van Sarum, met een kalender en een litanie, die in hoofdzaak Engelsch zijn. In de 16de eeuw was dit handschrift in Spanje; thans wordt het bewaard in de Pierpont Morgan Library te Nieuw York⁷⁾. In zijn soort een zeer fraai manuscript (Pl. VIII, Afb. 10 en 11), komt het overeen met een Nederlandsch getijdenboek te Krakow⁸⁾. Dit laatste handschrift bevat een Utrechtschen kalender⁹⁾ en is om die reden opgenomen in de publicatie der Noordnederlandsche Miniaturen¹⁰⁾. Maar blijkbaar behoort het daar niet thuis. Gelijk het handschrift te Nieuw York voor de Engelsche markt is vervaardigd, is het handschrift te Krakow blijkbaar voor den export naar het Noorden bestemd geweest.

Op deze wijze heeft het nieuw bekend geworden handschrift onze kennis inderdaad ver-

(¹) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 15652—56; *Catalogue*, XII, blz. 132. — F. Lyna, *Oud-Holland*, LI (1934), blz. 29—39. — Men verg. ook de historisch-heraldische studie over dit handschrift door W. A. Beelaerts van Blokland, *Beyeren quondam Gelre* (1933). (²) Men verg. de afbeelding, Lyna, *t. a. p.* bl. 32, afb. 1. (³) Verg. Byvanck, *Oudheidk. Jaarboek*, 3de S. X (1930), blz. 104—115. — Lyna, *t. a. p.* blz. 90—91. (⁴) Lissabon, Rijksarchief, Armario dos tratados. — *Bulletin de la Soc. fr. de reproductions de manuscrits à peintures*, XIV (1930), blz. 16—17, pl. XX en XXIb. — De miniatuur op pl. XXIb kan niet van de hand van den „Meester met de gulden ranken” zijn. (⁵) Brussel, Kon. Bibliotheek, Hs. 9798; *Catalogue*, I, blz. 451 N. 728. — Verg. Byvanck, *Oudheidk. Jaarboek*, 3de S. X (1930), blz. 112—114, afb. 17 en 18. (⁶) Lyna, *t. a. p.* blz. 90. (⁷) Nieuw York, Pierpont Morgan Library, Hs. 259. — *Exhibition Catalogue* (1934), blz. 48 N. 102. — Foto's naar miniaturen uit dit handschrift dank ik aan de dames Belle Da Costa Greene en Meta Harrsen. (⁸) Krakow, Museum Czartoryskich, Hs. 2943. (⁹) E. Gaillard en W. de Vreese, *Jaarboek der Vlaamsche Academie*, 1909, blz. 10 N. 7. (¹⁰) *Noord-Nederl. Min.*, blz. 8, N. 21, pl. 75—77.

helderd. — Het tweede handschrift met miniaturen van den „Meester met de gulden ranken”, dat ik hier kan noemen, bevindt zich in de Walters Art Gallery te Baltimore ¹). Het is van kleiner formaat en ook minder belangrijk dan het zooeven genoemde, maar het verdient om zijn zorgvuldig uitgevoerde decoratie toch zeker de aandacht (Pl. VIII, Afb. 12).

Ook van de Noordnederlandsche miniatuurschilderkunst der 15de eeuw zijn in den laatsten tijd een aantal nieuwe gegevens bekend geworden.

Allereerst mogen hier eenige handschriften te Bazel worden vermeld; wèl zijn zij al betrekkelijk lang geleden op uitnemende wijze bekend gemaakt, in den grooten geïllustreerden catalogus van de miniaturen te Bazel ²), maar er is toch nog nooit in dit verband de aandacht op deze handschriften gevestigd.

In de inleiding van dezen catalogus wordt men ingelicht over het ontstaan der verschillende verzamelingen. De voornaamste manuscripten te Bazel zijn afkomstig uit de bibliotheken der kloosters en onder deze kloosters heeft in de 15de eeuw vooral het Karthuizerklooster een bijzondere beteekenis gehad. Rijk begiftigd met landerijen, door schenkingen in geld en door kunstwerken, heeft dit klooster zich een groote bibliotheek gevormd, waaruit nog tal van handschriften zijn bewaard. Ook door monniken, die in het klooster hun intrek namen, is de bibliotheek verrijkt en de handschriften, die men nog kent, getuigen voor de groote zorg, die men in de bibliotheek van het klooster voor de boeken had. Zelf hebben de Karthuizers handschriften geschreven en versierd of laten versieren, niet alleen Bijbels, brevieren en koorboeken, maar ook andere geschriften.

Onder de schrijvers wordt genoemd een zekere Heinrich von Vullenhoe uit Utrecht ³). Van de vele door hem geschreven boeken is een Bijbel in drie deelen bewaard, waaraan hij tien jaren, van 1435 tot 1445, heeft gewerkt ⁴). Aan het slot van het laatste deel staat aangeteekend, dat het werk is geschreven: „per manus fratris Henrici de Vullenhoe Traiectensis diocesis, monaci cartusienensis in Basilea, anno domini MCCCCXLV, --- etatis vero suae XLII°, conversionis autem suae in ordine anno XIX°” ⁵). De decoratie is geheel in den trant der in Bazel geïllumineerde handschriften.

De mededeelingen over het werk voor boeken in het Karthuizer klooster te Bazel is voor ons van belang, daar wij op deze wijze eenigszins een bevestiging krijgen van de veronderstelling, dat in het Karthuizer klooster Nieuwlicht bij Utrecht gedurende de 15de eeuw handschriften met miniaturen zijn ontstaan. Er is althans nog minder reden om aan de gegrondheid van deze veronderstelling te twifelen, nu wij van het werk in het Karthuizer klooster te Bazel op de hoogte zijn gekomen ⁶).

Noordnederlandsche miniaturen van eenig belang vindt men in de bibliotheken van Bazel niet. Wellicht mag men als Noordnederlandsch beschouwen een blad met een initiaal uit een traktaat in het Nederlandsch over de werken der barmhartigheid, dat in het eerste kwart der 15de eeuw wordt gedateerd ⁷). Belangrijker is een handschrift met meditaties in het Latijn, dat is samengebonden met een druk van Amerbach ⁸). In het deel staat aange-

(¹) Baltimore, Walters Art Gallery, Hs. 169 (vroeger H. IV. 9): 160 × 118 mm., met 11 miniaturen. — Gegevens over dit handschrift en foto's dank ik aan Mej. Dorothy Miner, librarian van Walters Art Gallery, door bemiddeling van Mej. Meta Harsen. (²) K. Escher, *Die Miniaturen in den Basler Bibliotheken* (1917). (³) Over hem verg. Georgius Carpentarii, *Continuatio chronicorum Carthusiae*, in: *Basler Chroniken*, I (1872), blz. 325 en volg. (⁴) Bazel, Universiteitsbibliotheek, Hs. B. I. 1—3; verg. Escher, *t. a. p.* blz. 152—155, pl. XLIX—L. (⁵) Hs. B. I. 3, fol. 238, aan het slot der Apocalypse. (⁶) Verg. C. de Wit, *Oudbeidkundig Jaarboek*, 3de S. VIII (1928), blz. 264 en volg.; Byvanck, *Oudbeidkundig Jaarboek*, 3de S. IX (1929), blz. 136 en volg. (⁷) Hs. N. I. 2, fol. 139. — Escher, *t. a. p.* blz. 79, nr. 109. (⁸) Hs. B. X. 12. — Escher, *t. a. p.* blz. 79—80, nr. 111. — De druk van Amerbach = Hain 10992.

Afb. 10 en 11. Pierpont Morgan Library, Hs. 259, fol. 18vo en 41vo

Afb. 12. Walters Art Gallery, Hs. 169, fol. 36vo en 37.

Afb. 13, 14 en 15. Schutbladen van een boek in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

teekend: „Liber Carthusiensium in Basilea, donatus partim a venerabilibus patribus domus Bethlehem in Rurmonda et partim a venerabili magistro Johanne Amerbach, cive et impresore Basiliensi”. Het handschrift is dus afkomstig uit het Klooster Bethlehem te Roermond. Als illustratie vindt men een versierde beginbladzijde uit het eerste kwart der 16de eeuw.

Een paar bladen van een fraai gedecoreerd handschrift zijn door Dr. A. Hulshof ontdekt in een boek van de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, bevattende werken over kerkgeschiedenis in het Grieksch, uitgegeven te Keulen in 1581¹⁾, gebonden in een lederen stempelband met koperen klampen van den Utrechtschen binder M. H., den binder van verscheiden boeken in de Utrechtsche bibliotheek²⁾. Het boek, dat deel uitmaakt van de Centrale Oud-Katholieke Bibliotheek, is uit oud-Utrechtsch bezit, blijkens een inscriptie voor in het deel: „Lamberti van der Burchij, decani ad Divinam Virginem Mariam in Trajecto”.

Als schutbladen zijn voor het deel gebruikt twee bladen van een handschrift. Op een der bladzijden begint een „Praefatio fratris Jacobi Florentini ordinis minorum in librum super Summum fratris Rayneri de Pysis”. Ons interesseert voornamelijk de versiering dezer bladzijden met haar bijzonder fraaie en heldere kleuren, afkomstig uit de Utrechtsche miniaturistenschool omstreeks het midden der 15de eeuw (Pl. IX, Afb. 13, 14 en 15).

Aan den heer R. A. Parmentier, conservator van het Stadsarchief te Brugge, danken wij de zeer uitvoerige en zorgvuldige beschrijving van eenige Nederlandsche handschriften met miniaturen, die te Brugge worden bewaard. Het zijn in de eerste plaats een paar handschriften, door den Heer Eduard Houtart aan de Stad Brugge geschonken, die in een afzonderlijke publicatie zijn bekend gemaakt³⁾. Allereerst noemen wij een Nederlandsch getijdenboek met een Utrechtschen kalender, versierd met gehistorieerde beginletters en randwerk, dat niet lang vòòr het midden der 15de eeuw zal zijn ontstaan⁴⁾. Het tweede handschrift, eveneens een Nederlandsch getijdenboek met een Utrechtschen kalender⁵⁾, is wat rijker versierd; het bevat bovendien vijf miniaturen. Het randwerk en de stijl van schildering bij de miniaturen in dit getijdenboek herinneren aan een fraai handschrift, dat in het bezit is van Besse de Wijkersloot de Weerdesteyn, geboren Besse van Wijnbergen te 's-Gravenhage⁶⁾. Waarschijnlijk zijn de beide manuscripten te Amsterdam ontstaan omstreeks het midden der 15de eeuw. Het getijdenboek te Brugge is nog gestoken in den oorspronkelijken, opmerkelijk fraaien lederen stempelband. — De beide andere handschriften hebben met de Noordnederlandsche miniaturenkunst niets te maken.

Deze publicatie is door den Heer Parmentier aangevuld met een artikel over een handschrift, dat wellicht niet fraai is, maar zeker wel de moeite waard om er een oogenblik aandacht aan te geven. Het is eveneens een Nederlandsch getijdenboek met een Utrechtschen kalender, in het bezit van Baron A. van Zuylen van Nyevelt te Brugge⁷⁾. Het hand-

(¹) Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 313. B. 14: *Scriptores graeci historiae ecclesiasticae*, — — —, hac editioni nova recogniti a Suffrido Petro Leovardiensi, Coloniae Agrippinae, 1581. Fol. — Ik heb van deze bladen kennis gekregen door Dr. A. Hulshof. Hem dank ik ook de foto's, die bij deze verhandeling zijn gepubliceerd. (²) A. Hulshof en M. J. Schretlen, *De kunst der oude boekbinders* (1921), blz. 32, pl. XXIV, 1, 2. (³) R. A. Parmentier, *Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het Kabinet Houtart te Brugge* (1929). — Voor de toezending van dit werk ben ik aan den schrijver grooten dank verschuldigd. (⁴) 207 bladen, 157 × 110 mm. — Parmentier, *l. a. p.* blz. 1—21, pl. I—III. (⁵) 178 bladen, 177 × 122 mm. — Parmentier, *l. a. p.* blz. 23—38, pl. IV—VII. (⁶) *Noord-Nederl. Min.* blz. 31 N. 69, pl. 228 en fig. 63. (⁷) 211 bladen, 164 × 115 mm. — R. A. Parmentier, *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXVI (1933), blz. 95—135, met 8 platen. — Een overdruk en de foto's naar bladzijden uit het handschrift, die bij deze verhandeling zijn gereproduceerd, dank ik aan den schrijver. — Mijn aandacht werd op deze publicatie gevestigd door Prof. Dr. J. W. Muller.

schrift is waarschijnlijk in de tegenwoordige provincie Utrecht ontstaan: de heilige Kunera, die in den kalender op 12 Juni wordt vermeld, herinnert aan Rhenen. De decoratie, met beginletters, randwerk en miniaturen (Pl. VII, 8 en 9), komt overeen met het werk in een groep van manuscripten, die ik eenigszins aarzelend te Amersfoort heb gelocaliseerd¹⁾. Men kan deze handschriften in het derde kwart der 15de eeuw dateeren. — De beschrijving der getijdenboeken, die de Heer Parmentier geeft, is vooral zeer opmerkelijk om de uitvoerige mededeelingen over den tekst.

Een getijdenboek van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam, dat onlangs op een zeer fraaie wijze in het licht is gegeven²⁾, dateert uit wat later tijd; daar de paaschtafel in het deel met het jaar 1481 begint, moet het handschrift in 1480 zijn ontstaan. Het schrift en de stijl van het schilderwerk herinneren eenigszins aan het werk van den kalligraaf en verluchter Nicolaas Spierinck, van wien wij weten, dat hij eerst te Brussel werkzaam is geweest en later vermoedelijk te Amsterdam³⁾. Door de betrekkingen van de miniaturen tot gravures, waarop in de genoemde publicatie de aandacht is gevestigd, en door de merkwaardige compositie der versierde bladzijden, trekt dit handschrift zeer bijzonder onze aandacht. De kalender vertoont beslist het karakter der kalenders van het bisdom Utrecht; het handschrift is dus naar alle waarschijnlijkheid in Noord-Nederland ontstaan. Door de nauwkeurige dateering verrijkt het nog eenigszins onze kennis van Spierinck, een miniator die wellicht niet zeer aantrekkelijk is, maar wiens werk toch altijd een zekere belangstelling verdient.

Belangrijker zijn een aantal handschriften in de Pierpont Morgan Library te Nieuw York, die wij hier naar aanleiding van den bovengenoemden tentoonstellingscatalogus kunnen ter sprake brengen. In deze prachtige verzameling worden ook verschillende Noordnederlandsche manuscripten van beteekenis bewaard. In de eerste plaats noemen wij het handschrift van Dirc van Delft, dat vroeger in het bezit was van de familie Smits van Oyen te Eindhoven⁴⁾; uit dit manuscript is in den catalogus een miniatuur gereproduceerd.

Het fraaiste Noordnederlandsche handschrift in de verzameling is zonder twijfel het brevier, dat, blijkens een bladzijde met de wapenspreuk *Pietatem exerce* en het wapen (Pl. X, Afb. 18), aan George van Egmond, bisschop van Utrecht (geb. in 1504, tot bisschop gewijd in 1535, overl. in 1559) heeft behoord⁵⁾. Dit handschrift, dat afkomstig is uit oud-Engelsch bezit⁶⁾, zou een uitvoerig onderzoek verdienen. Voorloopig weten wij, dat twee zeer bekende Utrechtsche miniaturisten aan de versiering van het brevier hebben gewerkt, de „Meester van Otto van Moerdrecht” en de „Meester van Catharina van Cleef” (Pl. X, Afb. 16 en 17). Het handschrift moet dus te Utrecht omstreeks 1430 zijn ontstaan. Door een mededeeling in den genoemden tentoonstellingscatalogus blijkt een handschrift, dat door een dezer meesters is verlucht, zich te bevinden in de Walters Art Gallery te Baltimore.

Als derde Noordnederlandsch manuscript met miniaturen in de Pierpont Morgan

(¹⁾ *Oudheidkundig Jaarboek*, 4de S. I (1932), blz. 144. (²⁾ M. D. Henkel, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, 1858—1933: *Gedenkboek* (1933), blz. 159—165. (³⁾ Verg. de handschriften in *Noord-Ned. Min.* blz. 58 N. 148, pl. 154; blz. 60 N. 153, pl. 155; blz. 60 N. 154, pl. 158. — Het eerste dezer handschriften is evenwel waarschijnlijk niet van Spierinck; het laatste is door hem gesigeneerd en gedateerd op 1491. (⁴⁾ Nieuw York, Pierpont Morgan Library, Hs. 691. — *The Pierpont Morgan Library: 1924—1929* (1930), blz. 63—64. — *Exhibition: Catalogue* (1934), blz. 46 N. 96, pl. 75. — Byvanck, *Oudheidkundig Jaarboek*, 4de S. I (1932), blz. 141. — L. M. Daniëls, *Meester Dirc van Delft* (1932), blz. 203—205. (⁵⁾ Nieuw York, Pierpont Morgan Library, Hs. 87. — James, *Catalogue* (1906), blz. 23 N. 14. — *Exhibition Catalogue* (1934), blz. 46, N. 97, pl. 75. — Byvanck, *Oudh. Jaarb.*, 4de S. I (1932), blz. 142. (⁶⁾ Het was achtereenvolgens in de verzamelingen van J. West (*Sale Catalogue*, Londen 1773, N. 1883), Rev. D. T. Powell (*Sale Catalogue*, Londen 1848, N. 479), Earl of Ashburnham (*Appendix*, N. 42), H. Yates Thompson (*Descriptive Catalogue*, II, 1902, blz. 105 N. 64), Richard Bennett.

Library kunnen wij een handschrift met grisailles ¹⁾ noemen. Dit is niet het handschrift, dat vroeger aan Henry Yates Thompson heeft behoord ²⁾, en ook niet het handschrift van Rev. W. J. Loftie, dat in 1908 was tentoongesteld in de Burlington Club ³⁾. Dit laatste handschrift bevindt zich thans in de Walters Art Gallery te Baltimore ⁴⁾. Van de andere handschriften met grisailles, die reeds bekend waren, wordt het deel, dat vroeger in de Keizerlijke Bibliotheek te Petersburg was, thans bewaard in de Bibliotheek te Warschau ⁵⁾; het handschrift in de Bibliothèque Mazarine te Parijs is onlangs nog eens gepubliceerd ⁶⁾. In dit verband mag ook worden genoemd het recente werk over den „Meister der Liebesgärten” ⁷⁾, waarin verschillende bladen met grisailles zijn afgebeeld.

Het beroemde getijdenboek, dat is vervaardigd voor Catharina van Cleef, de echtgenoot van den Gelderschen hertog Arnold ⁸⁾, is onlangs weer eens ter sprake gekomen. De versiering van dit manuscript is vervaardigd door den belangrijkste Noordnederlandschen miniatuurschilder, dien wij kennen; naar dit handschrift wordt hij de „Meester van Catharina van Cleef” genoemd. Uit dit getijdenboek is het portret van Catharina in gebed voor de H. Maagd niet lang geleden gereproduceerd door Clemen in een zijner groote publicaties ⁹⁾ en kort daarna door Graswinckel in het tijdschrift *Gelre* ¹⁰⁾.

Ten slotte kan hier nog een monument uit de allerlaatste periode der Noordnederlandsche miniaturenkunst ter sprake worden gebracht ¹¹⁾. Het is een fraai verluchte bladzijde, waarop de professie van een non is gekalligrafeerd, omgeven door geschilderd randwerk, naar den stijl omstreeks 1520 te dateeren (Pl. X, Afb. 19). De professie luidt als volgt: „Ic, suster Willem, Heer Jan van Egmonts dochter, love voir Gode ende allen Heilighen, in teghenwoirdicheit des priors ende ons rectoers, stantachicheit in desen cloester, ewighe reynicheit mijns lichaems, niet eyghens te hebben ende ghehoersaemheit onse moeder priorinne ende haren rechten nacomelinghen nae Sinte Augustijns reghel ende nae ghemeen insettinghe onser visitieres”.

Wie de Jonkvrouwe Wilhelmina van Egmond, dochter van Heer Jan, die deze professie heeft afgelegd, is geweest, weten wij niet ¹²⁾. Zeker was zij niet de zelfde als de bekende Anna van Egmond, abis te Loosduinen, dochter van Jan, eersten graaf van Egmond ¹³⁾, zooals men wel eens heeft vermoed. Zij behoort zonder twijfel tot een der zijtakken. Wellicht stamde zij af van Heer Gerrit van Egmond, die vóór 1388 is gehuwd met Jonkvrouwe

(¹⁾ Nieuw York, Pierpont Morgan Library, Hs. 349. — *Exhibition Catalogue* (1934), blz. 47 N. 98, pl. 76. (²⁾ H. Yates Thompson, Hs. 66. — *Descriptive Catalogue* II (1902), blz. 119; *Sale Catalogue* (London, Sotheby, 22 Juni 1921), blz. 195 N. 90, pl. 36 en 37. — *Noord-Ned. Min.* blz. 24 N. 50, fig. 56. (³⁾ S. C. Cockerell, *Exhibition of illuminated manuscripts: Catalogue* (1908), blz. 118 N. 243, pl. 149. — *Bull. Oudb. Bond*, 2de S. XIII (1920), blz. 239. — *Noord-Ned. Min.* blz. 23 N. 45, fig. 54. (⁴⁾ Ik dank deze mededeeling aan Mej. Meta Harrsen van de Pierpont Morgan Library. (⁵⁾ *Jaarboek Vlaamsche Akad.* 1911, blz. 23 en 141, N. 19. — De opmerking over de dateering in *Bull. Oudb. Bond*, 2de S. XIII (1920), blz. 239 is niet juist; verg. *Oudb. Jaarb.* 3de S. VI (1926), blz. 24, en K. Löffler, *Einführung in die Handschriftenkunde* (1929), blz. 76—77. (⁶⁾ Parijs, Bibl. Mazarine, Hs. 500; *Catalogue*, I, blz. 192. — Guy de la Batut, *Les princ. mss. à peintures conservés à la Bibl. Mazarine de Paris: Bulletin de la Soc. française de reproductions de manuscrits à peintures*, XVI (1932), blz. 35—36, pl. XVa (fol. 48). — Verg. *Noord-Nederl. Min.*, blz. 23 N. 46, pl. 207. (⁷⁾ Irmg. Schüler, *Der Meister der Liebesgärten* (Diss. Bonn, 1932). — Ook gepubliceerd in het tijdschrift *Opgang*. (⁸⁾ In het bezit van den hertog van Aremberg, thans bewaard op het slot Nordkirchen: *Noord-Ned. Min.* blz. 21 N. 43, pl. 205 en fig. 40—43. (⁹⁾ P. Clemen, *Gothische Monumentalmalereien der Rheinlande* (1930), blz. 316, afb. 325. (¹⁰⁾ D. P. M. Graswinckel, *Gelre*, XXXVI (1933), blz. 67—69. (¹¹⁾ Mijn aandacht is op dit handschrift gevestigd door Mevrouw van der Schrieck. — Aan den eigenaar, Jhr. Six van Hillegom te Amsterdam, dank ik eenige gegevens over het manuscript en de foto, die bij dit artikel is gereproduceerd. (¹²⁾ Inlichtingen over de genealogie van het geslacht Egmond dank ik aan Dr. H. G. A. Obreen te Westerloo. (¹³⁾ Fruytier, *Nieuw biografisch woordenboek*, III (1914), c. 323.

Willem van de Wateringhe ¹⁾), maar van hun afstammelingen is weinig bekend. Ook blijkt niet, in welk klooster Freule Wilhelmina van Egmond haar intrek heeft genomen.

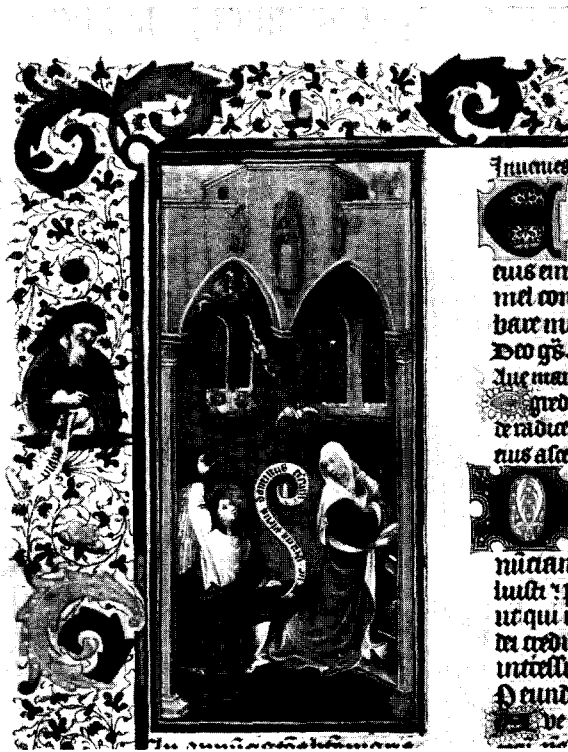
Men zou aan een Delftsch klooster kunnen denken, want het blad, waarop de boven overgenomen professie is geschreven, bevindt zich in een handschrift, dat veelerlei betrekkingen met Delft heeft. Het is een Latijnsch brevier (metend 217 bij 155 mm), zonder kalender, voortreffelijk bewaard en nog gestoken in den oorspronkelijken lederen stempelband over houten borden. Voorin staat aangeteekend: „Dit boeck hoort toe Sint Anna Konvent tot Delft”. Het is versierd met geschilderde beginletters en eenig randwerk, gedaan in twee kleuren met de pen; deze decoratie is ons goed bekend uit handschriften, die omstreeks 1460 of 1470 zijn versierd in het Klooster van Sint Agnes te Delft ²⁾). Op die wijze staat het vast, dat het brevier zelf omstreeks 1460 of 1470 te Delft is ontstaan. De versiering van de bladzijde met de professie moet uit veel later tijd stammen.

De zoo natuurlijk geschilderde bloemen op een gekleurden grond en de architectuur achter de figuur van den bisschop (waarschijnlijk Sint Augustinus) wijzen op een tijd, die aanmerkelijk later is dan het jaar 1500. Maar het schilderwerk herinnert ons bovendien aan handschriften uit dezen tijd, die zeker in Holland, wellicht te Delft of te Leiden ³⁾), zijn gedecoreerd.

In het voorafgaande kwamen herhaaldelijk handschriften ter sprake, die aan leden van beroemde Nederlandsche geslachten hebben behoord en ten deele ook portretten van hen bevatten. Het is wellicht de moeite waard, hier op te sommen, welke manuscripten van dien aard ons bekend zijn. Behalve het missaal van Zweder van Culenborch, den bisschop van Utrecht ⁴⁾), te Bressanone, en de Bijbel van Evert Soudenbalch, te Weenen ⁵⁾), zijn het allen getijdenboeken. Het meest bekend zijn het bovengenoemde handschrift van Catharina van Cleef en het horarium van Gysbrecht van Brederode te Luik ⁶⁾). Een handschrift dat heeft behoord aan Yolande de Lalaing, de echtgenoot van Reinoud II van Brederode, den broeder van Gysbrecht, berust te Oxford ⁷⁾); een getijdenboek van Willem van Montfoort, dat gedateerd is op 1450, wordt bewaard te Weenen ⁸⁾); een fraai geïllumineerd getijdenboek van Frederik van Egmond graaf van Buren (overl. 1521) en van Aleyd van Culenborch zijn echtgenoot (overl. 1471 of 1472) bevindt zich in het Britsch Museum te Londen ⁹⁾).

(¹) Obreen, *Nieuw biogr. woordenboek*, III, c. 329. (²) Byvanck, *Oudheidkundig Jaarboek*, III (1923), blz. 188 tot 201. (³) Over de Leidsche handschriften verg. Byvanck, *Gedenkboek A. Vermeylen* (1932), blz. 169 tot 174. (⁴) Bressanone, Bibliotheek van het Seminarie, Hs. C. 20 (No. 62). — H. J. Hermann, *Die illuminierten Handschriften in Tirol* (1905), blz. 22 tot 24. — C. de Wit, *Het Gildeboek*, IX (1926), blz. 123 en XI (1928), blz. 154 tot 157; *Oudheidkundig Jaarboek*, VIII (1928), blz. 272 tot 277. — Verg. *Oudheidkundig Jaarboek*, X (1930), blz. 128. (⁵) Weenen, Nationalbibliothek, Hs. 2771—2. — *Noord. Ned. Min.* blz. 42 N. 102, pl. 92 en volg. (⁶) Luik, Universiteitsbibliotheek, Hs. 13. — *Noord. Ned. Min.* blz. 44 N. 104, pl. 232 en volg. (⁷) Oxford, Bodleian Library, Ms. Douce 93 (Summ. Cat. 21667). (⁸) Weenen, Nationalbibliothek, voormalige Habsburgische Familien-Fidei-Kommiss-Bibliothek, Hs. 7978. — *Jahrb. der Kunsthist. Samml. in Wien*, XII (1891), blz. 279 tot 296, pl. XXVI tot XXXII. (⁹) Londen, Britsch Museum. — Dit handschrift is mij bekend door een mededeeling van Dr. Obreen.

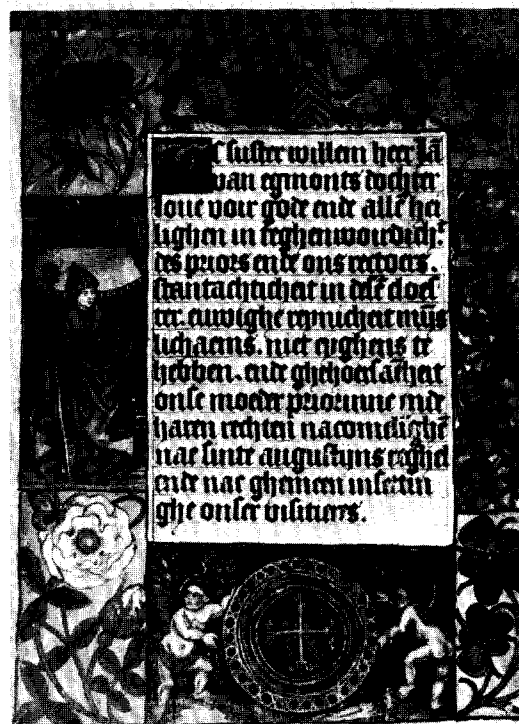

Afb. 16 en 17. Pierpont Morgan Library, Hs. 87, fol. 345vo en 279.

Afb. 18. Wapen van George van Egmond, bisschop van Utrecht.

Afb. 19. Professie van Jonkvrouwe
 Wilhelmina van Egmond.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Lotgevallen van Monumenten.

ALKMAAR. *Grachtendemping*. Een voorstel om — het klinkt ongelooflijk — in dit centrum van vreemdelingenverkeer de voornaamste grachten in het hart der stad, de Mient en Verdrongen Oord te dempen, is door den Raad verworpen.

AMSTERDAM. *St. Catharinakerk*. Er is sprake van, dat dit buiten gebruik gestelde kerkgebouw aan den Singel zal plaats maken voor een bioscoop.

— Door de aanstaande vervanging van *Keizersgracht 314—316* en *Berenstraat 1—3* door één hoog modern gebouw gaat, afschoon de gevels dezer huizen op zich zelve niet al te belangrijk zijn (de halsgevel van het hoekhuis Keizersgracht 314 is de voornaamste), een dier typische brokken oud-Amsterdam verloren, welke tezamen het karakter der Amsterdamsche grachten bepalen.

BERGEN-OP-ZOOM. *Raadhuis*. De herstelling van den in 1873 gepleisterden gevel, welke bestaat in een reconstructie van den toestand van 1611 naar een plan van Arch. H. van Heeswijk, is in vollen gang.

BLARICUM. *Ned. Herv. Kerk en Toren*. De restauratie is gereedgekomen.

DEVENTER. *Carillon*. Men wil ter plaatse trachten te komen tot een verbetering van het door de gebroeders Hemony gegoten klokkenspel van den Lebuinstoren.

DIEVER. *Schulthuis*. De jonge stichting „Oud-Drenthe” te Assen, die door schenking reeds verschillende voor de praehistorie belangrijke terreinen had verworven, is stellig gelukkig geweest met dezen haar eersten aankoop. Zij zal het uit 1604 dagteekenende en in de 18de eeuw op verdienstelijke wijze verbouwde typisch-Drentsche breede en lage huis met Rijkssteun doen herstellen naar een plan van Monumentenzorg. Te betreuren valt slechts, dat een der belendende oude dorpshuizen, die tezamen met het Schulthuis het voorgelegen plein zeer aantrekkelijk maken, gevaar loopt door een woning van steedscher allure te worden vervangen.

DOESBURG. *Vestingwerken*. Bij Koninklijk Besluit van 17 Dec. 1934 No. 668 is de schorsing van het Raadsbesluit tot egaliseering verlengd tot 1 Juli 1935.

ENSCHOT. Bij de slooping der voormalige R. K. Kerk bleef de toren met zijruimten behouden en nog langen tijd als klokketoren dienst doen. Na de over-

brenging der klokken naar den toren der nieuwe parochiekerk was het Kerkbestuur aanvankelijk voornemens dit gothische bouwwerk wegens den onderhoudslast te sloopen. Een oplossing is gevonden door overdracht aan het Gemeentebestuur, dat den toren met Rijkssteun zal doen herstellen.

GEERTRUIDENBERG. *Havenkazerne*. Bij den brand, die dit ook om zijn ligging aan de Markt waardevolle gebouw teisterde is slechts een van de straat onzichtbaar en ook op zichzelf onbelangrijk gedeelte van een achtervleugel verloren gegaan.

GOES. *Haven*. Een groep onder de Burgerij ijvert voor demping als middel tot werkverschaffing. Het is echter niet aan te nemen, dat het Gemeentebestuur zich hiertoe zal leenen, daar dit water door zijn sierlijk be- loop en goede verhouding tot de omgevende bebouwing een zeer bijzondere plaats in het stadsbeeld inneemt. Het aan de Ver. „Hendrick de Keyser” behorende huis aan de Turfkade, dat binnenkort met rijks-subsidie zal worden gerestaureerd, zou bovendien door deze demping een goed deel van zijn aantrekkelijkheid verliezen.

's GRAVENHAGE. *H. Geesthofje*. De restauratiewerken, waarbij gestreefd wordt aan de moderne wooneischen tegemoet te komen zonder het historische karakter der gebouwen te schaden, zijn in uitvoering.

— *De Binckhorst*. De Gemeente herstelt het kasteel met hulp van jeugdige werklozen. Uitgangspunt der werkzaamheden is niet een reconstructie van den oorspronkelijken toestand, doch een terugbrengen van het gebouw tot den staat waarin het kwam te verkeerren door een ingrijpende verbouwing in de 18de eeuw.

HOORN. De Vereeniging Oud-Hoorn maakte zich in 1933 onder meer verdienstelijk door het herstel der tevoren gepleisterde poort aan de binnenplaats van het *St. Pietershof*.

KORTENHOEF. De Vereeniging „Curtevenne” streeft naar behoud van het buiten gebruik geraakte 17e eeuwse *tolhuis* a. d. Zuwe.

LEIDEN. *Stadhuis*. Op 1 April wordt eindelijk met den nieuwen bouw begonnen. Er is een oplossing gevonden, waardoor de oude gevel aan de Breestraat, die harmonisch in het plan kon worden opgenomen, bij de herstelling niet behoeft te worden afgebroken.

LOBITH. De oude boog der zoogenaamde *Schipperspoort* en de schilderachtige gewitte huizen, waartusschen deze ligt, blijven behouden.

MAASTRICHT. *Walmuur*. Een stuk der oorspronkelijke 13e eeuwse omwalling op een belangrijk punt bij de Tweebergspoort werd onverwachts aangekocht door iemand, die het heeft afgebroken en hier ter plaatse twee winkelhuizen heeft gebouwd.

Een ander fragment, de walmuur tusschen Ververshoek en achter de Molens, is met rijkssubsidie door Arch. Sprenger gerestaureerd.

SINT MICHIELSGESTEL. *Klooster Nieuw-Herlaer*. Er bestaat kans, dat de rijzige 15de eeuwse traptoren, die dit complex van oude en nieuwe gebouwen als het ware tezamenbindt, in overleg met Monumentenzorg zal worden hersteld.

POEDEROOIEN. *Slot Loevestein*. Een begin is gemaakt met het uitdiepen der grachten in werkverschaffing.

PURMER. *School*. Bij de uitgifte der erven in de Noordhollandsche droogmakerijen werden gewoonlijk een terrein en middelen gereserveerd voor den bouw van een kerk en school. In de Purmer kwam, in 1633, alleen een school tot stand. Deze werd in 1754 door een ander gebouw met zeer sierlijk in gehouwen steen afgewerkten voorgevel vervangen, dat als oude school een unicum in ons land vormt. Afbraak om zeer weinig dringende verkeersredenen, waarover het waterschap Purmer denkt, zou daarom bijzonder te betreuren zijn.

ROERMOND. *Neerstraat 14*, dat een beschadigen baksteen, met natuursteen gedetailleerden gevel uit de 16de eeuw in den trant van het huis Schreurs te Venlo bezit, wordt afgebroken.

ROTTERDAM. *Sint Laurenstoren*. Het boven-deel zal met steun uit het Werkfonds 1934 worden hersteld.

— De verborgen gelegen *Sint-Rosaliekerk* aan de Leeuwenstraat blijft bij de saneering van het oudste

deel van Rotterdam behouden. Bij de afbraak der omgeving zal het gebouw hersteld en eenigszins gewijzigd worden; in het bijzonder vervallen de beide oude ingangen aan de Leeuwenstraat, waar een nieuw winkel-huis wordt gebouwd.

SCHOONHOVEN. *Bartholomaeikerk*. Nu de restauratie met die van het koor geheel is voltooid, is het gebouw plechtig aan de Ned. Herv. gemeente overgedragen.

VELP (N. Br.). *R. K. Kerk*. Het ligt in de bedoeling dit oude, doch in den loop der eeuwen gewijzigde kerkje zoodra mogelijk door een nieuw te vervangen. In afwachting hiervan wordt niets meer ten koste gelegd aan het onderhoud van het vervallen gebouw.

WAARDE (Z.). De *standaardmolen* is als eerste van zijn type „verdekerd”.

WOLVEGA. *Korenmolen*. Bij de afbraak van vele watermolens, die door de electriciteitsvoorziening doodgedrukt worden en de slechte kansen van vele korenmolens in Friesland, moge als heuchelijk feit vermeld worden, dat deze fraaie hoge molen door veler samenwerking voorloopig behouden blijft.

WIJK BIJ DUURSTEDEN. *Ruïne Kasteel*. Er bestaat alle kans, dat de reeds lang uiterst noodige herstelling der beide overgebleven torens, dank zij de medewerking van den nieuwen burgemeester, binnenkort haar beslag zal kunnen krijgen.

ZIERIKZEE. Een bij wijze van werkverschaffing overwogen *asfalteering* zal, afgezien van de overbodigheid en schadelijkheid om practische redenen, eenmaal uitgevoerd, onvermijdelijk het karakter van dit oude stadje ten zeerste schaden. Moge daarom dit ongelukkige plan achterwege blijven, of in alle geval de merkwaardigste straten van deze moderniseering verschoond blijven.

M. D. Ozinga.

MUSEA.

ALKMAAR. *Stedelijk Museum*. De prentenatlas is, naar rubrieken verdeeld, in houten dozen opgeborgen. Ten geschenke ontvangen twee zandsteen leeuwen van de Friesche poort.

AMERSFOORT. *Museum Flebite*. Van de gemeente werden ten geschenke ontvangen, met andere vondsten uit perceelen van de Kamperbinnenpoort, een eikenhouten kast (XVII), welke is gebruikt voor de opberging van de thans gecatalogiseerde schepen- en koopbrieven der stad. Fragmenten van bouwwerken bij grondwerken gevonden, werden eveneens in het mu-

seum geplaatst, dat voorts van het Rijk in bruikleen ontving de door Jacob van Campen beschilderde wandbetimmering uit het voormalige Hoogerhuis.

AMSTERDAM. *Rijksmuseum*. Het verslag wijdt een beschouwing aan het 50-jarig bestaan van de Vereeniging „Rembrandt” en het 75-jarig bestaan van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

A. *Rijksmuseum van Schilderijen*. Schenkingen van de Vereeniging Rembrandt: twee schilderijen door Rembrandt, de Verloochening van Petrus en Titus als monnik, terwijl een derde stuk een portret van Saskia

op voorwaarde van vruchtgebruik van de schenkers aan dezelfde vereniging voor het Museum werd aangeboden.

Naar aanleiding van het ambtsjubileum van den Directeur ontving het Museum een drieluik door den Meester van Delft, een „Christus aan het kruis” door El Greco, en een „Zandweg” door A. Mauve. Behalve andere schenkingen ontving het Museum verschillende bruikleenen, onder welke vier Italiaansche werken, namelijk portretten door Lorenzo Lotto en Tintoretto een madonna uit de werkplaats van Fra Angelico en een tondo van Piero di Cosimo.

B. *Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid*. De rechterbinnenplaats is geopend. Het Chineesche en Japansche porcelein werd systematisch opgesteld. Aangekocht werd een terrine met onderschotel van Weesper porselein; het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap gaf twee roodaarden ongeglazuurde Chineesche beeldjes uit Delft in bruikleen. Zes spaansche tegels polychroom (XVII en XVIII) zijn ten geschenke ontvangen.

Een studiecollectie van Delftsch aardewerk is afgestaan aan het Museum te Faenza. Voor hetzelfde doel leverden ook andere musea materiaal.

Het beeldhouwwerk werd vermeerderd met een marmeren relief gemerkt Ig. van Logteren 1730 en met een mannekop van roode gebakken aarde (omstreeks 1700) te Katwijk gevonden; dit laatste een geschenk. In bruikleen werd ontvangen een terra-cotta relief van Giovanni de Pisa.

Uit de overige afdelingen noemen wij slechts een reticella-kraag (1615), geschenk der Vereeniging „Het Kantsalet”, een Fontangekapsel (bruikleen), een zilveren tafelservies (legaat), Haagsch merk, vermoedelijk door Frans Simons.

C. *Nederlandsch Museum voor Geschiedenis*. De afdeling *Geschiedenis te land* (1450—1900) kwam gereed en werd uitgebreid met de penningverzameling Van Gelder en een ruime keuze uit de historie-prenten van Dr. J. C. J. Bierens de Haan, voorts met portretten van Engelbert van Nassau, Fransch werk (geschenk), Willem van Oranje, in den trant van Adriaen Key (aankoop), de Ritmeester Pieck (bruikleen), I. J. A. Gogel (legaat). De Vereeniging Rembrandt gaf twee vleugels van een drieluik met het leven van de H. Elisabeth en den Sint Elisabethsvloed.

Rijksprentenkabinet. De heer F. G. Waller gaf 68 teekeningen ten geschenke. Aangekocht werden onder andere drie zestiende-eeuwsche houtsneden, terwijl de Vereeniging Rembrandt een gedeelte der koopsom van een ets (unicum) door Hercules Seghers ten geschenke gaf. [Verslagen omtrent s' Rijksverzamelingen over 1933].

— *Historisch Museum in het Waaggebouw*. Met steun van de „Vereeniging Rembrandt” werd een schilderij „De Buitenplaats van burgemeester Pancras”

(waarschijnlijk „Wester-Amstel”) door W. Schellinks en A. van de Velde aangekocht. Aangekocht is voorts een onbekende penning van het Binnenvaartsgilde van Amsterdam.

Bouwfragmenten van stadsgebouwen, een zilveren makelaarsstokje van 1766 benevens allerlei stempels zijn uit gemeentebesit hier overgebracht. Een bergplaats voor schilderijen is ingericht. [Verslagen der Gemeente-Musea van Amsterdam over 1933.]

— *Joodsch Historisch Museum in het Waaggebouw*. Het museum ontving Makkabeënlampen en zilveren voorwerpen voor viering van Sabbath en feesten. [Verslagen als voren].

— *Museum Willet Holthuysen*. Met medewerking van particulieren is een groote verzameling reproducties, boeken en veilingscatalogi aangekocht ten behoeve van het Kunsthistorisch Instituut. [Verslagen als voren].

— *Museum Fodor*. De collectie Van Eeghen uit het Stedelijk Museum is bij de prentenverzameling gevoegd. Ter voorbereiding van een betere rangschikking van den Atlas van Amsterdam is een begin gemaakt met het fotografeeren dezer collectie. [Verslagen als voren.]

— *Museum van Aziatische Kunst*. Aankopen: een Chineesch Bodhisattvafragment van gepolychromeerden zandsteen, een Chineesche dolk (XIV of XV vóór Christus), een bronzen spiegel. Als bruikleen werden ontvangen van verschillende bekende verzamelaars: een V-eeuwsche Mathurâ-sculptuur, Koreaansch en Vroeg-chineesch aardewerk; uit de collectie Von der Heydt een paar Voor-Indische steenen vrouwenfiguren. [Verslagen als voren, N.R.C. 14 Dec. 1933, 25 Sept. 1934.]

ARNHEM. *Openluchtmuseum*. De Veluwsche papiermolen werd in werking gesteld. Aangekocht is onder andere een honingpers. Ten geschenke zijn ontvangen: 40 kleine poppen in gewestelijke Nederlandsche kleederdrachten en eenige in buitenlandsche; een reeks huishoudelijke artikelen, werktuigen voor het hoepelmakersbedrijf. In bruikleen van het Rijksmuseum: steenen mortieren, wijwaterbekkens, handmolens. [Verslag over 1933.]

— *Gemeente Museum*. In den tuin werden eenige aangekochte beeldhouwwerken opgesteld, waaronder een groep kinderfiguren van zandsteen en metalen vazen (XVIIIc), afkomstig uit een tuin aan den Velperweg. Het hardsteenen wapen der stad afkomstig van de oude gasfabriek is tegen den Oostelijken museumgevel geplaatst. Andere aankopen: een vrouwenportret door Mathias Wulfraet (1648) en een gezicht op Arnhem door J. van Strij. Geschenken: een verzameling in

kleuren gedrukte gravures uit de collectie van wijlen den Heer P. Leendertz te Oosterbeek; een keten uit het jaar 1668 van de Schutterij te Klingelbeek [Verslag over 1933].

ASSEN. *Provinciaal Museum*. Bij het stichten van het museum te Emmen vertees het vraagstuk van decentralisatie. Voor het verkrijgen van rijkssubsidie zal het museum van tijd tot tijd doubletten aan rijksverzamelingen moeten afstaan; het Bestuur staat er evenwel op, unieke vondsten voor Drenthe te behouden. Er bestaat samenwerking met de Drentsche Praehistorische Vereeniging en de Stichting Oud-Drenthe. Deze laatste bezit thans de Oude Schans te Een en de Heidensche Legerplaats te Zeyen; zij hoopt het Schulthuis te Diever te restaureeren. [Verslag over 1933.]

BEVERWIJK. *Kennemer Oudheidkamer*. De verzameling werd vermeerderd met een Sepiateekening van het Slot Egmond en een prent van Egmond aan Zee. Als de rechtervleugel van het kasteel Assumburg door het historisch genootschap Midden-Kennemerland is gerestaureerd, zal een gedeelte worden ingericht voor de opstelling van voorwerpen van geschiedenis en kunst, waarbij sommige uit de Oudheidkamer, die echter te Beverwijk blijft gevestigd. [N.R.C. Verslag Midden-Kennemerland over 1933.]

BURCULO. *Lebbinkbrugge*. Dit museum, oud tolhuis, boerderij en herberg is na restauratie gemeubeld en voor het publiek opengesteld in Augustus 1934.

DELFT. *Rijksmuseum Lambert van Meerten*. Aangekocht zijn vier albarelli uit verschillende tijden, een schotel (waarschijnlijk van 1661) met het portret van prins Willem III als kind, een fopkan en achttiende-eeuwsche voorwerpen. De Heer M. J. W. F. van der Haagen gaf twee apothekerspotten (XVIII). [Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen 1933.]

— *Gemeente Museum*. De collectie Van der Haagen werd beter opgesteld. Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap gaf de afbeelding van een Delftsch bord met namen der predikanten en een draaibare roos voor het bepalen der predikbeurten. [Verslag over 1933.]

DEVENTER. *De Waag*. Ontvangen: twee vijftiende eeuwsche kogelpotten, gevonden bij afbraak van huizen, een opgebaggerde Merovingische werpspies en een verzameling op Deventer betrekking hebbende teekeningen, foto's en uitgaven. Hiervan alsmede van het archief en de bibliotheek van het museum is een catalogus gemaakt. [Verslag over 1933.]

EMMEN. De oudheidkamer *De Hondsrug* zal een onderafdeeling worden van het Provinciaal Museum te Assen. Deskundig toezicht is zodoende verzekerd. (N.R.C. 15 Mei 1934.)

ENSCHDEDE. *Rijksmuseum Twenthe*. Aanwinsten: portretten van Frederik den Wijze en van Johan Frederik van Saksen, door Lucas Cranach den Oude, een gezicht op het Valkhof te Nijmegen door J. van Goyen, een portret van Lucretia Rouse door G. Terborch, een meisjesportret door Aert Pietersz, eenige zestiende-eeuwsche landschappen, Vlaamsch werk.

De Oudheidkamer ontving een Romaansch wijwaterbekken (Fransch XII) en vondsten uit de Saksische nederzetting te Wierden ten geschenke.

's GRAVENHAGE. *Mauritshuis*. Aangekocht is een mansportret, door Bode aan Tintoretto toegeschreven. Geschenk: een stilleven (Vanitas) door E. Collyer (1675). Bruikleenen: „het Oude Delft te Delft” door J. van der Heyden, een stilleven door W. Kalff, een portret van C. de Graeff door G. Terborch, een landschap van J. Vermeer van Haarlem; een „Pyrrhus” door F. Bol.

Een bronzen borstbeeld van Dr. A. Bredius door Theo van Reyn in opdracht van Z. E. den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen gemodelleerd, werd geplaatst in de vestibule van het museum, dat aan de mildheid van den grooten kunstgeleerde eenige zijner kostbaarste, schoonste en meest beroemde stukken heeft te danken. [Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen 1933.]

— *Gemeente Museum*. Het verslag is kort en verwijst voor uitvoeriger bericht naar de Mededeelingen van den Dienst van K. en W., waarvan afl. VIII—X een beschrijving van het nieuwe museum met afbeeldingen bevatten. Prof. Mr. Dr. G. A. van Poelje ontving bij het verlaten van den gemeentedienst de museumpenning, evenals de schenken van een collectie etsen en teekeningen van Thijs Maris. Van beteekenis is de aanwinst van de muziekhistorische verzameling Scheurleur. [Verslag over 1933.]

— *Oranje Nassau Museum*. Een tentoonstelling „Prins Willem I in beeld” werd georganiseerd, waarbij de Iconografie van Jhr. Mr. Dr. van Beresteyn als uitgangspunt werd genomen. Het museum verwierf portretten van prins Willem I en Albertine Agnes. Een bestuurslid schonk eenige penningen. Het Rijksmuseum gaf schilderijen in bruikleen (zie verslag 1932.) Het comité der Vereeniging te Batavia werd ontbonden; het bestuur belast zich voortaan met het innen der contributies, waardoor een directe band met de Indische leden zal ontstaan. Medewerking werd verleend aan tentoonstellingen onder andere te Siegen en Kloosterzande. Prenten en foto's werden uitgeleend voor lezingen en cliché's voor publicatieën. [Verslag over 1933.]

— *Rijksbureau voor Kunsthistorische en ikonografische documentatie*.

A. De opstelling van een 6000-tal in dozen ge-

rangschikte afbeeldingen van de *Kunsthistorische afdeeling* is gereed gekomen.

De analyse van de catalogi van Kunstveilingen is thans ook voor de in Nederland aanwezige catalogi tot 1825 nagenoeg beëindigd. Aanwinsten dezer afdeeling: Manuscripten, geschenk van Dr. A. van der Willigen; 80 boeken, waarvan 47 geschenken; 4000 reproducties zijn aangekocht, 160 door ruiling, 915 door schenking verworven. De verzameling veilingscatalogi nam toe met ongeveer 2150 stuks, waarvan ruim 800 door schenking.

B. In het afgelopen jaar zijn 1500 portretten der *Ikongrafische afdeeling* beschreven terwijl 500 reproducties met 300 negatieven aan de verzameling zijn toegevoegd. Aan de genealogisch-heraldische tentoonstelling en de tentoonstelling in het Oranje Nassau-Museum bij de herdenking van den 400sten geboortedag van prins Willem I werden door het Rijksbureau vele bijdragen geleverd, terwijl Jhr. Van Beresteyn in woord en geschrift zijn medewerking verleende. Hoewel het Rijksbureau niet officieel is geopend, wordt er toch reeds door belangstellenden veelvuldig gebruik van gemaakt. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen 1933].

GRONINGEN. *Museum van Oudheden*. Grote bouwfragmenten zijn op de betegelde binnenplaats opgesteld, ook het poortje uit Garreweer. De porseleinzaal is opnieuw geordend en ingericht door Mejuffrouw M. A. de Visser. Verschillende groote collecties porselein worden als geschenken beschreven in de lijst van aanwinsten. (Zie ook N.R.C. 22 Dec. 1933). Mevrouw M. Hesselink-Chambers gaf eenige beeldhouwwerken vervaardigd door wijlen haar echtgenoot. Een verzameling negentiende-eeuwsch zilver werd in bruikleen ontvangen. Het museum stond ceramiek af voor het museum te Faenza en eenige uit Ter Apel afkomstige oudheden voor het gerestaureerde klooster aldaar.

[Verslag over 1933].

HAARLEM. *Frans Hals Museum*. Pogingen om den Smokkelaar door Frans Hals uit den kunsthandel te verwerven mislukten. In bruikleen werd ontvangen een Gezicht op het stadhuis te Haarlem, vóór de verbouwing in 1630, geschilderd door Saenredam. [Verslag over 1933].

HOORN. *West-Friesch Museum*. Aangekocht zijn: eenige prenten, waaronder een portret van Bossu; aardewerk gevonden te Spierdijk; scherven gevonden bij graafwerk in de stad. [Verslag over 1933].

LEEUWARDEN. *Friesch Museum*. Na het overlijden van den directeur, den Heer M. W. Vieweg, was Mr. P. C. J. A. Boeles bereid als conservator en waarnemend directeur op te treden; de ceramiek blijft onder beheer van den Heer N. Ottema. Een studie-

zaaltje werd ingericht. Onder de aanwinsten is een historisch eetservies, polychrome Fransche fayence (XVIII). De Commissie voor het oude Landbouwbedrijf heeft haar landwerktuigen aan het Friesch Genootschap overgedragen. Met toestemming van het Sint Antonie Gasthuis is de collectie in de Stania State ondergebracht. In verband met de erfenis van Mevrouw Battaerd werden stappen gedaan deze State tot filiaal van het museum in te richten. Het museum ontving nog eenig legaten in voorwerpen en geld. [Verslag over 1933.]

LEIDEN. *Rijksmuseum van Oudheden*. Aangekocht zijn een verguld mummie masker van stucco, een bronsgedraaid figuur van een vleermuis, een vierhoekige mummiekist en een bronzen sperwer voor de Egyptische afdeeling; een bekende portretbuste uit Palmyra, een zestal Tanagrabeeldjes en enkele andere voorwerpen ter uitbreiding van de Grieksch-Romeinsche afdeeling; een groote verzameling vuursteen werktuigen voor de Oud-Europeesche afdeeling. Onder de schenkingen voor deze onderscheiden afdeelingen zijn in het bijzonder te noemen een groep van drie zeer fraai gesneden gepolychromeerde houten figuren van Egyptische arbeiders.

Onderzoekingen, vondsten, aankopen en schenkingen brachten Nederlandsche aanwinsten uit de volgende plaatsen of hun omgeving: Egmond aan den Hoef, Eindhoven, Elspeet, Emmen, Epe, Geleen, Groesbeek, Hulshorst, Leusden, Looveen, Makkinga, Naaldwijk, Ockenburgh, Oss, Oud-Naarden, Pandinge, Ruinen, Strijbeek (met medewerking van het Staatsboschbeheer), Wierden (in samenwerking met de Twentsche Oudheidkamer), Wieringermeer, Wychensche Ven, Zetten (samen met de Nederlandsche Anthropologische Vereeniging).

— *Lakenhal*. Het museum is heropend na de verbouwing, waarbij de voorhal, het pleintje en de oude ingang weer in eere hersteld zijn. Vele andere verbeteringen zijn aangebracht. Tot de belangrijkste aanwinsten behooren: een schilderij door A. Jsz. Begeyn en J. van Swieten, legaat van dr. C. Hofstede de Groot en de navolgende aankopen: schilderijen door M. Nieuve „Bezoek aan een manufactuurwinkel”, J. P. Schoenmaker „Ruïne van Rijsburg”, een hardsteen gangfontein, een gouden ring met Leidsche Keur. Door bemiddeling van den Rijksgebouwdienst zijn een trapeleuning en een eikenhouten venster met kruiskozijn naar het museum overgebracht, dat voorts tegels, Jacobakannen en kogels van het Raadhuissterrein ontving. In bruikleen kreeg het museum zijluiken van een triptiek door Cornelis Engebrechtsz en een portret van George van Egmond door J. van Scorel.

Mevrouw J. Overvoorde—Gordon gaf de beschikking over f 6000.— van het legaat van wijlen mr. dr. J. C. Overvoorde, bestemd voor aankoop van voorwer-

pen. Een voorloopige gids met plattegronden verscheen in druk. [Verslag over 1933.]

LOOSDRECHT. *Sypsteyn*. Aanwinsten: een doopvont; een servies van Weesper porselein met landschappen van Loosdrecht op Loosdrechter manier geschilderd. [N.R.C. 17 Sept. 1933.]

NAALDWIJK. *Museum*. De oude Synagoge zal tot museum worden ingericht. Een vereeniging zal zijn belangen behartigen. Verscheiden voorwerpen zijn ingekomen; stappen worden gedaan de sedert 1884 in het Rijksmuseum bewaarde portretten van de Heeren van Naaldwijk terug te ontvangen. [N.R.C. 10 Juni 1934.]

ROTTERDAM. *Museum Boymans*. Het verslag (1932) geeft een overzicht van den bouw van het nieuwe museum. Aanwinsten: portret van een jongen man door J. de Bray, „Vertumnus en Pomona” door E. de Witte (1644), beide aangekocht met steun van stadgenooten; tekeningen van W. P. Buytewech en G. Flink; prenten van Hans Collaert. Geschenk: eenige oud-Hollandsche meubelen.

(1933) Aanwinsten: zes schilderijen „Het Leven van Achilles” door P. P. Rubens, tapijontwerpen, geschenk van een stadgenoot; een brons door A. de Vries „Hercules”, geschenk der Vereeniging Rembrandt. [Verslagen over 1932 en 1933].

— *Museum van Oudheden*. Aanwinsten in 1932: verschillende schilderijen, onder welke de „Veemarkt” door Fonteyn, de „Oude haven” door C. Deane, gezicht op de stad door B. ten Hove. In bruikleen van jhr. Prins van Westdorpe 8 familieportretten waarbij een groep door G. Donck (1635) en een damesportret door Cuyp. Aangekocht zijn „Kegelbaan” door J. Aalmis en een tegelschildering „Slag bij Duins”. Van het huis Leuvehaven 21 afkomstig zijn 4 glas-in-loodramen en plafondfragmenten. In 1933 werd aangekocht een toiletspiegel, vermoedelijk Nederlandsch werk; ten geschenke ontvangen een gevelsteen en -versiering van het huis Leuvehaven 13.

Het museum is onder de leiding van den directeur van Boymans gesteld. [Verslagen over 1932 en 1933].

SCHIEDAM. *Stedelijk Museum*. Onder de aanwinsten zijn verscheiden stadsgezichten en portretten. [Verslag over 1933.]

UTRECHT. *Centraal Museum*. De schilderijencatalogus kwam gereed. (Men zie onder de Boekbesprekingen in dit nummer van het Oudheidkundig Jaarboek). Aangekocht is een Aanbidding der herders door J. Wittewael (1598). Een Vrouwenportret dor H. Bloemaert is gekocht met steun der Vereeniging Rembrandt; voorloopig in bruikleen ontving het museum

een stilleven door Jacob Gillig en een jachtstilleven door Jan Weenix. De grafische verzameling onderging eenige uitbreiding evenals de Historische afdeling met de aankoop van een Wintergezicht door J. ten Compe en een gezicht op het Huis te Voorn, werd vermeerderd. Fragmenten uit huizen en talrijke voorwerpen, gevonden bij de opgraving van het Domplein, onder andere 50 gave gouden Romeinsche munten, werden ontvangen. De opgeheven vereeniging S. Hubert gaf een fluitglas op zilveren voet ten geschenke. Ook de costuumafdeeling kreeg aanwinsten. Het oude schip werd door een scheepstimmerman verder geres-taureerd. [Verslag over 1933.]

— *Aartsbisschoppelijk Museum*. Aankopen konden de twee laatste jaren niet geschieden; talrijk zijn echter de geschenken en bruikleenen op langen duur. Geschenken: van Z. H. Exc. Mgr. J. H. G. Jansen, Aartsbisschop van Utrecht de muntenverzameling van het Aartsbisdom, waaronder de Pauspenningen sedert 1490, met inventaris; 45 Napolitaansche kribbe-figures uit hout, tin en terracotta, gekleurd en gekleed achttiende eeuwsch werk. Voorts kreeg het museum beeldhouwwerken in hout: Maria en Jozef (Antwerpsche barok), uit Vianen en St. Anna te drieën, (Noord-Nederlandsch, 1500) uit Utrecht, en als blijvende bruikleenen: een liggende Christus (XVIa) uit Huissen, een Pietà (circa 1500) uit De Lutte, alsmede een schilderij door J. van Bijlert „S. Willebrordus en S. Bonifacius”, en een „Kruisdraging”, marmeren relief uit de R.C. Kerk te Gorssel, terwijl verder werden ontvangen een Spaansch-Moorsche tegel, een zilveren Renaissance kelk (1699), beide geschenken, en een ciborie (XVII) bruikleen van de Parochie S. Lebuïnus te Deventer. Voor onbepaalden tijd werden voorwerpen afgestaan aan Musea te Breda en Deventer. [Verslag over 1932 en 1933.]

— *Oud Katholiek Museum*. Een blijvende kantuitstalling is ingericht met een beschrijvenden gids. [Verslag over 1933.]

VELP. *Museum de Veluwezoom*. Behalve naturalia verwierf het museum vuursteenscherven van de zandverstuivingen te Hulshorst. Opgravingen werden beraamd maar door gebrek aan medewerking niet uitgevoerd. [Verslag over 1932.]

VLISSINGEN. *Gemeente Museum*. Aangekocht zijn door vrijgevigheid van den voorzitter, penningen uit de verzameling van prinses Marianne. Een andere aanwinst, geschenk, is een zandsteen console (XVII) opgegraven in Groenewoud 6. [Verslag over 1933.]

WAGENINGEN. *Oudheidkamer*. De praehistorische verzameling ontving pijlen, pijlspitsen, boren, ploegscharen en hamers; voorts in bruikleen van het

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden Germaansche urnen uit het grafveld Oosterengh. Aangekocht is een schoorsteenstuk (XVII) uit het vergaderhuis der Vier Gilden. [Verslag over 1933.]

ZUTPHEN. *Wijnhuis*. Het Rijksarchief in Gelderland gaf 12 zegelstempels uit den Franschen tijd, betrekking hebbend op Zutphen. De bronzen luidklok van het Huis Dorth, 1640, kwam als geschenk aan het Museum. [Verslag over 1933.]

BOEKBESPREKINGEN

J. A. B. M. de Jong. *Architectuur bij de Nederlandsche schilders vóór de Hervorming* (Diss. Nijmegen, 1934).

Het is voor schrijvers van kunsthistorische studiën altijd een moeilijke opgaaf om tegelijkertijd het wetenschappelijke karakter van hun werk te handhaven en toch een verkoopbaar boek te leveren. Daarbij ontkomen zij zelden aan het gevaar, dat hun werk te breed wordt uitgedijd en dat, door het ontbreken van verwijzingen en aantekeningen, de wetenschappelijke basis te smal lijkt. Voor een doctorandus, die op een fraaie en verkoopbare dissertatie den doctorstitel wil halen, is deze moeilijkheid welhaast onoplosbaar. Het hierboven genoemde werk bewijst dat nog eens opnieuw.

De schrijver had een zeer aantrekkelijk gebied van studie uitgezocht, waaruit hij zijn dissertatie kon kiezen, een gebied waarin voldoende materiaal voor een reeks van boeken te vinden is: de studie der architectuur, die door de Nederlandsche schilders op hun werken is afgebeeld in de 15de en in het eerste deel der 16de eeuw. Het is te betreuren, dat hij voor zijn boek zijn aandacht heeft gegeven aan dit geheele gebied en zich niet heeft geconcentreerd op een onderdeel. Want uit den aard der zaak was het voor hem niet mogelijk zich in dit groote geheel met voldoende zorg te verdiepen. Noordnederlandsche miniaturen zijn, bij voorbeeld, door hem niet gebruikt, wél Zuidnederlandsche en zelfs miniaturen van Fouquet, die toch geheel buiten het kader van het boek vallen.

Het meest geslaagd lijkt mij het gedeelte, waarin de Schrijver in bijzonderheden nagaat, hoe de schilders zich in sommige gevallen aan de werkelijkheid hebben gehouden. Hij heeft daarvoor de afbeeldingen verzameld van bestaande gebouwen, die wij op schilderijen kunnen herkennen. Ieder herinnert zich den Utrechtschen domtoren op den achtergrond van Van Eycks Lam Gods of de portretten van kasteelen in het getijdenboek te Chantilly. Voor zijn onderzoek kon de schrijver voortbouwen op een artikel van Prof. R. Maere (Over het afbeelden van bestaande gebouwen in het schilderwerk van Vlaamsche primitieven: *De Kunst der Nederlanden*, 1930, blz. 201-212). Hij heeft een lange en sprekende lijst aangelegd van zulke afbeeldingen van gebouwen uit tal van plaatsen in Noord- en Zuid-Nederland. — Dat hem daarbij het een en ander is ontgaan, blijkt onmiddellijk, wanneer men de afbeeldingen van den Utrechtschen Domtoren

nagaat in de artikels van den Heer Th. Haakma Wagenaar (Jaarboekje van „Oud-Utrecht”, 1934, blz. 48-84). Er ontbreekt, bijvoorbeeld, de belangrijke afbeelding in het getijdenboek van Willem van Montfoort te Weenen (Jahrb. der Kunsthist. Samml. XII, 1891, pl. XXVIII). — Ik mis ook met eenige verwondering het schilderij van Marmion te Berlijn, waarop blijkbaar de Abdij van S. Bertin is afgebeeld, een schilderij dat op zoo uiterst welkome wijze wordt aangevuld door het Pontificale van David van Bourgondië in Teylers kunstverzameling. — Deze lijst was veel belangrijker geworden, wanneer de Schrijver meer had gelet op de manier van afbeelden en hoe de afbeeldingen der gebouwen veelal door de schilders met een bepaalde bedoeling zijn veranderd.

Uitvoerig wordt het bekende stadsgezicht met een rivier besproken, op den achtergrond van de Madonna met den Kanselier Rollin, waarover Dr. van Nispen tot Sevenaer in dit tijdschrift (4de S., I, 1932, blz. 91-97) heeft geschreven. Daarbij worden tal van meeningen van anderen uitvoerig weergegeven, maar de eigen conclusie van den Schrijver is wat heel kort uitgevallen. Toch zou het hem zeker niet moeilijk zijn gevallen, op grond van de door hem zelf verzamelde gegevens, tot een beter gefundeerd oordeel te komen, wanneer hij het probleem wat dieper had doordacht.

Ook het gezicht op Utrecht komt ter sprake, dat is afgebeeld op het drieluik van den „Meester van Evert van Soudenbalch” in het Museum te Utrecht, uit den tijd omstreeks 1460 en 1465 (*Catalogus*, N. 188). Daarbij heeft de Schrijver gebruik gemaakt van gegevens, die Dr. Labouchère hem had verstrekt, maar de lezers van dit tijdschrift (3de S. X, 1930, blz. 138) kennen deze gegevens reeds beter, dan de Schrijver ze thans mededeelt. Het is een der allerbeste stadsgezichten, wellicht meer opgevat als een portret der stad dan één der andere stadsgezichten uit dezen tijd, die wij bezitten. Merkwaardigerwijze vestigt de Schrijver daar slechts weinig de aandacht op, hoewel hij toch reeds vroeger een uitspraak van Friedländer had aangehaald, waar de Noordnederlanders, in tegenstelling met hun Vlaamsche tijdgenooten, bij het weergeven van gebouwen sterker in waarneming dan in vinding worden genoemd.

Men zou deze uitspraak nog kunnen staven met hulp van het gezicht op Jerusalem, dat Scorel heeft geschilderd op den achtergrond van het drieluik der familie van Lochorst, in het museum te Utrecht (*Cata-*

logus, N. 169). Aan dit stadsgezicht heeft een tekening ten grondslag gelegen, die Scorel in 1521 tijdens zijn verblijf te Jerusalem heeft gemaakt. Wij kennen deze tekening alleen door een Latijnsche passage, die de Schrijver (op blz. 99 noot 2; verg. G. J. Hoogewerff, Scorel, blz. 34) aanhaalt. Het was een tekening (*delineatio*, natuurlijk), die Scorel heeft vervaardigd zittend op den Olijfborg, gelijk in de genoemde passage wordt medegedeeld. Deze woorden had de Schrijver zeker mogen onderstrepen, want het is uit de weergave op de schilderij te Utrecht zeer duidelijk, dat hij inderdaad een zeer getrouwe afbeelding van de stad heeft geteekend, zooals men Jerusalem nog heden ten dage van den Olijfborg af ziet liggen. Wat de piëteit van den middeleeuwer, waarvan de Schrijver spreekt, daarmee heeft te maken, ontgaat mij.

De vergelijking met een andere afbeelding van Jerusalem, van 1459 (afgebeeld bij J. Ebersolt, *Orient et Occident*, II, 1929, pl. XI), was belangwekkend geweest. Deze afbeelding staat in een handschrift te Parijs (Bibl. nat. ms. fr. 9087), een manuscript waaruit de Schrijver (op blz. 55) een andere miniatuur afbeeldt. De miniaturen in dit handschrift zijn evenwel niet van Johan Dreux, maar van Tavernier en daarom is de laatstgenoemde miniatuur ook gereproduceerd in de publicatie van den Heer F. Lyna, „*Le mortification de vaine plaisance*” (pl. 32; verg. F. Winkler, *Die flämische Buchmalerei*, blz. 193). Op die wijze krijgt de veronderstelling, dat de afbeelding van een kerk op deze miniatuur zou zijn nagevolgd naar O. L. Vrouwe van Pamele bij Oudenaarde, nog een krachtige steun, want Tavernier werkte te Oudenaarde of was ten minste van daar afkomstig.

Minder waardeering verdienen andere gedeelten van het boek van Dr. de Jong. Ik denk, bij voorbeeld, aan de passages, waar Van Eyck wordt gedegradeerd tot een voorlooper van De Hoog en Vermeer of waar het perspectivisch tekort van Van Eyck ter sprake wordt gebracht. Het geheele laatste hoofdstuk, over het Vormgevoel, waar de Gotiek en de Renaissance als twee verschillende tijdvakken naast elkander worden geplaatst, behoort in het werk niet thuis, niet alleen omdat er van de architectuur bij de schilders nauwelijks wordt gesproken en het dus geheel buiten het kader valt, maar ook omdat de Schrijver de draagwijdte der problemen, die hij aansnijdt, nauwelijks beseft.

Het boek is voortreffelijk uitgegeven, prachtig gedrukt en goed geïllustreerd. Een nauwkeuriger aanduiding van de kunstwerken, die worden besproken, en een vollediger opgaaf der literatuur was soms wenschelijk geweest. Het boek getuigt van een breede kennis en van groote vlijt. Wij hopen den Schrijver nog dikwijls op het terrein der kunstgeschiedenis te ontmoeten.

A. B.

Simone Bergmans. *Catalogue critique des oeuvres du peintre Denis Calvaert*. Bruxelles. M. Lamertin, éditeur, 1931.

Simone Bergmans. *Denis Calvaert, peintre anversois, fondateur de l'Ecole bolonaise*. Bruxelles M. Hayez. 1934.

Beide werken, waarvan de titels hierboven vermeld staan, behooren bij elkander en vormen tezamen een monographie over den schilder Dionys Calvaert. De auteur weet ons de kunst van dezen ten onzent weinig bekenden, maar op zichzelf niet onbelangrijken meester, vooral diens koloristische ontwikkeling goed te omschrijven en men is verheugd, het materiaal over den schilder bijeen te hebben. Dat de schrijfster de betekenis van Calvaert hier en daar wel eens overschat, zal men haar gaarne vergeven, ook al gaat het eigenlijk niet aan, Calvaert tot stichter van de Bologneesche kunst te proclameeren. Wanneer mejuffrouw Bergmans zich wat meer in de schilderschool van Bologna verdiept had, zou zij zulks zeker niet geschreven hebben.

Wij moeten bekennen, dat de schrijfster het stijlprobleem, dat aan de kunst van Calvaert ten grondslag ligt, te veel op den achtergrond heeft geplaatst, een ernstige lacune, die maakt dat men het overigens serieuze werk van de auteur niet als een volledige, het onderwerp geheel uitputtende monographie kan beschouwen.

In het volgende geven wij de lijnen aan, waarlangs o.i. het stylistisch onderzoek zou moeten worden ingesteld. Men zal goed doen, zich Calvaert zooveel mogelijk als een Italiaansch kunstenaar voor te stellen.

De meester, die waarschijnlijk omstreeks 1540 te Antwerpen geboren werd, is reeds vroeg naar Italië vertrokken, dat zijn tweede vaderland werd en waar hij tot zijn dood in 1619 woonde. Bologna is het tooneel van zijn werkzaamheid en de figuur van Calvaert is uitsluitend belangrijk voor hetgeen hij voor de kunst van deze stad beteekend heeft. Zijn vroegst gedateerd werk, de „*Vigilantia*” in de Pinacothek aldaar, toont ons reeds volkomen den Italiaanschen meester. Omstreeks dezelfde tijd moet een nog niet in de literatuur als werk van Calvaert vermeld schilderij ontstaan zijn, dat Venus voorstelt, die Amor tuchtigt. Dit werk vindt men als anoniem afgebeeld in de Februari-aflevering van het tijdschrift „*The Connoisseur*” 1929. De betekenis van de leermeesters van Calvaert, Prospero Fontana en Lorenzo Sabbatini voor diens ontwikkeling is stellig belangrijker dan de schrijfster aanneemt. Eerstgenoemde, evenals Orazio Sammacchini, heeft in Bologna aan de reeds bestaande manieristische richting, waarvan Parmigianino het voorbeeld en Primaticcio de drager is, een tweede richting, nl. die van het manierisme van Giorgio Vasari toegevoegd. De sterke inslag van de stijl van Vasari in de toenmalige Bologneesche schilderkunst is de schrijfster blijkbaar ontgaan.

Calvaert is geen sterke persoonlijkheid en hij is altijd voor vele invloeden van buiten afhankelijk geweest. De landschapskunst van Fontana strekte Calvaert tot voorbeeld en telkens springen ons namen als Correggio,

Parmigianino en Baroccio in de gedachten, wanneer wij het werk van Calvaert beschouwen. Nog een derde manieristische school, naast die van Parma en Florence (Vasari), heeft niet nagelaten indruk op den Vlaamschen meester te maken. Wij meenen de school van Rome, waar tijdens het verblijf van Calvaert in de Eeuwige Stad (1572-1574) de manieristische stijl van Taddeo Zuccari hoogtij viert. Het is bekend, dat Zuccari evenals Calvaert aan de Sala Regia in het Vaticaan werkte en men kan den invloed van den Romeinschen meester op Calvaert, welke vooral in de figurencompositie merkbaar is, aantonen door de „Bekeering van Saulus” door Zuccari in de S. Marcello te Rome (repliek in de Galleria Doria aldaar) te vergelijken met de teekening van hetzelfde onderwerp door Calvaert in het Louvre, alsook met het onlangs opgedoken schilderij van den Vlaming, ook van hetzelfde onderwerp, in den kunsthandel (Bergmans, Cat. No. 211, identiek met 212 bis). Bekend is het feit, dat Calvaert te Rome vooral de kunst van Raffael bewonderde; een enkele ontleening van Calvaert aan Sebastiano del Piombo staat meer op zichzelf en is niet van blijvend belang.

Het zal uit het voorgaande wel duidelijk zijn geworden, dat wij Calvaert voor een volbloed manierist houden en wij kunnen ons dan ook geen stijlanalyse van den meester denken, die hiermede geen rekening houdt, zooals het geval is bij de schrijfster.

Een probleem voor ons blijft de landschapstijl van Calvaert, die tegen alle verwachting in geen Vlaamsche afkomst verraaft. Naast Prospero Fontana moet o.i. aan de kunst van Venetië gedacht worden. Deze laatste mogelijkheid, die reeds bij Malvasia geopperd wordt, ontkent de auteur. Hoe de stijl van een landschap als dat van St. Franciscus in de Corpus Domini te Bologna anders verklaard zou kunnen worden, is ons evenwel een raadsel. Men zou eventueel den Venetiaansch geïnspireerden landschapschilder Girolamo Muziano te Rome hypothetisch als tusschenlid kunnen beschouwen.

Twee schilderijen van Calvaert, vizioenen van den H. Bruno en van den H. Franciscus, beide in de Pinacothek te Bologna, zijn het onmiddellijk voorbeeld voor het bekende schilderij van Lodovico Carracci's „Madonna degli Scalzi”, een werk, dat door Walter Friedländer, den expert op het gebied van Bolognese kunst, als een „Schulbeispiel” voor de overgang van Manierisme naar Barok werd geanalyseerd. Wij zijn het desondanks met de schrijfster eens, dat de beteekenis van Calvaert voor het ontstaan der barokkunst gering genoemd moet worden: Calvaert is de retardeerende, een figuur, die men het beste kan vergelijken met die van Giuseppe Cesari te Rome.

Het is de schrijfster helaas ontgaan, dat de late werken van Calvaert, die mythologische onderwerpen behandelen, zooals b.v. de „Danae” te Lucca (1614 gedateerd), eng samenhangen met de kunst van de z.g.

„Rudolfinische Kunstkreis” (Spranger c.s.), die zooals bekend, op haar beurt op Parmigianino teruggaat. Hier wacht nog een interessant probleem op nadere studie.

Men ziet: overal liggen filiaties en het is te betreuren, dat Simone Bergmans op deze algemeene vragen van stijlherkomst, die toch in de eerste plaats onderzocht hadden dienen te worden, niet nader is ingegaan.

De monographie bevat dertien afbeeldingen in lichtdruk, die niet geheel voldoende zijn om een indruk van het werk van den meester te geven. Zoo missen wij smartelijk een afbeelding van het zelden gereproduceerde hoofdwerk in de SS. Gregorio e Siro te Bologna. Het is niet praktisch dat de monographie en de oeuvre-catalogus niet in één deel zijn uitgegeven; bovendien is laatstgenoemde lang niet volledig. Men vergelijke slechts de lijsten bij T. H. Fokker „Werke niederländischer Meister in den Kirchen Italiens”, Haag 1931, en bij Venturi, twee werken, die de schrijfster, helaas, niet heeft geraadpleegd. No. 18 van de oeuvre-catalogus, een schilderij van Abraham Janssens, had men gaarne gemist; No. 31 en 71 vertoonen op enkele onbelangrijke afwijkingen na eenzelfde compositie.

Wie zich voor Calvaert interesseert, zal het werk van Simone Bergmans niet kunnen missen, ook al blijven er, zooals wij in het bovenstaande in het kort trachten aan te geven, nog talrijke vragen over. Wanneer ook deze vragen beantwoord zullen zijn — en wij zien de verdere studies van de schrijfster met vertrouwen tegemoet — eerst dan zal de beteekenis van Calvaert ons geheel bewust kunnen worden.

R. J.

Arthur von Schneider. „*Caravaggio und die Niederländer*”. Verlag des kunstgeschichtlichen Seminars. Marburg 1933.

Het voor ons liggende werk is uit een ongedrukte dissertatie van het jaar 1922 gegroeid en snijdt het voor de Hollandsche kunstgeschiedenis buitengewoon belangrijke probleem van het Caravaggisme in de Nederlanden aan. Schrijver opent zijn werk met een geslaagde analyse van de kunst van den Italiaanschen meester zelf, waarbij hij het werk op een overzichtelijke wijze in een vroege en een late periode indeelt.

Von Schneider spreekt terecht van een revolutie, die Caravaggio en zijn navolgers in de kunstwereld hebben teweeggebracht en legt er de nadruk op hoe zelfstandig de Nederlanders de kunst van den Lombardischen meester verwerkt hebben, hetgeen onder andere moge blijken uit het betrekkelijk gering aantal directe ontleeningen. Vooral de compositie van halffiguren bij kunstmatige verlichting, de zoogenaamde Maniera Manfrediana, interesseerde de Hollanders. Overigens zij erop gewezen, dat dergelijke problemen reeds vroeger in de Nederlandsche kunst

behandeld worden met name in het werk van Jan Cornelisz Vermeyen (omtrent 1559).

Naast Gerard Honthorst is Hendrick Ter-Brugghen de belangrijkste meester van de Utrechtsche groep vanwege zijn groot koloristisch talent. Ook de Duitser Jan Liss wordt in deze kring behandeld, zonder dat het duidelijk blijkt waarom. De mogelijkheid van het bestaan van twee gelijknamige meesters, een Hollandsche en een Duitse, wordt onzes inziens terecht in het geheel niet aangeroerd.

Dr. Von Schneider gaat vervolgens de indirecte invloed van Caravaggio na, waarbij de familie Bloemaert, Hals, Rembrandt, Vermeer en andere meesters ter sprake komen. Gebrek aan plaatsruimte verbiedt ons op de talrijke interessante problemen, die hierbij aanknoopen, nader in te gaan; wij kunnen slechts ieder de lectuur van dit gedeelte warm aanbevelen. Voor het eerst wordt hier voorts Caravaggio's invloed in Vlaanderen in samenhang onderzocht; in dit gedeelte wordt ook Matthias Stomer behandeld, niet na Honthorst, zooals men misschien verwachten zou. Het is van belang op te merken, hoe in de Zuidelijke Nederlanden het Caravaggisme in verhouding tot het Noorden veel intensiever is verwerkt. Men denke slechts aan het vroege werk van Rubens en Jordaens.

Tot slot geeft de schrijver een beknopt overzicht van het Caravaggisme in Europa. Onder de Italianen missen wij de figuur van Rutilio Manetti, over wien Cesare Brandi zoo juist een zorgvuldige monografie heeft uitgegeven. Over de Napolitaansche school sprekend, wijst von Schneider onder andere op de groote beteekenis van Caracciolo. In het voorbijgaan vermelden wij een tot nogtoe onbekend werk van dezen betrekkelijk zeldzamen meester, dat de bespotting van Christus voorstelt en zich in het museum te Le Mans bevindt, op naam staande van Bartolommeo Manfredi of van Lodovico Carracci.

Een welkome aanhang biedt een negentigtal afbeeldingen en de oeuvre-catalogi van Nederlandsche Caravagiëske schilderijen, alfabetisch naar de namen der kunstenaars geordend. Wij mogen den Duitschen auteur dankbaar zijn voor de belangrijke bijdrage tot de kennis onzer zeventiende eeuwsche schilderkunst, die hij ons in dit boek geschonken heeft. Helaas wordt de lectuur van het onderhavige boek door het groote aantal fouten in de spelling van eigenamen gestoord.

R. J.

Kurt Bauch. „Die Kunst des jungen Rembrandts”. Mit 221 Abbildungen. Heidelberg 1933.

Als vrucht van jarenlange studie verschijnt thans het eerste deel van het werk, dat zich bezighoudt met de eerste vijf jaren van Rembrandts artistieke loopbaan (1626-1631). Niet dat de vroege kunst van den Leidschen meester niet reeds eerder het voorwerp van speciale studie is geweest; het werk

van Wilhelm Fraenger is daarvan slechts een voorbeeld. Maar zoo uitvoerig als hier is deze periode nooit behandeld. Alleen reeds vanwege dit feit moet dit werk als een belangrijke bijdrage tot de kennis van de kunst van Rembrandt gerekend worden. Zoowel schilderijen en teekeningen als etsen worden telkens in samenhang uitvoerig bestudeerd. In niet minder dan 221 afbeeldingen wordt den lezer het geheele oeuvre van Rembrandt uit deze jaren voorgelegd. Ook voor specialisten op het gebied der „Rembrandtforschung” voor wie ons het boek, vooral wat het tweede gedeelte daarvan betreft, in de eerste plaats bestemd lijkt, biedt professor Bauch eenige verrassingen. Dankbaar gedenkt de schrijver daarbij degenen, die hem hierbij hebben ondersteund.

De eerste afdeling van het boek wordt ingenomen door een aantal hoofdstukken, die telkens afzonderlijke problemen behandelen als „die Ueberlieferung, die Einzelperson, die aus Einzelpersonen aufgebaute Komposition, Köpfe, der Geschehnisraum” enz. De historische beteekenis van de kunst van den jongen Rembrandt alsmede de wijze, waarop de meester tegenover zijn voorgangers en tijdgenooten staat, deze belangrijke problemen belooft de schrijver in een volgend deel te behandelen. In dit boek worden alleen de werken zelf bestudeerd.

Men kan niet anders dan de grootste eerbied hebben voor de wijze, waarop deze werken stuk voor stuk geanalyseerd en met elkander vergeleken worden. Deze prestatie kan men niet hoog genoeg waardeeren, al was het alleen maar om de diepgaande kennis van zijn onderwerp, waarvan de auteur blijk geeft. De waarheid gebiedt ons evenwel te bekennen, dat professor Bauch o.i. op verschillende plaatsen zijn analyse te ver doorvoert. Al lezende krijgt men de indruk, dat Bauch Rembrandt haast nog beter kent dan de schilder zichzelf. Deze inderdaad zonderlinge gewaarwording schrijven wij toe aan het feit, dat de auteur niet voldoende afstand van zijn onderwerp heeft genomen. Dat er voor een eigen overtuiging van den lezer in het geheel geen plaats is ingeruimd, spreekt uit het bovenstaande wel vanzelf. Professor Bauch is wat akademisch en de groote voordeelen, die zijn lang niet altijd gemakkelijk te volgen betoog zonder eenige twijfel bezit, dreigen meer dan eens in het tegendeel te verkeeren. De auteur heeft neiging al te zeer te theoretiseeren, hetgeen den lezer wel eens tot wanhoop brengt. Wordt de levende kunst van Rembrandt niet te veel in een opeenstapeling van artistieke problemen omgezet? De schrijver vergeet blijkbaar, dat zijn beweringen dikwijls sterk subjectief getint zijn.

In het tweede gedeelte van het boek, dat men het pragmatische zou kunnen noemen, komen de subtiële kwesties van echtheid, toeschrijvingen e.d. ter sprake. De auteur is over het algemeen kategorisch in zijn oordeelvellingen en wij vreezen, dat maar weinig lezers het met professor Bauch geheel eens zullen zijn wan-

neer bijvoorbeeld een aantal Rembrandtieke werken met kwistige hand aan bepaalde leerlingen worden toebedeeld. In zulke gevallen gaat het er maar om, in welke mate men het gezag van den schrijver wil laten gelden. Wij willen de verleiding weerstaan en ons niet in de detailproblemen begeven. Ook al is de lectuur van dit werk geen onverdeeld genot, ieder zal uit de enorme hoeveelheid verwerkt materiaal, dat hier geboden wordt, niet anders dan zijn kennis verrijken. Wij hopen slechts, dat de levende Rembrandt niet onder al deze geleerdheid bedolven zal worden.

Het boek verschijnt als deel XIV van de bekende serie der „Heidelberger Kunstgeschichtliche Abhandlungen“.

R. J.

Gertraut Naumann. „Die Landschaftszeichnungen des Bartholomäus Breenbergh“. Dissertation, Heidelberg 1933.

Onze z.g. italianiseerende landschapschilders der zeventiende eeuw schijnen zich in de bijzondere voorliefde van de vrouwelijke beoefenaars der kunstgeschiedenis te verheugen. Na de studie van Illa Budde, Ida Ledermann en Ilse von Sick hebben wij thans een dissertatie van Gertraut Naumann over het teekenwerk van Bartholomäus Breenbergh. Dit werk sluit als het ware aan bij het belangrijke artikel van Wolfgang Stechow in het „Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen“ (Band LI, 1930) over het schilderwerk van den meester.

Mejuffrouw Naumann geeft aan de hand van gedateerde teekeningen een zeer uitvoerige analyse van Breenberghs ontwikkeling. Vooral nuttig lijkt ons de oevrecatalogus, die de grootste helft van de dissertatie inneemt. Een beknopte lijst van schilderijen van de meester vormt de afsluiting. Gelijk de schrijfster zelf aangeeft, zijn beide catalogi niet compleet. Van de schilderijen kan No. 79, het winterlandschap in de Galleria Doria te Rome geschrapt worden en vervangen door „Mozes en de Israëlieten in de woestijn“ een schilderij uit de collectie Kruseman, dat 11 Februari 1919 te Amsterdam geveild werd¹⁾.

Bij de teekeningen missen wij onder andere vier exemplaren in de collectie Deiker te Cassel en één in die van Liechtenstein te Weenen. Beter kunnen wij ons vereenigen met het feit, dat de schrijfster eenige teekeningen op naam van Breenbergh in het prentenkabinet te Leiden niet heeft opgenomen.

Bij de bespreking van Breenberghs teekenstijl wijst de schrijfster er op, dat deze iets „decadents en morbides“ eigen is, (p. 21) een waardeering, die men naar wij meenen, moeilijk kan aanvaarden en die de keuze van onderwerp van de schrijfster

(¹⁾ Niet vermeld is ook het schilderij, dat in het Oudheidkundig Jaarboek (jaargang 1932, plaat XXXVI, afb. 5) is afgebeeld.

onbegrijpelijk maakt. Alles bijeengenomen is het werk, waaraan overigens veel zorg besteed is, een welkome aanwinst voor de literatuur over een van de beste Hollandsche teekenaars, die in Italië gewerkt hebben. Helaas ontbreekt — zooals meestal bij Deutsche dissertaties het geval is — een register van namen van personen en plaatsen. De bruikbaarheid van het boekje wordt hierdoor onnoodig geschaad.

R. J.

J. H. Der Kinderen—Besier. *Modemetamorphosen, de kleding onzer voorouders in de 16e eeuw*; met medewerking van Cato Neeb¹⁾; 150 afbeeldingen; uitg. N.V. Em. Querido's Uitgeversmaatschappij, Amsterdam, 1933.

In 1926 verscheen van Mevrouw J. H. Der Kinderen De kleding onzer voorouders 1700—1900, een korte beschrijving van de kostuumafdeeling in het Nederlandsch Museum (thans Rijksmuseum) te Amsterdam. Men kon vermoeden, dat daarna een uitvoeriger werk aan het daglicht zou komen, geziende de vele gegevens van algemeenen aard, waarover de schrijfster scheen te beschikken. Een dergelijke aanwezigheid van materiaal moest wel tot een uitgebreider werk voeren. De Modemetamorphosen behandelen een anderen tijd, en zelfs nog een kortere periode, dan het vorige boek, maar zij zijn op dezelfde wijze beschouwd en getuigen er van, dat de schrijfster ook hier het verloop der mode historisch en psychologisch, esthetisch en practisch duidelijk wil maken. Dat zij zegt jaren over dit boek gewerkt te hebben, is niet te verwonderen, geen enkele oppervlakkigheid schijnt zij te dulden, het is de langzame arbeid van een bezonken geest. Al haar verkregen materiaal heeft zij op smakelijke wijze opgedischt. Het uiterlijk van het boek is reeds animeerend; al is het formaat een beetje groot, de letter en de verdeling van de pagina in verband met de afbeeldingen maken een verzorgden indruk. De lijnclichés zijn vervaardigd naar teekeningen van de schrijfster, genomen naar costuums op schilderijen of prenten; zij gaf hieraan de voorkeur boven reproducties, die soms twijfelachtig uitvallen (p. 8). Bijna alle afbeeldingen zijn gedateerd, maar zij zijn met sobere onderschriften voorzien, achter in het boek is een lijst met volledige betiteling. De teekeningen zijn zeer duidelijk uitgevoerd, door iemand, die het stift weet te hanteeren. Een ware vondst is het de kleuren door verschillende artseering aan te geven (p. 8), zoodat men zich het coloriet van het costuum kan voorstellen. Het boek is in een luchtigen stijl gehouden, in den vertellenden trant, die den ernst van het vertoog evenwel niet uitsluit, het zal daardoor een breeden kring van lezers trekken. Ook degenen, voor

¹⁾ Het aandeel, hetwelk mejuffrouw Neeb als medewerkster heeft gehad, is niet nader aangeduid, haar vakkenis, gesteund door practische ervaring bij het tooneel, zal haar in staat gesteld hebben menig vraagstuk met de schrijfster op te lossen.

wie de 16e eeuw een eenigszins onbekend terrein is, de belangstelling gaat immers pas sedert kort naar die overgangperiode, zullen na de eerste bladzijden vinden, dat er in onze vroege Renaissance veel te ontginnen is.

In tegenstelling met van Thienen, die de 17e eeuw in vijf gelijke tijdvakken verdeelt, neemt Mevrouw Der Kinderen perioden van vijf en twintig jaren. Misschien was het juist geweest met kortere tijdsbestekken te werken; gewoonlijk houdt een bepaalde modestijl in haar geheel het niet langer uit dan 10 jaren en komen er ook binnen dezen tijd al eenige veranderingen (p. 7). Terecht merkt de schrijfster op, dat men voor dateeringen van costuums op schilderijen altijd rekening te houden heeft met het dragen van ouderwetsche kleedingstukken. In de inleiding betreurt zij het, dat er geen reeks authentieke costuums uit de 16e eeuw bestaat; dit maakt, dat zij de technische afdeling minder uitgebreid kon behandelen dan in haar vorig werk.

Het eerste hoofdstuk is gewijd aan den kleermaker, „sartor resartus”; zij spreekt over den hofsnijder, den snijder in de steden, het snijdersgilde met zijn heiligen. De namen van eenige kleermakers worden zelfs genoemd. Zij bespreekt de concurrentie der vrouwen in het modevak, dewelke reeds in de 14e eeuw begon (Deventer 1350) en werd voortgezet door de wollenaaisters te Amsterdam in de 16e eeuw. Het confectiewerk schijnt in die eeuw al bestaan te hebben. Na de inleiding krijgt men een zeer duidelijk overzicht van het te behandelen materiaal, elke kwart eeuw wordt op dezelfde wijze ontleed. De schrijfster gaat uit van het algemeene, het ontstaan der modevormen, de tijdsomstandigheden, waaronder zij zich ontwikkelen, dan komt de gedetailleerde beschrijving van het mannen- en het vrouwencostuum. Zoo krijgt men een vast omlijnd inzicht in de 16e eeuw wat cultuur en historie aangaat, terwijl details van technischen aard, b.v. de modellen uit Dürers Dagboek en het M.S. uit Enns er even goed op hun plaats zijn. Het overzichtelijke van het boek wordt bevorderd door het gebruik van verschillende lettertypen en door in de opschriften der hoofdstukken in het kort aan te geven, op welke ken-teekenen men heeft te letten. Zoekt men het karakter der kleeding van het eerste kwart der 16e eeuw, dan leest men bij het opschrift: ruim, ongedwongen kleedingsvormen onder den invloed der naderende Renaissance. Dit duidt met een aan, dat er wel een vergelijking met het vorige tijdvak te vinden zal zijn. Op p. 32 staat dan ook met flinke letters: De laat-Gothieke kleedij, met korte uiteenzetting van de voornaamste kleedingstukken, benevens historische en maatschappelijke gegevens. In korte rubrieken worden deze factoren zakelijk uiteengezet, nochtans worden de weeldeverboden, die nooit iets hebben kunnen uitrichten, zelfs niet vergeten. Het ware misschien beter geweest niet alleen te spreken van de „groote” verandering met de Renaissance (p. 33), maar deze mutatie ook een

langzame te noemen, aangezien er wel 15 jaren voor noodig zijn om de metamorphose in haar geheel te voltrekken.

Het in den titel zoo goed gekozen woord had de schrijfster over het geheel meer recht kunnen doen toekomen, want inderdaad is de metamorphose iets wat speciaal aan de mode eigen is, een langzame verandering in de camouflage van het lichaam, telkens weer den nadruk leggend op een of ander detail, totdat op een bepaald moment het geheele silhouet veranderd is en een nieuwe metamorphose kan beginnen. Met veel zorg evenwel heeft de schrijfster de verandering nagegaan van het décolleté, van spits tot rond of vierkant in het vrouwencostuum en later het opgroeien van hemd en halsboord, ook bij de mannenkleeding, wat ten gevolg had, dat de bovenkleeding eveneens mee ging doen en eindelijk het hoofd op een hoogen boord met kraag te rusten werd gelegd. Het wambuis had ook nog stof kunnen leveren voor een geheel aparte beschouwing. Jammer, dat de schrijfster niet tot den oervorm teruggaat, tot het jaquet met middel van 1350, waaronder de korte gambison (wambuis) gedragen werd, welke in de volksdracht zelfs een tijdlang het hemd verving. Het wambuis stijgt dus langzaam in appreciatie en wordt van onder-, bovenkleeding, doordat het de vroegere bovenkleeding, jaquet, (Fransch) keerle of paltrock (Nederlandsch) in zich opneemt. Terwijl Jonkvrouwe C. H. de Jonge in Het mannencostuum in de 1e helft der 16e eeuw aan de keerle een groote plaats geeft, wordt deze naam bij Mevrouw Der Kinderen niet genoemd; zij beschrijft het wambuis, den kolder en het deftige overkleed, den paltrock (p. 63). Wel staat er op p. 180, dat de boerenbevolking den paltrock in zijn ouden vorm blijft gebruiken. Men is geneigd hier aan de keerle te denken. Op p. 66 is er van een kiel sprake, die ook ongeveer met de keerle overeenstemt. Deze beide laatste benamingen duiden dus waarschijnlijk een volksdracht aan, afstammend van den Frankischen rok en den bliaud der Middeleeuwen, een eenvoudig kleedingstuk, dat in de 16e eeuw over het wambuis werd aangetrokken.

De voornaamste omwenteling in het vrouwencostuum is de scheiding van lijf en rok, een mode, die ongeveer met het ontstaan van het wambuis samenvalt. Eigenlijk ontstaat er zelfs een wambuisachtig kleedingstuk met een duidelijke onderscheiding van lijf en rok door verschil van stof en een sterk accent op de mouw, de vlieger doet dan dienst als „bovenwambuis”. Op deze wijze had de schrijfster de overeenkomst van het mannen- en vrouwencostuum kunnen laten zien en er op kunnen wijzen, dat er tijden zijn, meestal martiale tijdvakken, waarin de vrouwen de mannenmode navolgen.

Voet- en beenbekleding, hoofddekseis en haardracht worden met evenveel zorg beschreven als de kleedingstukken, die den romp bedekken. Vooral muts en hoed, bekroningen van het costuum, vragen speciale aandacht,

omdat zij het karakter aan het silhouet geven, dit laatste had de schrijfster wel eens kunnen releveeren, nadat zij met zooveel moeite al die kalotten, huiven en bonnetten bijeengezocht en geteekend heeft. Bijkomstigheden als zijnde gordel, handschoenen en zakdoek worden niet vergeten. Niettegenstaande den breeden opzet weet de schrijfster dus op allerlei details te wijzen en soms heeft zij ook nog tijd voor grappige opmerkingen, die allermint schoolsch aandoen. Ter snede is de opmerking over de mode-excessen in het laatste kwart der 16e eeuw, met name de „Gänsebauch” als type van een geforceerde dracht, die eindelijk spaak loopt, omdat zij grotesk begint te worden en tot een narrendracht verandert (p. 212). Iets dergelijks hebben wij in onzen tijd met de al te korte rokken doorgemaakt! Aan het einde van elke kwart eeuw vindt men nog eens een soliede samenvatting over het verloop der mode in dien tijd.

Op p. 36 komt Mevrouw Der Kinderen tot een aanneembare benaming voor de twee kleedingstukken van het vrouwentoilet, die wel eens aanleiding geven tot verwarring; zij spreekt, gestaafd door literaire oorkonden, over onderkeurs en tabbaart (Fransch cotte en surcot), d.i. onderjapon en overjapon, een welkome vervanging voor onder- en overrok of eerste en tweede rok. (v. Thienen, p. 43).

Het aandeel van de verschillende hoven als centrum van de mode volgt de schrijfster van af den Bourgondischen tijd te beginnen met het hof van Margaretha van Oostenrijk te Mechelen. Daar tegenover staat dan de kleeding der patriciërs, magistraten en burgers. Daarop volgen Maria van Oostenrijk en Margaretha van Parma met hun hoven te Brussel. Willem van Oranje geeft als elegant gekleed edelman te Brussel den toon aan, later houdt hij een eenvoudigeren hofstoot te Delft. De kleeding van Maurits is sober, het hofcentrum wordt dan naar Den Haag verlegd. Die versobering is een mode van een zekere geestesgesteldheid, waarvan de Geuzenkleeding een uitlooper is, welke laatste tenslotte op het verloop der costuumgeschiedenis weinig invloed heeft. Het is goed gezien van de schrijfster om deze kleeding-manifestatie (p. 169-171) niet te overschatten. Het Spaansche hof regeert de mode te Brussel. De val van Antwerpen bracht invasie van zwierige Zuid-Nederlanders, Vlaamsche en Brabantsche wevers hebben hun invloed op de Leidsche lakenindustrie, en de Nederlandsche kleeding wordt pompeus en schilderachtig. Laken, zijde, satijn en fluweel worden door de kleermakers verwerkt in een mate, die een weeldebelasting deed ontstaan (p. 216). Door de groote radkragen bloeide het strijkstervak; een Vlaamsche vrouw was in Engeland de hofstrijkster van Elisabeth.

Op p. 32 wordt er gesproken over het gekunstelde en onnatuurlijke van den vervaltijd in de laat-Gothisch, Bourgondische periode. Men zou die met evenveel recht een bloeitijd kunnen noemen en de te wijde

kleedingstukken in de 16e eeuw kunnen laken. Of nu deze wijde kleeding voortgekomen is uit de bewording van den mensch is niet te bewijzen. Eerder zou er aan ten grondslag liggen, dat het laat-Gothische motief der kleeding zich in alle variatie had uitgeleefd en dan volgt vanzelf de reactie; het accent komt op de breedte, het ijle, spitsloepende verdwijnt, zooals ook op p. 33 wordt bevestigd. (zie tevens het zooveen aangehaalde betrekking hebbend op p. 212).

Hier evenals bij Dr. van Thienen de opmerking, dat de vrouwen conservatiever zijn in hun kleeding dan de mannen, met de toevoeging, dat de eerste zich minder verplaatsen en daardoor meer aan locale tradities gebonden zijn (p. 209). Dit geldt echter niet voor den modernen tijd voor de steeds naar verandering hakende vrouwenmode!

Tal van wetenswaardige bijzonderheden kan men uit de Modemetamorphosen opdiepen: b.v. over de toen reeds bestaande smoktechniek, p. 58; de strik met één lus, p. 100; het rekbare scharlaken voor de beenkleeding, p. 67; men zie op fig. 64 en 65 het verschil tusschen den Spaanschen edelman en den landjonker en tevens het verschil van kleeding en levenshouding tusschen fig. 117-120, 122 en 123 voor het mannen-costuum en fig. 79 en 80 voor het vrouwencostuum; op p. 180 vindt men een beschrijving van de bocxen „met picturaal accent na 1560”. In dien tijd wordt de tabbaert ouderwetsch, p. 137 en 235, het wambuis wordt bovenkleeding, het vrouwenkleed wordt gedeeld in rok en lijf met geaccentueerde taillelijn, de mouwenlooze vlieger voltooit de kleedij, de metamorphose voor de tweede helft der 16e eeuw is gereed. De vlieger, ontstaan uit het Renaissancekleed met even openvallende rok, ontwikkelt zich tot een pompeuse galadracht, waarnaast eenvoudiger modellen blijven bestaan. (fig. 138 en 142; fig. 139 en 140).

Met een reeks belangrijke aanteekeningen sluit Mevrouw Der Kinderen haar werk af. Het is een doeltreffende behandeling van de geschiedenis der mode geworden, dank zij haar studie, haar scherpen blik en vooral haar begrip van de diepere beteekenis harer metamorphosen.

C. E.

E. W. C. Six. *Catalogus der Kunstwerken en andere Voorwerpen van het Museum Ary Scheffer*. Dordrecht 1934.

Ary Scheffer deelt met Jan de Witt de eer van een standbeeld in beider geboortestad Dordrecht; het zijne verrees reeds in 1862, dat van de de Witten eerst in onzen tijd. Die groote eer aan Scheffer bewezen leek een wat overdreven uiting van lokalen trots op den tijdelijken roem van den toenmaals internationaal vereerden meester.

Met de groeiende belangstelling voor de romantiek, sinds deze de waardigheid van het reeds lang verleedene heeft verworven, is echter ook belangstelling ont-

staan voor kunstenaars, die, al worden zij niet tot de heel groote gerekend, toch een voorname rol hebben gespeeld in die merkwaardige eerste helft der 19de eeuw, met haar vele tegenstrijdige stroomingen. Scheffer was geen ware strijdersnatuur; hij is te beschouwen als man van ontwikkeling, smaak en gevoel, eclecticus van nature, ontvankelijk voor alle stroomingen van zijn tijd, die echter in zijn tot orde en matiging genegen natuur hare scherpe kanten verloren en tot iets nieuws samensmolten.

Daardoor is hij als kunstenaar niet een meeslepend voorganger, al wijst zijn kunst soms merkwaardig in de richting der Engelsche prae-raphaelieten. Maar als een soort resumé van een tijdperk van velerlei, en niet alleen inwendig-Fransche conflicten is hij de aandacht overwaard, te meer waar hij ook door vriendschappelijke betrekkingen met vele mannen van beteekenis, w.o. niet-Franschen, midden in het geestelijk leven van zijn tijd stond.

De degelijke teeken- en schildertechniek van zijn jonge jaren (hij was leerling van den Davidiaan P. N. Guérin) bleek op den duur bestand tegen de verleiding van het geniaal-slordige voorbeeld van sommige zijner tijdgenooten, waarvan hij slechts het warmere coloriet ter vervanging van de Davidiaansche kilte overnam; naast de picturale en politieke hartstocht van Delacroix, die den revolutionnair van 1822 en 1830 toch wel na moest staan, bleven de systematiek van David en vooral de rustige overwogenheid van Ingres hem volkomen begrijpelijk. Daarnaast treft men bij hem herinneringen aan Chassériau en Géricault, zelfs aan de Duitsche Nazareners. Soms grijpt hij rechtstreeks terug naar Raphael, een ander maal naar Rembrandt, en toont daarmee zijn samenhang eenerzijds met de Duitsche, anderzijds met de Engelsche kunstontwikkeling.

Zijn gevoel nadert het sentimenteele, soms zelfs het pathetische, nimmer het theatrale. De oprechtheid en de waardigheid bleven immer bewaard. Religieuze gevoelens (sprak hier het niet-Fransche bloed?) bleken hem een geheel echte inspiratie te bieden.

Zijn vader was korten tijd voor zijn dood hofschilder geweest van Koning Lodewijk van Holland, die zich ook voor den zoon geïnteresseerd heeft. Het vaste, verstandige karakter van de moeder kon niet zonder invloed zijn. Sinds 1821 teekenleeraar bij de kinderen van den Hertog van Orléans, was hij na 1830 officieus adviseur van den Koning en de lijfschilder der familie Orléans voor intieme opdrachten. Het is te begrijpen, dat opstandige romantiek geen overwicht bij zijn karaktervorming heeft kunnen krijgen. Hij was reeds geposeerd toen de romantiek een alles verslindend vuur dreigde te worden.

In Frankrijk zelf is nog weinig de aandacht gevallen op de merkwaardige artistieke positie van Scheffer. Eenerzijds voelt men in hem te sterk het diepzinnige, on-Fransche element; anderzijds is de gelegenheid om

zich te Parijs, althans in de musea, een overzicht van zijn ontwikkeling te vormen, gering. Men kan er eenige van zijn groote werken en eenige portretten leeren kennen, maar alle intieme documenten van zijn ontwikkelingsgang, zijn jeugdwerken, zijn voorzichtige schreden in nieuwe richting of zijn artistieke zijsprongen, zijn voorstudies voor bekende werken, zijn landschappen en zijn beeldhouwwerk, de voor dezen kunstenaar in het bijzonder overtuigende werken voor eigen familiebezit bestemd, dat alles is slechts te bestudeeren, in de merkwaardige verzameling, het Museum Ary Scheffer, dat verbonden is met Dordrechts Museum.

Scheffer's betrekking tot Dordrecht was gering. Hij is er geboren als zoon van een Duitsch emigrant, Johan Bernard Scheffer, een ongelijk maar soms verrassend fijngevoelig kunstenaar, en van de flinke, ook als kunstenaars deugdelijke Cornelia Lamme, uit een even ondernemende als intelligente Dordtsche kunstenaarsfamilie. Nog geen twee jaren oud verliet hij de stad; zijn opleiding genoot hij hoofdzakelijk te Parijs, van Guérin.

Door de Lamme's kwam hij later weer in aanraking met zijn geboorteplaats. Gevoelig voor de hartelijke deelneming in den Europeeschen roem van hun oudstadgenoot, die de Dordtenaren onder leiding van den verzamelaar de Kat van Barendrecht aan den dag legden, heeft de schilder, nagevolgd door zijn familie (vooral zijn dochter Mevr. Marjolin), geleidelijk doen bijeenkomen op een veilige plaats, het museum van een ordelijke en propere Hollandsche provinciestad, een groot deel, misschien wel het interessantste deel, van zijn levenswerk. Op die plaats dwong niet een overmatig bezit aan materiaal tot het vullen van groote depôts, grafkelders der artistieke vergetelheid. Daar heeft men ook in de vele jaren, toen de orthodoxe aestheet op Scheffer's werk slechts smalen mocht, zijn nagelaten werk als een gewaardeerd bestanddeel van een fatsoenlijk museum kunnen bestudeeren; voor hen, die niet van een voorgeschreven diët houden, vaak een groot genot.

De familie heeft dus geen kwade keus gedaan. In deze retraite kon de geest van Scheffer rustig wachten op beter begrip.

Door steeds verbeterde opstelling en behoorlijke catalogiseering toont de leiding van het museum te begrijpen, dat haar iets is toevertrouwd, dat niet slechts van locale, of zelfs nationale beteekenis is. Immers Scheffer is een bij uitstek internationale kunstenaarsfiguur, hoe men dan ook oordeelen moge over de grootte van zijn beteekenis.

Reeds in 1904 (na de groote uitbreiding door de ontvangst van het legaat-Marjolin in 1900) was, van de hand van den Heer J. L. van Dalen, verschenen een beknopte maar degelijke catalogus der Schefferverzameling, herdrukt in 1907.

Thans staat ons ten dienste een in alle opzichten zeer uitgebreide catalogus, samengesteld door den Di-

recteur der Dordtsche musea, Jhr. E. W. C. Six. Behalve de eigenlijke beschrijving, van talrijke op grondig onderzoek gesteunde aantekeningen voorzien, bevat de catalogus een goede levensschets, een bibliographie, een lijst van Scheffer's werken zooveel mogelijk met de huidige verblijfplaats of anders met de laatst bekende, een dergelijke speciaal voor de portretten, de beide laatste ten behoeve der niet-Nederlandsche belangstellenden in het Fransch gesteld, en een 16-tal illustraties, die een goede keuze uit verschillende werktypes bieden. Men kan slechts groote waardeering hebben voor de groote moeite, die de schrijver zich in reizen en onderzoek heeft getroost om dezen eenvoudigen catalogus te maken tot een onmisbaar hulpmiddel voor hem, Nederlander of vreemdeling, die eenmaal Scheffer's definitieve biographie zal willen schrijven. Moge die levensbeschrijver zijn degeen, die reeds een ernstige voorstudie heeft gemaakt, n.l. de Heer Six zelve. De verleiding voor kunstscribenten om uit de gegevens van dezen catalogus een slonzig, populair boekje samen te stellen is gevaarlijk groot!

Ook het bestuurscollege, dat voor dezen flink opgevatten catalogus de middelen beschikbaar stelde, verdient een woord van dank.

A. S.

Centraal Museum, Utrecht. Catalogus der Schilderijen. 1933.

De nieuwe catalogus der schilderijen van het Centraal Museum te Utrecht zet de kroon op den arbeid van ettelijke jaren door den directeur Mr. W. C. Schuylenburg en de Conservatrice Jonkvrouwe Dr. Carla de Jonge. Deze beiden hebben het geheele museum-bezit gereorganiseerd (met uitzondering van dat gedeelte wat tot het Aartsbisschoppelijk Museum behoort, onder de directie van den Heer J. E. Brom) en zijn op voortdurende uitbreiding daarvan bedacht geweest. Het programma, dat den directeur voor den geest stond, uitbreiding der schilderijencollectie in dien zin, dat zij een zoo typisch mogelijk overzicht zou bieden van Utrecht's beteekenis op het gebied der schilderkunst, vond algemeene instemming. Uit het Rijksmuseum en het Mauritshuis werden, in bruikleen op langen termijn, Utrechtsche schilderijen afgestaan en hoe meer het streven van Mr. Schuylenburg bekend werd, des te meer kwamen uit den handel en uit particulier bezit de aanbiedingen los, die op bijzonder gelukkige wijze tot aankopen en bruikleen leidden.

Behalve de Utrechtsche school van voorheen werd ook die der 19de en 20ste eeuw verzameld en bovendien werd de serie der niet-Utrechtsche oude schilderijen uitgebreid door de aanzienlijke reeks, in bruikleen gegeven door den Heer J. J. M. Chabot te Brussel, Dr. C. J. K. van Aalst te Hoevelaken en enkele anderen.

Zoo is dan gedurende de jaren van 1921 tot heden een belangrijke en omvangrijke uitbreiding gegeven aan het schilderijenbezit en mocht een nieuwe catalogus daarvan worden verwacht, omdat deze zeer noodza-

kelijk was. Deze is in 1933 verschenen, een werk van 333 bladzijden druks met 100 zeer goede afbeeldingen in autotypie en een waardig opvolger van zijn voorganger, den in 1885 verschenen catalogus van het Museum Kunstliefde, bewerkt door Mr. A. D. de Vries Az. en A. Bredius (met supplement van 1893 door Dr. A. Bredius en Mr. S. Muller), die voor de studie onzer kunstgeschiedenis jaren lang een veelgebruikte vraagbaak is geweest. De nieuwe catalogus zal dit niet minder wezen, niet alleen wegens de zeer nauwkeurige schilderij-beschrijvingen en biografieën (met uitnemende literatuur-opgaven), maar ook wegens het historisch overzicht der verzameling (door Mr. Schuylenburg en, wat het Aartsbisschoppelijk Museum betreft, door pastor A. E. Rientjes) en de voortreffelijke schets van de ontwikkeling der Utrechtsche schilderschool, die wij aan Jonkvrouwe Carla de Jonge danken.

Voorop in de inleiding staat de geschiedenis der verzamelingen, waarvan het begin tot 1658 teruggaat en wier grillige lotgevallen een interessanten kijk geven niet alleen op het Utrechtsch museumwezen maar ook op de kunst-toestanden der bisschopsstad voorheen.

Een bijzonder woord mag nog worden gewijd aan de reeds genoemde schets der ontwikkelingsgeschiedenis van de Utrechtsche schilderschool (blz. XIV-LIX). Hierin wordt een levendig beeld ontwikkeld, boeiend geschreven en, zien wij juist, compleet en algeheel op de hoogte van den huidige stand van het wetenschappelijk onderzoek. Een moeilijkheid is en blijft nog steeds het ontwarren der exotische stroomingen die onze 16e eeuwse kunst wij zouden haast zeggen hebben geteisterd. Te moeilijker is dit probleem, omdat in de vakliteratuur nog steeds geen eensgezindheid heerscht in het gebruik van termen gelijk romanisme en manierisme. Dat Freule de Jonge hier zoo goed mogelijk uitgekomen is, bewijst onder andere haar betoog op blz. XXIX, dat een complimentje waard is. Daarentegen kunnen wij niet geheel met haar mee gaan in haar waardeschatting van Gerard Honthorst. Kunsthistorisch is hij ontegenzeggelijk een onzer meest opvallende figuren, maar als kunstenaar markeert hij toch al te zeer onze monumentale armoede en onze onmacht om, gelijk Italië en Vlaanderen, decoratief-zwierige kunst voort te brengen. Bovendien is in zijn oeuvre het percentage van middelmatig en minderwaardig werk al te groot. Dit zou onzes inziens in de bedoelde schets beter hebben kunnen uitkomen. Al verheft de schrijfster den meester niet hemelhoog, toch zou het wel goed geweest zijn om, in stede van te spreken van den verrijnden schilder, die hij in later jaren was geworden (blz. XLI), zijn achteruitgang te accentueeren.

De catalogus geeft niet de schilderijen in alfabetische volgorde naar de namen der makers, doch bevat in doorlopende nummering twee hoofdafdeelingen, A en B, waarvan afdeeling A wederom is onderverdeeld in

drieën. Er zijn dus vier rubrieken: drie, behoorend tot het Stedelijk Museum, namelijk Utrechtsche meesters, niet-Utrechtsche meesters en moderne meesters, en één rubriek Aartsbisschoppelijk Museum. Men vindt dus bijvoorbeeld de schilderijen van Joachim Wtewael, die zich in het Centraal Museum bevinden, op twee plaatsen vermeld, aangezien zowel het Stedelijk als het Aartsbisschoppelijk Museum werk van dezen meester bezitten. Dit inconvenient ondervangt de catalogus door verwijzing en door een uitnemend kunstenaarsregister.

In den catalogus zijn 613 schilderijen (alsmede eenige pastels (383-85) en gekleurde krijtteekeningen (nos. 165 vlgg)) beschreven. Deze zijn niet alle tentoongesteld. Behalve de 613 beschrevene zijn er nog meer schilderijen in het museum aanwezig, nl. moderne, die evenmin alle kunnen worden tentoongesteld. „Deze afdeeling” — aldus de inleiding — „heeft grotendeels het karakter van een wissel-verzameling, waaraan herhaaldelijk bruikleenen toevloeien, die dikwijls na eenigen tijd wederom door andere vervangen worden, waarom het minder juist scheen, deze in den catalogus op te nemen. Alleen de stukken, die vast of nagenoeg vast bezit van het museum zijn, zijn daarom in den catalogus vermeld. Van de andere zal een telkens te herziene, losse lijst tezamen met den catalogus verkrijgbaar worden gesteld”.

De signaturen zijn alle vermeld, doch niet in facsimile bij de beschrijvingen gevoegd. Bestaat van een schilderij een afbeelding, 't zij los, 't zij in den catalogus of in een ander boek- of plaatwerk, dan vinden wij daarvan gewag gemaakt.

Duidelijkheid en beknoptheid, bij de beschrijvingen der schilderijen betracht, valt ook bij de levensbeschrijvingen op te merken. Bijzonder compleet lijken ons ook de literatuuropgaven achter de biografieën, die deze vereischen. De portrettist Cornelis Jonson van Ceulen wordt volgens zijn signatuur bij zijn Engelschen naam genoemd, zonder vermelding van de andere namen waaronder hij voorkomt (Janson, Janssens).

Aanmerkingen vallen onzes inziens op dit werk slechts te maken door wie op vitten gesteld is. Enkele opmerkingen evenwel willen wij niet achterwege laten: het lettertype van de inleiding is ons te zwaar en vermoeit bij het lezen. Sommige uitdrukkingen bij de beschrijvingen gebezigd, zouden wij gaarne anders hebben gezien: „van voren gezien” in plaats van „frontaal”; „ten halven lijve” in plaats van „halve figuur”. Het is moeilijk voor den lezer om te weten wat beteekent „drie kwart frontaal naar links gewend” (o.a. blz. 9 No. 14). Ook zouden wij liever Dusseldorf

drukken dan Düsseldorf (blz. 185), en „Paleis te Bückeburg” in plaats van „Schloss Bückeburg” (blz. 10). Boven „scène” en „episode” zouden wij de voorkeur geven aan „tafereel”, en liever „tegenhanger” gebruiken dan „pendant”. Maar dit zijn alles kleinigheden, die de beteekenis van het geheel niet raken.

Het spreekt vanzelf, dat zich met name onder de 15e en 16e eeuwsche schilderijen verscheidene werken bevinden, waarvan de makers niet meer vallen vast te stellen tenzij een toevallige archief-vondst het raadsel oplost. Terecht neemt de catalogus de opvatting van Hijmans en enkele anderen niet over, die een der groepen van Jeruzalem-vaarders (No. 173) aan Moro wil geven in stede van aan Jan van Scorel.

Het interessante schilderij No. 431, Zuid-Nederl. Meester 1523, Maaltijd van de Heeren van Liere te Antwerpen geeft ons aanleiding, hier een repliek ervan te signaleeren, die deel uitmaakte van de verzameling van wijlen Hidde Nijland te 's Gravenhage en die zich vermoedelijk nog in het bezit van diens familie bevindt.

Het charmante berglandschap op naam van H. Saffleven (No. 160) lijkt ons van een andere hand. Het is vlotter en meer in de natte verf geschilderd, terwijl de uitnemende figuurtjes puntiger zijn dan bij Saffleven het geval is. Zou de maker van dit kunstwerkje soms Dyonisius Verburgh kunnen zijn? De handteekening van No. 290 (Jan van Goyen) lijkt ons van later tijd. Zij staat bovendien op een ongewone plaats, nl. op den muur van een woning. Met de toeschrijving van No. 349, Landschap met kudde vee, aan Paulus Potter, durven wij niet zonder meer accoord te gaan. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat Droochsloot's Werken van Barmhartigheid (No. 67) gemerkt zouden zijn: J C °. Toch staat het er, maar er heeft vermoedelijk gestaan J C D S. De schilderij is uitgeleend aan de Burgerlijke Instelling voor Maatschappelijk Hulpbeetoon, maar de signatuur is afgebeeld in den catalogus van het Museum Kunstliefde van 1885, blz. 50.

Over de toeschrijvingen aan Italiaansche meesters matigen wij ons geen oordeel aan, maar soms (b.v. bij Nos. 522 en 248) vraagt men zich af of, gezien de kwaliteit van het kunstwerk, de benaming niet te optimistisch mag heeten.

Evenwel, dit en het overige wat wij opmerkten, betreft slechts kleinigheden. Het geheel mogen wij begroeten als een voortreffelijk stuk werk, dat gerust de vergelijking kan doorstaan met het beste op dit gebied in binnen- en buitenland en dat dus den samenstellers, en daarmede tevens onze kunsthistorische wetenschap, tot eer strekt.

W. Martin.

STEMPELBAND.

Voor Jaargang III (1934) evenals voor de beide vorige jaargangen van het Jaarboek is een sterke en deftige linnen stempelband verkrijgbaar gesteld. Zonder veler medewerking is het echter niet mogelijk deze banden tegen redelijken prijs aan te maken. De belangstellenden worden verzocht hun bestellingen spoedig te doen bij de uitgeefster.

INHOUD VAN AFLEVERING I

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXV]

	Bladz.
Dr. H. E. VAN GELDER, Wat weten wij van de oude abdij van Egmond? met 8 illustraties	1
Jhr. Dr. W. A. BEELAERTS VAN BLOKLAND, Varia Topographica, met 8 illustraties	7
Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Kroniek der Noord-Nederlandsche Miniaturen. II, met 19 illustraties.	10
Monumenten in Nederland door Dr. M. D. Ozinga	21
Musea door Jvr. C. Engelen.	22
Boekbesprekingen	27

[Afbeeldingen: I—X]

OULDHEIDKUNDIG JAARBOEK

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
OULDHEIDKUNDIGEN BOND

VIERDE JAARGANG
AFLEVERING 2
AUGUSTUS 1935

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW : H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR :

Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Prof. W. A. E. VAN DER
PLUIJM; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein 10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE :

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

DE ONTGRAVING VAN DEN BURCHT TE OOSTVOORNE

DOOR Dr. JAN KALF

In één opzicht althans heeft de „Werkverschaffing” haar doel niet gemist: bij Monumentenzorg heeft zij heel wat werk aan den winkel gebracht, zoo dikwijls zij zich voornam — en dat gebeurde nog al eens — wallen te slechten of grachten te dempen en door meer of minder zachten dwang van haar verderfelijke plannen moest worden afgebracht. Dat was geen prettig werk, al gaf het meestal de voldoening, dat het dreigend gevaar kon worden afgewend.

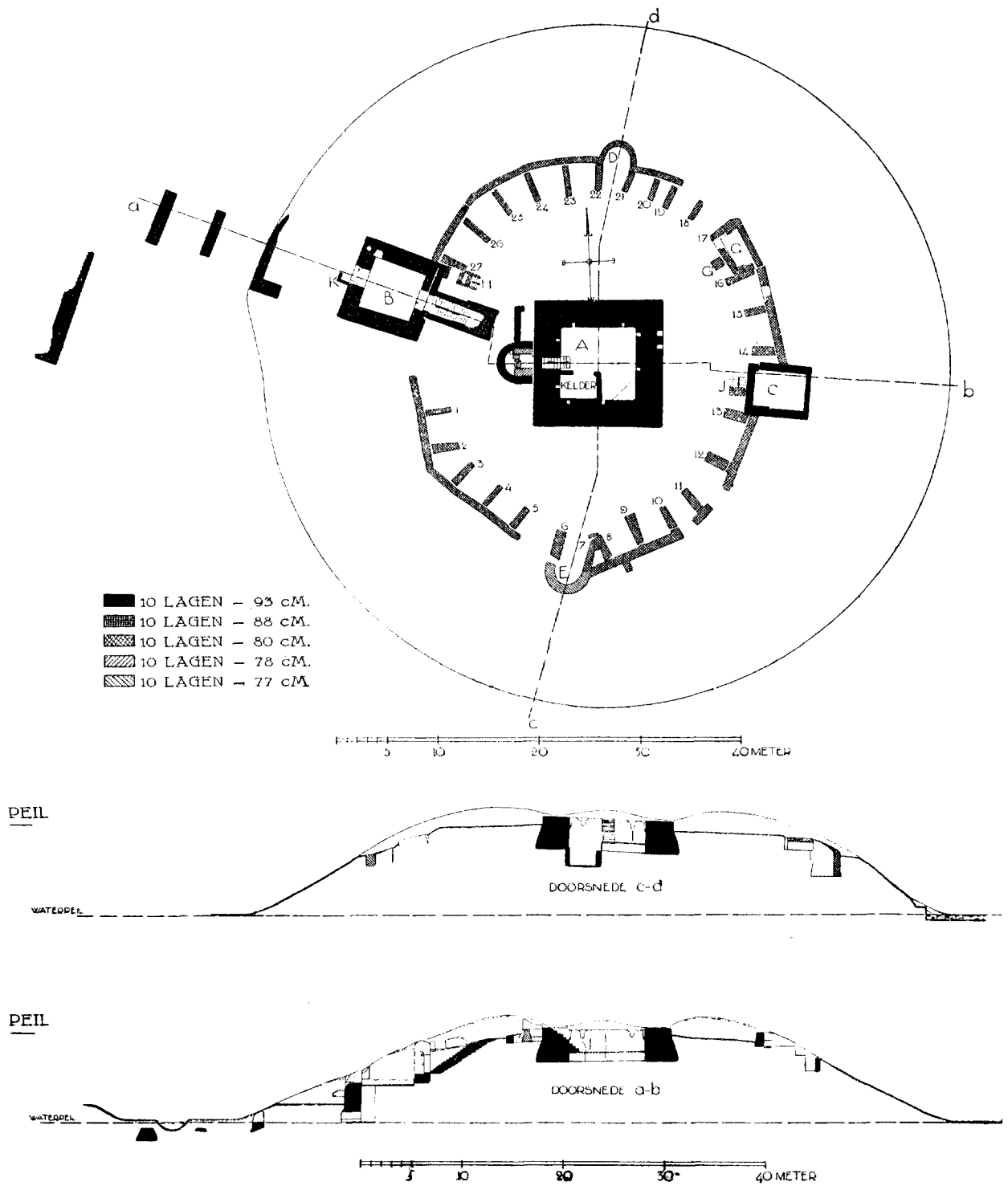
Maar nu en dan bleek ook, dat „à quelque chose malheur est bon”, want soms wist „Werkverschaffing” haar objecten ook met beleid te kiezen. Zoo is het aan haar te danken, dat het slot Loevestein zich weder spiegelt in het water van een breede gracht, dat de vervuilde en goeddeels verlande grachten van Vianen heldere waterbanen zullen worden, dat de volledige grondslagen van het kasteel Wouw werden blootgelegd, zoodat wij ze in teekening konden brengen, dat ook de overblijfselen van het kasteel Strijen zullen worden ontgraven en dat de burcht van Oostvoorne geheel ontgraven is en vermoedelijk in zoodanigen staat kan worden gebracht, dat men zich een voorstelling kan vormen van de indrukwekkende, maar grimmige en nog zoo weinig geriefelijke veste, die hij eens was.

In de geschreven geschiedenis is over den burcht van Oostvoorne weinig te vinden. Men weet zoo min wanneer hij gesticht, als wanneer hij verwoest werd en de meeste vermeldingen betreffen vermoedelijk niet den burcht-zelf, maar den voorburcht, het „Hof van Oostvoorne”, waarvan de omvang en de beteekenis duidelijk blijken uit het feit, dat er een kapel was, waarin in 1449 een kapittel gevestigd werd ¹⁾. Wat er in zijn tijd van den burcht en het Hof nog te zien was heeft Van Alkemade, met al te weinig kennis van zaken, beschreven, maar driekwart eeuw later, omstreeks 1807, heeft J. Kluit in zijn onuitgegeven boek „*De Landen van Oost-, West- en Zuid-Voorn*”, waarvan het handschrift bewaard bleef in het Brielsche Gemeente-archief, enkele nuttige waarnemingen opgeteekend.

Afbeeldingen van den burcht zijn er uit de XVIIe en XVIIIe eeuw zóó vele bewaard, dat het niet moeilijk schijnt hem althans in groote lijnen te reconstrueeren, maar bij nader toezien blijkt, dat zij slechts weinig houvast geven en zelfs twijfel laten ten aanzien van de essentieele vraag, of de burcht op een heuvel, zooals de Leidsche, was opgetrokken, dan wel in het vlakke land gezet, als Teylingen. Was dit laatste het geval — en dit heb ik lang gehoopt op grond van een tekeningetje van Van Alkemade in het Brielsche Gemeente-Archief — dan mocht men verwachten, gezien de hoogte van den heuvel, die de overblijfselen bedekte, dat het opgaand muurwerk nog tot een hoogte van 8 à 10 meter in den grond verborgen zou zijn.

De ontgraving, die, naar aanwijzingen van mijn bureau, geschiedde onder leiding van den gemeente-architect, den Heer J. H. van Holten, heeft mij deze illusie ontnomen, want het bleek, dat de burcht inderdaad op een hoogte staat. De hierbij gereproduceerde gravure van Spilman naar de Haan, uit 1736 (afb. 6), geeft dus wel een goeden indruk van het profiel, zooals dat nog in het begin der XIXe eeuw bestaan heeft. Zóó heeft echter niemand van onze tijdgenooten den burcht gekend, want al het muurwerk was onder den grond geraakt, zoodat men niet anders zag dan een met gras en struikgewas ruig begroeiden heuvel. Nog zonder de struiken ziet men dien heuvel op de hierbij weergegeven foto uit 1889 (afb. 12). Waarom en wanneer men den burcht heeft geslecht, de muren grootendeels

1) *Geschiedk. Atlas van Nederland*, S. Muller Hzn., *De kerkelijke indeeling omstr. 1550*, I, blz. 224.

A. Steenmaat	8—30.5—15 cM.	E.	7—31—14 cM.
B. „	7—27—14 cM.	F.	6—26—12.5 cM.
C.	7—27.5—13.5 cM.	Ringmuur	7—28—13 cM.
D.	7—27.5—14 cM.	Steunbeer	6,5—27—13.5 cM.

Afb. 1. — Plattegrond en doorsneden van den burcht te Oostvoorne, met aanduiding der lagenmaten en steenformaten, opgemeten en in teekening gebracht door E. A. Canneman.

afgebroken of omgetrokken en alle ruimten met grond aangevuld, kon ik niet nagaan; wellicht is dit geschied omstreeks 1845, toen men het voornemen had een vuurtoren op den burcht te bouwen ¹⁾).

Maar al is er dan nergens meer dan een hoogte van omstreeks 4 M. van de muren over (van den onderkant der fundeering af gerekend) — wat gevonden werd geeft toch wel een aardig inzicht in de gesteldheid van den burcht, dank zij mede de nauwlettende waarnemingen van den bouwkundig-ambtenaar aan mijn Bureau, den heer E. A. Canneman, die de overblijfselen heeft opgemeten en in teekening gebracht. Aan de hand van zijn hierbij gereproduceerde teekeningen (plattegrond en 2 doorsneden, afb. 1), kan ik den aanleg als volgt beschrijven.

Op een, oorspronkelijk door een natte gracht omgeven, ongeveer cirkelvormigen heuvel, die, aan den teen gemeten, een middellijn heeft van omstreeks 69 M., staat, nagenoeg in het midden, een donjon (A) van 12,60 M. in het vierkant, omgeven door een ringmuur op het grondplan van een binnen een ellips beschreven onregelmatigen achthoek, waarvan de grootste middellijn, vrijwel evenwijdig aan de richting Noord-Zuid, 42 M. en de kleinste 37 M. bedraagt. Het door den ringmuur omsloten burchtplein is aan de westzijde met een, binnenswerks 1.80 M. breede trap verbonden aan een eenigszins trapeziumvormig poortgebouw, 8.40 M. lang en met evenwijdige zijden van 8.60 en 8.20 M., waarvan de as een hoek van 20° maakt met die van den donjon.

Het poortgebouw was met een brug, waarvan de grondslagen van het oostelijk landhoofd en van twee pijlers zijn teruggevonden, over de gracht gekoppeld aan een voorburcht (het Hof van Voorne), die omgeven was door een muur, waarvan een gedeelte is blootgelegd. Burcht en Hof ziet men op een prentje van Spilman uit 1747 (afb. 7).

De ringmuur om het burchtplein was ten Noorden en ten Zuiden versterkt met aan de binnenzijde open, ongeveer halfronde torens (D en E), met een binnenswerksche middellijn van 2.70 M., en ten Oosten met een rechthoekigen toren (C) van 5.20 × 6.20 M. Ten Noorden van dezen toren zijn de grondslagen gevonden van een aan de binnenzijde tegen den ringmuur aangebouwd vertrekje (G), 2 bij 3.50 M. binnenswerks.

De geheele aanleg doet sterk denken aan dien van een reeks van Engelsche kasteelen, waarvan men thans algemeen aaneemt ²⁾, dat zij gebouwd zijn volgens een type, dat door Willem den Veroveraar in Engeland werd ingevoerd (dus na 1066). Men vindt daar op analoge wijze een heuvel („mount”), met door een cirkelvormigen muur omgeven donjon („keep”), verbonden aan een voorburcht („bailey”). Afgezien van de afmetingen, blijkt de overeenkomst treffend, wanneer men den burcht van Oostvoorne bijvoorbeeld vergelijkt met het kasteel Launceston in Cornwall ³⁾, zooals dat, blijkens een gravure van de gebroeders Buck, eruit zag in 1734 ⁴⁾ (afb. 10). Ook hier ziet men een laag gelegen voorburcht, vanwaar men door een poortgebouw een trap bereikt, die opklimt naar het ommuurde burchtplein, waarop de (hier ronde) donjon staat.

De ringmuur te Oostvoorne bestaat uit een 0.60—0.90 M. dikken schildmuur, waartegen op zeer ongelijke afstanden, varieerend van 1.40 tot 4 M., pijlers staan van ongelijke lengte en zwaarte, waarop de bogen hebben gerust, die een gemiddeld 3 M. breede weergang droegen.

(1) Van der Aa, *Aardrijksk. Wdb.*, VIII, blz. 564.

(2) Zie: E. S. Armitage, *The early Norman Castles of the British Isles*, London, 1912.

(3) Zie het opstel van Sydney Toy: „The Round Castles of Cornwall” in „*Archaeologia*”, vol. 83 (1933), p. 203 ss.

(4) Ontleend aan bovengenoemd opstel, l.c., plate LVIII, tusschen blz. 212 en 213.

Het loont de moeite de constructie van den ringmuur aandachtig te bezien, maar tot recht begrip dient dan een nadere beschouwing van de hoogte, waarop de burcht staat, vooraf te gaan.

Haar bovenste laag bleek bij de ontgraving te bestaan uit zwarten grond en duizenden halve en heele steenen. Daaronder vonden wij een 7 cM. dikke laag van vastaangestampt, fijn puin, liggend op een 1 cM. dikke laag van specie. De bovenkant van de puinlaag ligt vrijwel gelijk met den bovenkant der eerste versnijding van den donjon ¹⁾, zoodat deze beide lagen zeer goed het bed van eenigerlei plaveisel geweest kunnen zijn, waarvan wij echter geen spoor meer vonden. Onder dit vermoedelijke bestratingsbed, dat ik gemakshalve vlijlaag zal noemen, en dat naar alle zijden afhelt naar den ringmuur, vonden wij blijkbaar-opgebrachten grond, bestaande uit klei met zand, waarvan het zandgehalte neemt naarmate men dieper graaft. Bij den donjon op 0.50 M. en bij den ringmuur op 1 M. of meer onder de kleilaag, kwam de ongeroerde maagdelijke bodem voor den dag, bestaande uit zuiver zand.

Hoewel ik wegens de ongunstige omstandigheden, waaronder de ontgraving moest geschieden (met weinig-werklustige werkloozen en zonder voortdurend deskundig toezicht) niet dieper heb laten graven dan noodig was om de metselwerken voor den dag te brengen, meen ik toch, op grond van hetgeen werd aangetroffen, waar wij tot den onderkant der fundeeringen gingen en in een, over een deel van het burchtplein gegraven sleuf, te mogen aannemen, dat het beloop van het oorspronkelijke bodemprofiel vrij steile hellingen vertoonde en dat deze door de opgebrachte klei flauwer zijn gemaakt.

Het schijnt dan, dat de burcht op een bestaanden zandheuvel is gebouwd, een lage duin als men wil, waarvan het hoogste punt ongeveer 7 M. boven den tegenwoordigen waterspiegel ligt. Op den top van dezen heuvel heeft men den donjon gebouwd en op de helling den ringmuur, het poortgebouw en de torens, zoodat de fundeeringen dieper liggen naarmate zij zich dichter bij den teen van de helling bevinden. Behalve voor den donjon heeft men geen sleuven in het zand gegraven en den ringmuur zelfs aangelegd op de opgebrachte kleilaag. Hoezeer men op de vastheid van den bodem heeft vertrouwd, blijkt wel hieruit, dat bij den oostelijken toren de onderkant der fundeering van den westwand 2.40 M. hooger dan die van den oostwand ligt en bij het poortgebouw de aanleg van den oostelijken wand 3 M. boven dien van den westelijken. Dat de ringmuur zelfs niet overal op het zand is gefundeerd, zou een hedendaagschen vestingbouwer ongetwijfeld doen vreezen, dat dit den vijand het ondermijnen wel heel gemakkelijk maakte, maar zijn middeleeuwsche voorganger heeft blijkbaar vertrouwd, dat op het talud tusschen den voet van den muur en de gracht geen vijand zich zou kunnen staande houden tegen de projectielen van den verdediger. Het is vermoedelijk het gevolg van deze, voor onze begrippen onvoldoende fundeeringswijze, dat geen enkel deel van ringmuur of pijlers meer te lood staat en dat zooveel stukken zijn omgevallen of omgehaald.

In het licht van deze waarnemingen over de fundeeringsmethode verbaasde het mij aanvankelijk niet, dat de tegen den ringmuur geplaatste pijlers voor de weergang, welker voorzijde immers veel verder van den teen van de helling afstaat dan de muur zelf, minder diep waren gefundeerd dan deze. Dat zij met den muur niet in verband zijn gemetseld, doch koud ertegenaan gesteld, scheen aanvankelijk, juist om dit hoogteverschil in den aanleg, begrijpelijk. Bij nader toezien bleek, dat het geval toch niet zoo eenvoudig is, want in het noordoostelijk front van den muur vonden wij tusschen de pijlers 15 en 16 de overblijfselen van een uitvalpoortje, waarvan de onderdorpel nog beneden den onderkant van de

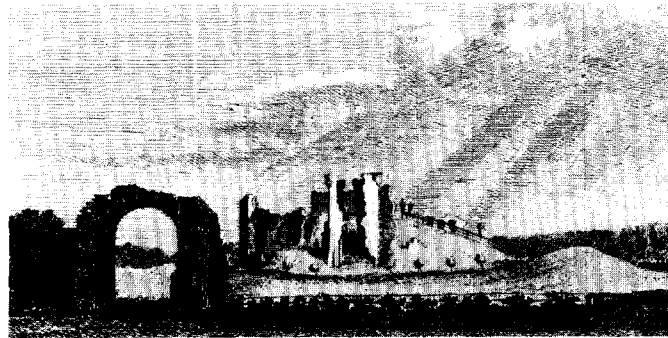
(1) Deze hoogte is aangenomen voor het Peil, van waaruit alle metingen werden verricht.

Afb. 6. De burcht te Oostvoorne in 1736, gezien uit het Noordwesten,

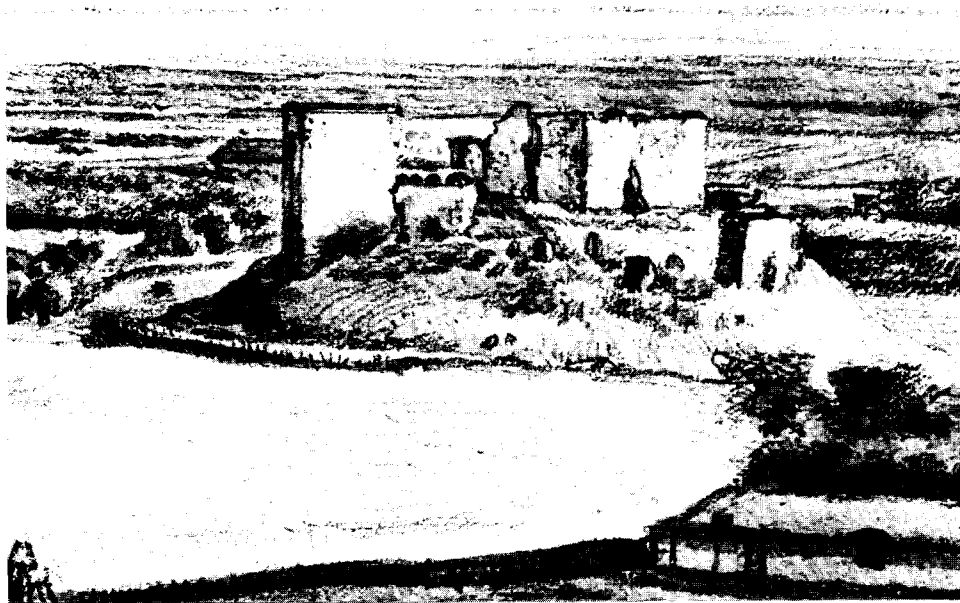

gedeelte van een gravure van Spilman naar teekening van de Haan.

Afb. 7. Het Hof en de Burcht te Oostvoorne in 1747, gezien uit

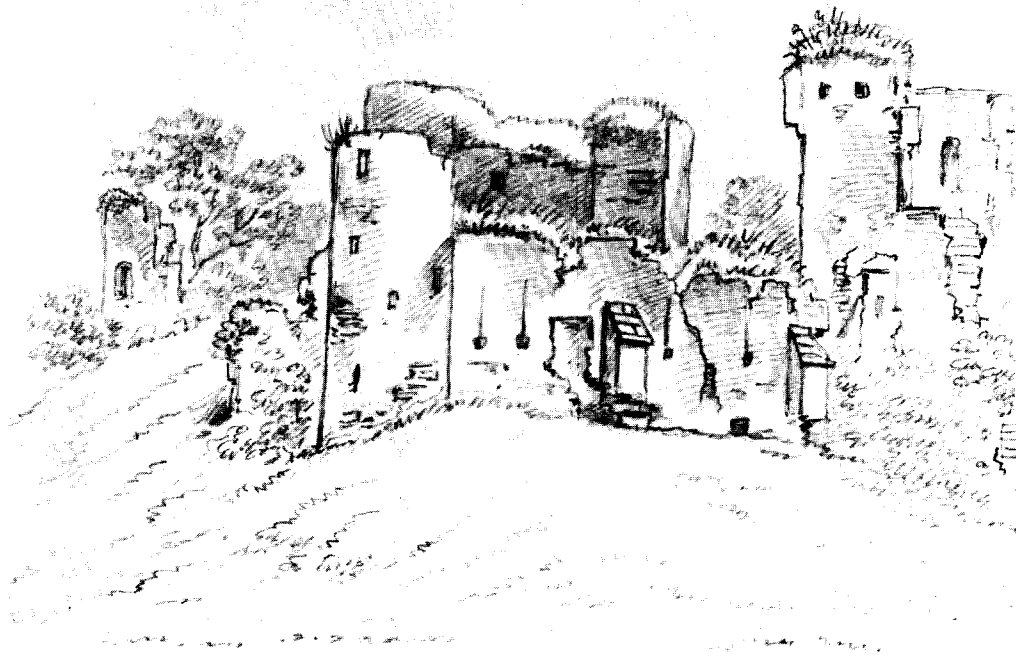

het Westen, gedeelte van een gravure van Spilman.

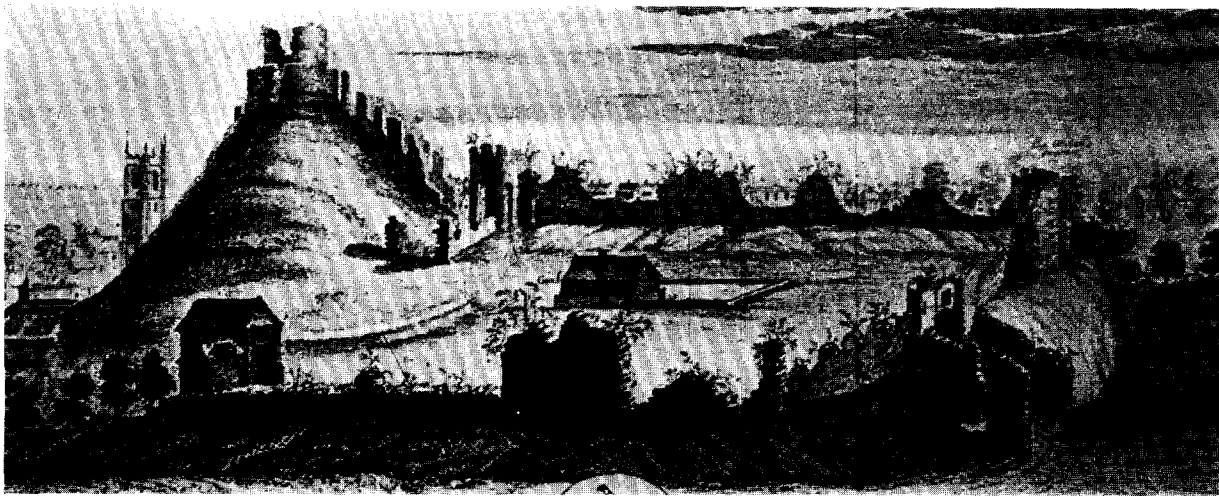

Afb. 8. De burcht te Oostvoorne in 1647, gezien uit het Zuidwesten, gedeelte van een teekening van Roghman in het Britsch Museum.

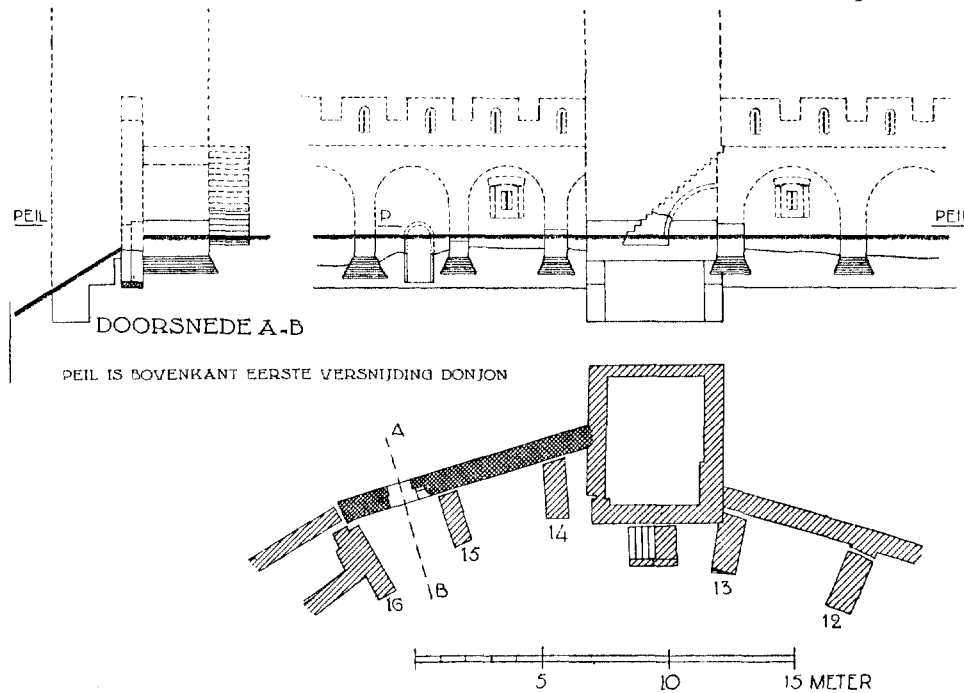

Afb. 9. De burcht te Oostvoorne in 1816, van nabij gezien uit het Noordwesten.
Teekening in het bezit van Mevr. R. J. Hudig-Hoogewerff te Oostvoorne.

Afb. 10. Het kasteel Launceston in Cornwallis, 1734. Gravure van de gebroeders Buck.

fundeering der pijlers ligt en zelfs 2.50 M. onder het peil van de eerste versnijding van den donjon (zie afb. 2). Er rees een oogenblik twijfel, of dit poortje oorspronkelijk is, want

Afb. 2. — Schematische reconstructie van het oostelijk deel van den ringmuur te Oostvoorne tusschen de pijlers 12 en 16, geteekend door E. A. Canneman. De gestippelde lijnen geven verdwenen deelen aan.

de steen, waarvan het werd gemetseld, is grijzer van kleur en wat dunner dan de steen van den muur, waarin het staat. Bij nader toezien werd dit duidelijk: met het oog op de bestemming als doorgang, heeft men voor de dagkanten de hardste steenen uitgezocht en die zijn natuurlijk minder rood en ook minder dik dan de zachter gebakken steenen. Dat de opening inderdaad een poterne was is onmiskenbaar: in den zuidelijken dag is nog de onderste van de duimen aanwezig, waaraan de deur draaide, die den 0.90 M. wijden doorgang afsloot en aan beide zijden zijn er sleuven voor een sluitboom. Was het een ondergrondse uitgang geweest, dan hadden wij eenig overblijfsel moeten vinden van de wanden van den tunnel of de wangen van de trap, die er heen voerde, maar er is ter plaatse geen spoor van muren aanwezig. Het was dus een bovengrondsche uitgang, maar die is onbestaanbaar vanwege de pijlers, zoodat men moet aannemen, dat in de periode, waarin dit poortje gemaakt werd, de pijlers nog niet bestonden. De schildmuur is dus ouder dan de pijlers, d.w.z. dan de weergang, en dus oorspronkelijk laag geweest, of voorzien van een houten weergang, rustend op palen, of op de balken, die aan de buitenzijde van den muur hordijzen droegen.

Nu de schildmuur zelfstandig blijkt te hebben bestaan, is het van belang hem terdege te onderzoeken. Beginnend met het noord-oostelijk front, waar wij, blijkens de poterne, met een oorspronkelijk stuk te maken hebben, zien wij (afb. 2), dat dit aansluit bij ongeveer het midden van den rechthoekigen toren (C). De aansluiting is niet in regelmatig verband gemetseld, maar toch in samenhang. Men krijgt den indruk, dat de ringmuur er stond vóór den toren, dat zijn bij den toren aansluitend vlak is ontstaan doordat iets, dat er vroeger bij aansloot ¹⁾, werd afgebroken en dat men een innig verband met den toren heeft

(1) Wellicht een dergelijke ronde toren als op de andere hoeken.

trachten te verkrijgen, door bij het optrekken van diens noordelijken wand een inkassing uit te sparen, waarin de ringmuur past.

Dit deel van den ringmuur is bijna 0.90 M. dik en gaat door tot pijler 16. Hier begint, door een doorgaande loodvoeg kennelijk ervan gescheiden, een nieuw stuk van den muur, niet meer dan 0.60 M. dik, dat, in ongeveer dezelfde zwaarte, de geheele noordelijke helft van het burchtplein omspant, om, zonder verband, aan te sluiten bij het poortgebouw.

In het meest zuidelijk deel van dit gedeelte van den muur bevindt zich, tusschen de pijlers 16 en 17, het reeds genoemde vertrekje G, ten Noorden toegankelijk door een deur, ten Zuiden waarvan de vierkante grondslag (G^1) van een pijler (?) gevonden is, die met een boog verbonden kan zijn geweest aan den ongeveer even ver vóór den westwand van het vertrekje uitspringenden pijler 16. Het geheel zou dan een uitbouw hebben gedragen wellicht bestemd voor een hijschrichting, om zware voorwerpen op de weergang te brengen.

Pijler 17 is in verband gewerkt, zoowel met den schildmuur als met den westelijken wand van het vertrekje en deze laatste in verband met pijler 16, die in zijn aanleg toont, van den aanvang berekend te zijn op het bedekken van den naad tusschen het oude en het nieuwe deel van den schildmuur, wiens pijlers overigens los staan. Wegens het verband van pijler 17 met den schildmuur mag men misschien aannemen, dat bij den bouw van dit nieuwe gedeelte van den ringmuur, deze dadelijk van een weergang is voorzien.

De halfronde muurtoren D is tegelijk met den schildmuur gebouwd. Weliswaar ziet het er aan den binnenkant eenigszins naar uit, alsof deze muur recht had moeten doorloopen, maar aan den buitenkant is geen spoor van naden, de hoeken zijn daar in regelmatig verband.

Tot dezelfde bouwperiode als de weergang, althans tot hetzelfde bouwplan, behoort de rechthoekige toren C¹), wiens eigenaardige aanleg alleen op deze wijze verklaard kan worden. Wat onmiddellijk treft is de geringe dikte van zijn oostwand. Geeft men zich echter rekenschap van de situatie van dezen toren, dan wordt dit verklaarbaar. Hij is zóó geplaatst, dat hij aan den noordkant in gemeenschap kan hebben gestaan met de weergang, doch aan den zuidkant niet. Tegen zijn westwand ligt een trap. Hij was op het niveau van het burchtplein nergens toegankelijk²), zoodat het bezit van zijn benedenruimte een aanvaller niet verder bracht. Blijkbaar heeft men het daarom niet noodig gevonden deze ruimte af te sluiten met een zwaren muur, spaarzaam als men met de baksteen was. Op het niveau van de weergang deelt de toren deze in twee onderling niet verbonden helften, gelijk het poortgebouw aan den westkant doet. Had de vijand dus aan één zijde de weergang genomen, dan kon hij de andere helft alleen bereiken over den beganen grond, waar hij blootstond aan de projectielen van de verdedigers in den donjon, terwijl hij een trap moest beklimmen (over deze trappen straks), die van boven bestreken werd van uit den toren C of het poortgebouw (B).

Beschouwen wij den buitenomtrek van de noordelijke helft van den schildmuur, dan blijkt, dat deze zeer onregelmatig is, met een neiging den achthoek te verlaten en meer

(1) Men twijfelt even aan de gelijktijdigheid van de weergang en dezen toren, omdat de weergang met een halven boog bij den toren aansluit, terwijl men toch, als weergang en toren tegelijk werden gebouwd, een pijler had kunnen uitsparen door een vollen boog te laten neerkomen tegen den noordwand van den toren. Maar de halve boog had een eigen bestemming. Hij diende alleen om de bogenrij te sluiten, maar droeg geen deel van de weergang: deze bleef van de deur in den torenwand gescheiden door een open ruimte, waarover een houten klepbrug lag, die men kon optrekken als de vijand de weergang had veroverd. De toren bleef dan ontoegankelijk en kon nog verdedigd worden.

(2) De op twee verschillende niveau's in deze ruimte gevonden overblijfselen van vloeren kunnen daarom niet oorspronkelijk zijn.

den hoepelvorm te naderen. Dit heeft tengevolge, dat er plaatsen zijn, die vanuit den flanktoren niet of nauwelijks kunnen worden bestreken, hetgeen wellicht een aanwijzing is, dat de toren van hordijzen kon worden voorzien, want door den aldus verkregen grooteren voorsprong konden dan ook de anders onbereikbare punten worden bestreken.

Aan het zuidelijk front is de aanleg van den ringmuur regelmatig en werkt ook de grootere voorsprong van den oostelijken toren er toe mede de flankbeschieting beter aan haar doel te doen beantwoorden. Men mag hieruit misschien besluiten, dat de zuidelijke ommuring jonger is dan de noordelijke: dat men de gemaakte fout had ingezien en weten te vermijden. Tot deze veronderstelling werkt ook de omstandigheid mede, dat op het zuidoostelijk front de pijlers 9, 10, 11 en 12 in verband met den schildmuur gemetseld schijnen te zijn geweest. Vermoedelijk echter is dit deel van den muur niet oorspronkelijk, maar herbouwd met toepassing van het materiaal van zijn voorganger, want terwijl de bovenbouw baksteen vertoont van groot formaat, waarvan 10 lagen 0.80 M. werken, bestaat de fundeering uit veel kleinere steen ($24 \times 13 \times 5,5$), waarvan 10 lagen slechts 0.68 M. bereiken. Men moet dan aannemen, dat dit deel van den schildmuur op een gegeven oogenblik is ingestort, doch dat de pijlers met de weergang zijn blijven staan, en dat men bij het herbouwen van den muur dezen ter plaatse van de pijlers dikker heeft gemaakt om beter aansluiting met deze laatste te verkrijgen.

Ter vervollediging van onze voorstelling van den ringmuur en de weergang kunnen enkele afbeeldingen dienen. Op een tekening¹⁾ van Roghman uit 1647 (afb. 8), ziet men de weergang langs het noordwestelijk front van binnen. Dit zelfde front van buiten geeft het prentje uit 1736 van Spilman naar de Haan te zien (afb. 6) en ook een tekening uit 1816 (afb. 9)²⁾. Uit beide afbeeldingen blijkt, dat de ronde toren D ver boven den schildmuur reikte³⁾ en dat de schildmuur van schietgaten was voorzien. Het tekeningetje stelt ons zelfs in staat vast te stellen, dat deze schietgaten van onderen een verwijding hadden, waaruit blijkt, dat zij behooren tot een later type dan de schietspleten van Leiden en Teylingen. Uit de beschrijving van Kluit blijkt, dat de bogen, die de weergang droegen, 9 voet hoog waren en dat de schietgaten onder de bogen vooral aan de noordzijde voorkwamen — aanwijzing temeer, dat een deel van den muur aan den zuidkant dagteekent van later tijd, toen men onder in den muur geen schietgaten meer placht te maken.

Kluit, die de ruimten onder de bogen „hollen” noemt, vertelt ook, dat in een van deze hollen aan den zuidkant een poort was, hoog 5 en wijd 3 voeten. De regelmatig afgewerkte hoek, dien wij in den ringmuur vonden bij pijler 10, zou er op kunnen wijzen, dat die poort zich heeft bevonden op deze plaats.

Om de weergang te bereiken waren natuurlijk trappen noodig. Van zulk een trap zijn dicht bij het poortgebouw enkele 1 M. breede treden gevonden (H) en vier of vijf, 1.30 M. breede treden van een dergelijke trap (J) liggen (zonder verband) tegen den westwand van den oostelijken toren. Denkt men deze trap voortgezet tot den noordkant van den dichtstbij zijnden pijler (13), waaraan zij met een kwart cirkelboog schijnt verbonden te zijn geweest, dan blijkt, dat er plaats is voor 15 treden, waardoor, bij de optredemaat van 0.22 M., een hoogte zou worden bereikt van 3.30 M. (vgl. afb. 2). De trap kan natuurlijk verder hebben geklommen en men kan dus zeggen, dat de weergang 3.30 M. of meer boven het burchtplein

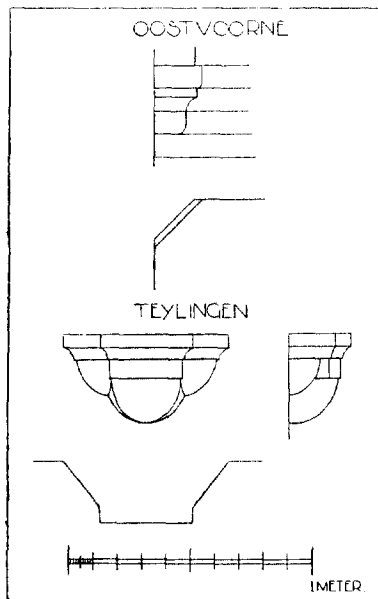
1) Het origineel is in het Britsch Museum. Ik dank de foto, waarvan hier een gedeelte vergroot is weergegeven, aan de vriendelijkheid van Jhr. Dr. W. A. Beelaerts van Blokland.

2) In de verzameling van Mevr. R. J. Hudig-Hoogewerff te Oostvoorne, die mij welwillend gelegenheid gaf tot reproductie.

3) Kluit teekende aan, dat deze toren in zijn tijd nog 30 voet hoog was. Ik neem aan, dat deze maat genomen is aan de binnenzijde, dus 30 voet boven het burchtplein.

heeft gelegen, hetgeen klopt met de mededeeling van Klein, dat de bogen van de weergang 9 voet, dus omstreeks 2.80 M. hoog waren. Bij den Leidschen burcht ligt de weergang 4 M. boven het plein, in Teylingen, dat niet op een heuvel gebouwd is en daarom een hoogere weergang moest hebben, 5.40 M. en bij den dertienden-eeuwschen muur in Maastricht 3.30 M.

Beide trappen waren ommuurd. Dat er twee trappen zijn, is niet zonder reden: de ééne bediende de noordelijke helft van de weergang, de andere de zuidelijke en dit was noodig omdat er, gelijk wij reeds zagen, op het peil van de weergang tusschen de beide helften geen gemeenschap bestond.

Afb. 3. — Kraagsteenen voor de gewelven in de benedenruimten der donjons van Oostvoorne en Teylingen. Die te Oostvoorne zijn van baksteen, die in Teylingen van natuursteen. Geteekend door E. A. Canneman.

aanleg en steenformaat niet tot den oorspronkelijken bouw behoort.

Van den donjon zelf is niet meer over dan de benedenhelft van de onderste (ten deele ondergrondsche) verdieping, toegankelijk langs een trap tegen en in den westwand, die verbonden zal zijn geweest aan de trap in den toren. Voor zoover zij in de muurdikte liggen zijn de treden belegd met platen van Namensche steen, waarvan er één later is vervangen door hout.

In den zuidoostelijken hoek van deze ruimte, die, blijkens kraagsteenen (afb. 3) en aanzetten, oorspronkelijk overwelfd is geweest, vonden wij een verhoogd vloertje, dat men voor een stookplaats zou willen houden, wanneer het zich niet juist in den hoek, dus onder den aanzet van het gewelf bevond, waar moeilijk een rookkap en rookkanaal te denken zijn. De vorm der aanzetten doet vermoeden, dat de overkluizing een koepelgewelf geweest is en dit wordt bevestigd door de mededeeling van Van Alkemade¹⁾, dat het „zwaar verwulfsel” van binnen „de gedaante van een klok of biekorf verbeeldde”. Onder het zuidwestelijk deel van den donjon ligt een keldertje, 1.80 M. hoog, en inwendig ongeveer 2.50 × 3.50 M. groot.

De muren van den donjon zijn 2.60 M. dik, zoodat de binnenswerksche ruimte niet meer dan omstreeks 7.50 M. in het vierkant meet. Op ongeveer 1.40 M. boven den vloer vonden wij in de muren, aan de binnenzijde, den onderkant van gaten, in iederen wand 2,

1) K. van Alkemade, *Beschryving van de stad Brielle en den Lande van Voorn*, Rotterdam, 1729, blz. 173.

Afb. 11. Overblijfselen van het poortgebouw en de trap naar het burchtplein te Oostvoorne in 1935, gezien uit het Zuidwesten. Foto van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg (J. P. A. Antonietti fec.).

Afb. 12. De burchtheuvel te Oostvoorne in 1889, gezien uit het Zuiden.
Foto van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg (Ad. Mulder fec.).

die 30 à 40 cM. breed en ruim 40 cM. diep zijn. Hoe hoog en hoe zij afgedekt waren, valt niet meer na te gaan. Vermoedelijk waren het nisjes om licht (?) in neer te zetten, zooals die ook in de burchten van Leiden en Teylingen en in zoovele oude kasteelen en kelders worden aangetroffen. Op twee plaatsen zijn er ook nog smalle sleuven in de muren, niet meer dan 6 cM. breed en 3 cM. diep en ruim 1 M. hoog, waarvan ik de bestemming niet kan gissen.

In het noordelijk deel van den oostelijken wand vertoont de buitenkant van den muur, op 0.80 M. van elkander, twee 40 à 60 cM. breede sleuven, die met een hellend vlak uitmonden onder den grond. Zij doen denken aan de uiteinden van afvoerkanalen, maar van een put is niets gevonden.

Begeeft men zich ter plaatse van deze sleuven boven op den muur, dan ziet men, dat om den hoek heen de steenen niet in rechthoekig verband liggen, maar volgens de diagonaal, zoodat men tot het vermoeden komt, dat hier vroeger een trap in de muurdikte bestaan heeft, die met een kwartcirkel om den hoek ging.

Van vensters toonen de muren geen spoor; om begrijpelijke reden zal men die zoo hoog mogelijk hebben geplaatst, dus in de boogschilden van het gewelf. Dit zullen wel zeer kleine lichtopeningen zijn geweest. Dat er ook meerdeelige vensters in den burcht waren, zooals wij er in Teylingen nog zien, blijkt uit de vondst van enkele brokken van steenen, die blijkbaar tot vensterstijlen hebben behoord. Er is een kraalprofiel aangekapt, zoodat zij blijkbaar aan de buitenzijde een zuiltje vormden, met een middellijn van 12 cM.

Zowel Van Alkemade als Kluit, die het gewelf in den donjon nog hebben gekend, waren van meening, dat de daarboven aanwezige vloer met een gekanteelden muur omgeven is geweest, dat de donjon dus niet hooger was. Zij besloten daaruit, dat de donjon, alleen bestaande uit de overwelfde ruimte, nimmer geschikt is geweest voor bewoning. Het is duidelijk, dat zij zich vergissen: dat men zich boven het gewelf nog verschillende verdiepingen moet denken (in Teylingen zijn het er drie), die de eigenlijke woonvertrekken bevatten, terwijl de onderste ruimte voor bergplaats van levensmiddelen, geschut en munitie diende. Ook deze bestemming maakt het onwaarschijnlijk, dat het door ons gevonden verhoogde vloertje een stookplaats zou zijn geweest.

Van het poortgebouw, met 1.60 M. zware muren, is het best de oostwand bewaard, waarin men nog de poort ziet, die leidde naar de trap. De deur in de 2 M. wijde poort bestond uit twee vleugels, blijkens de in beide dagkanten nog aanwezige duimen, waarvan de onderste in de baksteen zijn aangebracht, de bovenste in de voeg van uit twee blokken basaltlava bestaande duimsteenen. Zij werd gesloten met een schotbalk, waarvan de sleuf nog aanwezig is en die zich bevond aan den binnenkant: de zijde van den voorburcht. Was het burchtplein reeds door den vijand ingenomen, dan kon de bezetting deze poort sluiten en het poortgebouw nog op zich zelf verdedigen.

De benedenruimte van het poortgebouw was overdekt met een tongewelf, waarvan nog voldoende overblijfselen bewaard zijn, om vast te stellen, dat de kruin ongeveer 4 M. boven den vloer lag. Op den noordwestelijken hoek, waarvan de fundeering 1 M. dieper is aangelegd dan de overige deelen van de west- en noordwanden, is in de muurdikte een ronde koker uitgespaard van 0.55 M. middellijn, die naar een put zal hebben geleid, hetzij voor drinkwater, hetzij voor faecaliën. Een dergelijk kanaal, maar van rechthoekige doorsnede, vonden wij ook, aan een beerput verbonden, in den ringmuur van Teylingen dichtbij het poortgebouw. De trapeziumvormige uitsparing in den muur, vlak bij dit kanaal, nog geen M² groot, biedt wat weinig ruimte om te veronderstellen, dat zij als standplaats zou hebben gediend, voor iemand, die water putte, want hij kon daar nauwelijks met den

emmer uit den weg. Voor privaat zou het hokje groot genoeg zijn, daar de zetel zich natuurlijk boven den koker bevond.

De hoogte van het poortgebouw kan men ongeveer afleiden uit de oude afbeeldingen, omdat die nog overblijfselen van uitgekraagde hoektorentjes vertoonen (zie afb. 6 en 8), waardoor dus het peil van de weergang is aangegeven, die om den voet van het dak heen liep.

Het is niet gemakkelijk zich een duidelijke voorstelling te vormen van de brug, die het poortgebouw aan den voorburcht verbond. De twee fundamenten in de gracht hebben ongetwijfeld de pijlers van de brug gedragen. Aan de zijde van den voorburcht is het landhoofd nog niet gevonden, omdat wij daar niet konden graven. Aan den kant van den burchtheuvel is het landhoofd aan den dag gekomen, maar alleen de zuidelijke helft in haar geheel, terwijl wij de noordelijke helft slechts gedeeltelijk konden ontgraven, om de wortels te ontzien van een prachtige ouden esch, dien ik in geen geval wilde opofferen. Dit landhoofd ligt 8 M. van het voorgebouw af, te ver om te gelooven, dat deze afstand was overspannen door een klepbrug, omdat deze in den regel niet heel veel langer is dan de poort, die zij in opgehaalden toestand afsluit. Het landhoofd heeft trouwens niet alleen een frontmuur, maar ook zijwanden, zoodat men denkt aan een, aan de binnenzijde open voorwerk, een soort barbacane. Blijkbaar moet men aannemen, dat vóór de poort een ommuurd voorplein lag, waarvan de zijmuren grootendeels werden gedragen op grondbogen, geslagen tusschen de wangen van het landhoofd en den westgevel van het poortgebouw. De ophaalbrug lag dan ten Westen van dit voorplein, in welks westelijk front dus een poort moet zijn geweest, waarvan de hoogte eenigszins kan worden bepaald door de lengte van de brug, die 5 M. moet hebben bedragen.

Het brugdek heeft blijkbaar gerust op baksteenbogen, want terwijl in het oostelijke, door de klepbrug overspannen deel geen puin werd aangetroffen, vonden wij dit wel in het westelijke vak: aanwijzing, dat hier iets was ingestort, dat ter plaatse van de klepbrug niet bestond.

De muren zijn alle opgetrokken van baksteen in zeer verschillende formaten. Deze verschillen komen niet alleen voor bij de steen, waaruit de onderscheiden gedeelten van den burcht zijn gebouwd, maar ook bij de steen van eenzelfde onderdeel. Het verschil bepaalt zich ook niet tot de steenen zelf, maar strekt zich ook uit tot de dikte der voegen, dus tot de lagenmaat, die ook bij verschil in formaat eenig antwoord zou kunnen geven op de vraag, of verschillende formaten gelijktijdig zijn verwerkt. De heer Canneman heeft de formaten en de lagenmaten zoo goed mogelijk nagegaan en zijn bevindingen zijn weergegeven bij den plattegrond (afb. 1), waarop de maat van tien lagen (10 steenen + 10 voegen), door verschillende harceeringen is aangeduid.

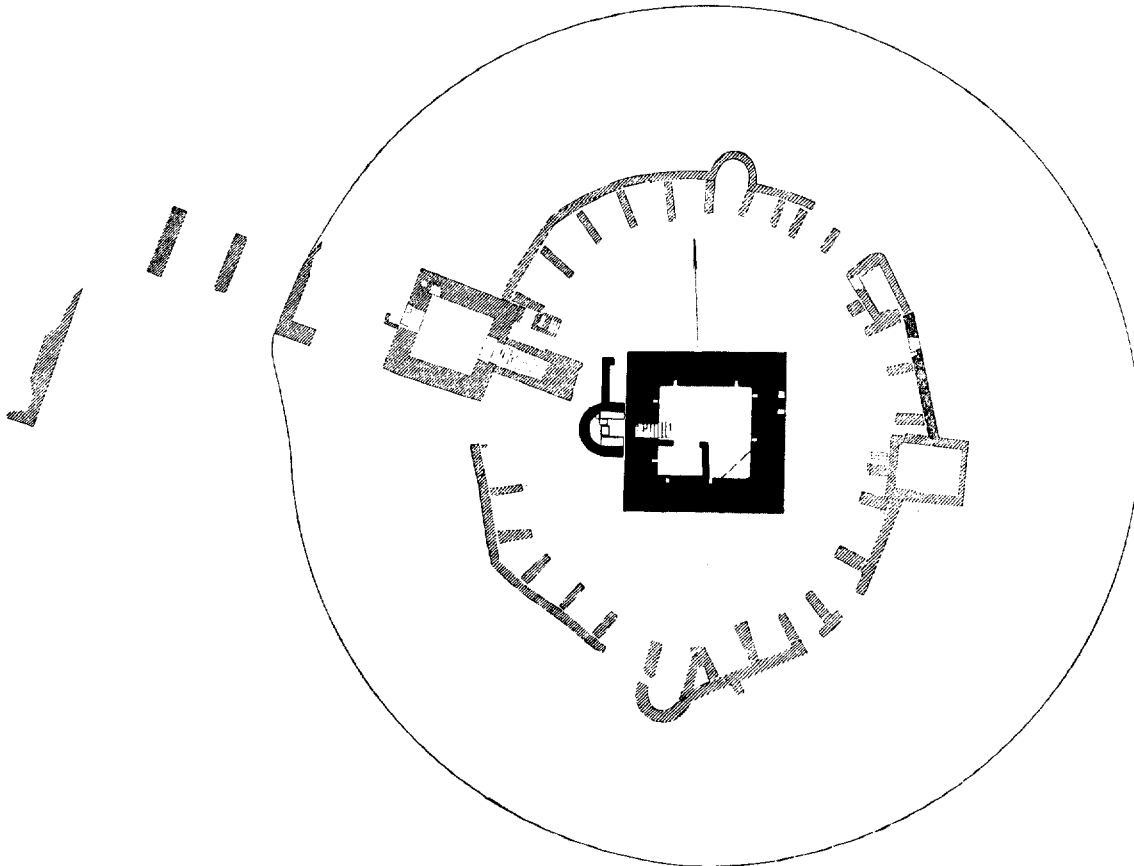
Veel van de steenen vertoonen groenverglaaasde koppen, die echter niet zijn benut tot een siermotief, zoodat de verglazing blijkbaar niet opzettelijk is geschied, maar ontstaan door het toeval, dat keukenzout in de klei zich dicht bij het vuur bevond. Of dit een aanwijzing is, dat de steenen van zeeklei, dus dicht in de buurt zijn gebakken, kan ik niet beoordeelen. In dit verband is niet zonder belang de opmerking van Kluit: „t is zeer waarschijnlijk, dat de steen tot den opbouw van dezen burg en 's Heeren Hof zeer kort bij dezelfde gebakken is, want men vind even agter den burg een weg, die nog den naam van de Tichelarij voerd, alwaar die steenplaats zal gelegen hebben". Hij is hierop later teruggekomen, omdat de steen van den burcht zooveel rooder is dan die van andere gebouwen in de buurt, waarvan vaststaat, dat hun baksteenmateriaal ter plaatse werd gebakken, maar dit schijnt mij niet overtuigend, want de kleur is niet alleen het gevolg van de kleisoort,

maar ook van den brand, en men kan ook zeer goed in dezelfde streek op verschillende diepten kleilagen van verschillende samenstelling aantreffen.

Ten slotte de opmerking, dat aan voorwerpen bij de ontgraving niets anders is gevonden dan scherven van betrekkelijk laat middeleeuwsch en jonger aardewerk, benevens een paar kleine Romeinsche scherven, die voor de dateering van den burcht van geen belang zijn, omdat zij in de opgebrachte laag werden aangetroffen en dus met den grond van elders zijn aangevoerd.

Het is niet gemakkelijk de dagteekening te bepalen van een bouwwerk, waarvan zóó

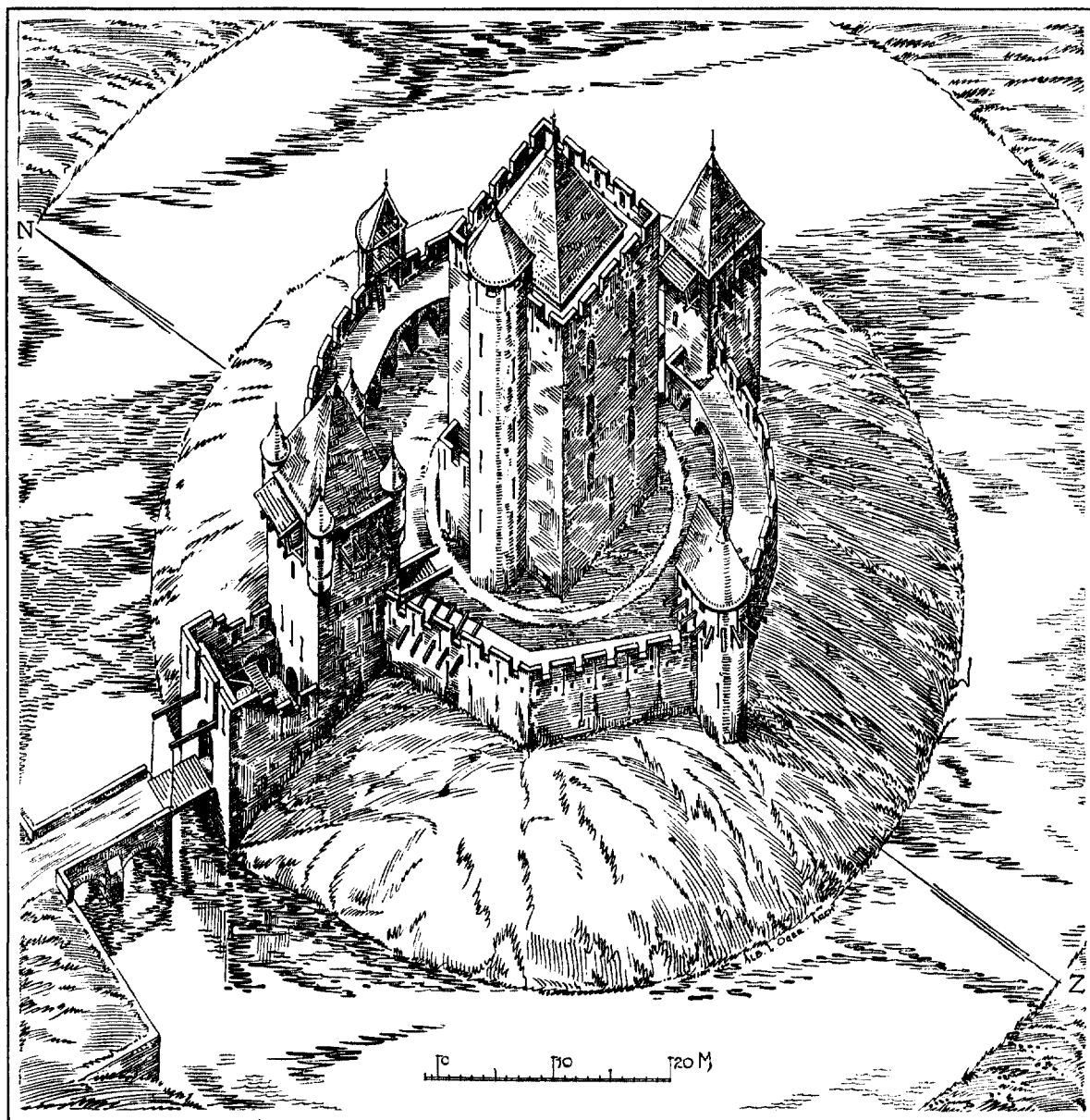
Afb. 4. — Plattegrond van den burcht te Oostvoorne met aanduiding der vermoedelijke bouwperioden. 1: zwart = tweede helft der twaalfde eeuw; 2: enkele harceering = niet vroeger dan tweede helft der dertiende eeuw en misschien gedeeltelijk veertiende eeuw; 3: kruisharceering = tusschenperiode, jonger dan 1 en vermoedelijk slechts weinig ouder dan 2.

weinig is overgebleven, dat bruikbare gidsvormen nagenoeg geheel ontbreken. Toch kan een aanknooppingspunt worden gevonden door de vergelijking met beter bewaarde, overeenkomstige monumenten en als zoodanig zijn dan de ruïne van Teylingen en de burcht van Leiden te noemen.

In een nog niet uitgegeven voordracht voor de Akademie van Wetenschappen¹⁾ heb ik betoogd, dat de ringmuren van deze twee burchten tot in kleine bijzonderheden zóó zeer

(1) Een résumé is te vinden in de *Nieuwe Rotterd. Courant* van 13 Februari 1934, Ochtendblad A, blz. 2.

op elkander gelijken, dat men geneigd is ze toe te schrijven aan een zelfden bouwmeester en dat zij in ieder geval, niettegenstaande het verschil in materiaal (in Leiden tuf- en bak-

Afb. 5. — Vrijmoedige reconstructie in isometrische perspectief van den burcht te Oostvoorne, volgens de bevindingen van het onderzoek geteekend door Alb. Oger. Gekozen is het oogenblik, waarop men, in de verwachting van een beleg, bezig is de balken voor de hordijzen te leggen.

steen, in Teylingen uitsluitend baksteen), dateeren uit den zelfden tijd, dien ik meende te mogen stellen op het eerste kwartaal van de dertiende eeuw, vermoedelijk tusschen 1206 en 1217. Teylingen, dat alle blijken vertoont van met groote haast te zijn gebouwd en dat, voor zoover wij het kennen, zonder twijfel een geheel homogeen bouwwerk is, heeft

gothische kruisribgewelven gehad van dergelijken aanleg als de nog bestaande gewelven in den oudsten kelder van het grafelijk paleis op het Binnenhof in den Haag.

Het koepelgewelf in den donjon te Oostvoorne wijst op een vroegeren tijd en de geheel in baksteen uitgevoerde kraagsteenen, waarop de gewelfaanzetten rusten, vertoonen nog een romaansch profiel (afb. 3). Gezien ook de geringer afmetingen en de zooveel grootere zwaarte van zijn muren, mag men den donjon van Oostvoorne gerust voor een halve eeuw ouder houden, dan dien van Teylingen. Hoewel „het huis van den Heer van Voorne”, voor zoover ik weet, het eerst in 1280 wordt vermeld¹⁾, acht ik een stichting in de tweede helft van de twaalfde eeuw geenszins onwaarschijnlijk.

Dit geldt uitsluitend voor den donjon; de overige gebouwen en de ringmuur zijn van later tijd. De ringmuur om het Gravensteen in Gent, uit omstreeks 1180, is nog geheel massief, de weergang wordt er nog niet op bogen gedragen, en de muur heeft dus ook geen lage schietgaten. Dat de ringmuur van Oostvoorne ook jonger is dan die van Leiden en Teylingen, blijkt uit den vorm der schietgaten, die, zooals wij reeds zagen, niet de primitieve is en behoort tot een tijdvak, dat door Viollet-le-Duc wordt gesteld op 1250—1350.

De donjon is niet denkbaar zonder enceinte, en nu de ringmuur niettemin ongetwijfeld jonger is, moet men veronderstellen, dat oorspronkelijk een andere omheining, bijvoorbeeld een houten palissadeering, heeft bestaan. Ik neem aan, dat men op een gegeven oogenblik begonnen is die te vervangen door een steenen muur, aanvankelijk zonder weergang. Van deze periode is dan de muur tusschen den toren C en den pijler 17 nog over. Bij de voortzetting van het werk heeft men een muur met weergang gemaakt en het peil van het burchtplein verhoogd, zoodat de poterne tusschen de pijlers 16 en 17 onbruikbaar werd.

Daar de trap, die van het poortgebouw naar het burchtplein voerde, blijkens de lengte van haar wanden, erop berekend is, te klimmen tot dit tweede peil, behoort dit poortgebouw vermoedelijk tot dezelfde periode als de weergang, welke periode, als reeds gezegd, vanwege den vorm der schietgaten, niet vroeger kan worden gesteld dan in de tweede helft van de dertiende eeuw en zich vermoedelijk heeft uitgestrekt tot in de veertiende eeuw (afb. 4).

Nu zooveel metselwerk werd blootgelegd is het natuurlijk zaak dit zoodanig af te dekken en te beschermen, dat het behouden blijft. Er bestaat een plan jeugdige werkloozen hier aan het werk te zetten en er zijn zóóveel losse steenen beschikbaar gekomen, dat het vermoedelijk mogelijk zal blijken niet alleen de meest noodzakelijke voorzieningen te treffen, maar ook de muren plaatselijk hooger op te trekken en omgevallen stukken recht te zetten, zoodat ook de leek iets meer begrijpt van den zin van deze overblijfselen.

De trap, die naar den donjon leidt, is nu al zóó imposant (zie afb. 11), dat men niet kan nalaten te droomen van een gedeeltelijken herbouw, om de aaneenschakeling: brug, poortgebouw, trap, donjon duidelijk te doen spreken... maar waar blijft het geweten van den oudheidkundige, als hij zijn fantasie den vrijen teugel laat!

Voorloopig heb ik den veiligsten weg gekozen en door de bekwame hand van den architect aan mijn bureau, den Heer Alb. Oger, de aan oude afbeeldingen te ontleenen gegevens met onze vondsten en mijn vermoedens laten samenvatten tot een reconstructie-teekening van den burcht in welstand (afb. 5), die ongetwijfeld in veel opzichten in strijd met de werkelijkheid zal zijn, maar in de groote lijnen toch wel een beeld geeft van den oudsten burcht in het westelijk deel van Nederland, waarvan nog iets overbleef.

1) Van den Bergh, *Oorkondenboek*, No. 412: „datum apud domum domini de Vorne”.

DE KERKEN VAN ABBENBROEK, POORTUGAAL, GEERVLIET EN SPIJKENISSE

DOOR DR. M. D. OZINGA

Op de voorgenomen excursie naar Poortugaal en het eiland Voorne-Putten zal men zich een denkbeeld kunnen vormen van wat op het gebied van restaureeren van monumenten is bereikt.

De kerk van den Briel werd gedeeltelijk reeds voor het optreden der Rijksmonumentencommissie volgens de toenmaals gebruikelijke methode gerestaureerd door Arch. Jac. van Gils, na wiens overlijden het werk in 1920 door Arch. Wolter te Riele eenigen tijd werd voortgezet. Financiële moeilijkheden waren oorzaak, dat de werkzaamheden met de herstelling van het dak en het daarmee samenhangende eerst in 1932/33 voltooid werden onder leiding van Arch. Joh. H. van Holten te Brielle in overleg met Monumentenzorg.

De eerste volgens de beginselen der Monumentencommissie ondernomen restauratie, der afgebrande kerk van Zuidland in 1918/19 door Arch. Herm. van der Kloot Meijburg, werd het uitgangspunt van een reeks kerkrestauraties in deze streek. Die der kerken van Oudendoorn in 1920/21, Poortugaal in 1923/24, Stad a/h Haringvliet in 1925, Heenvliet in 1930/31 en Spijkenisse in 1933/34 geschieden door denzelfden architect; de aan de burgerlijke gemeente behorende toren der kerk te Poortugaal was reeds in 1915 onder leiding van Arch. van Gils hersteld. Aan de torens van Abbenbroek, Zwartewaal en Nieuw-Helvoet vonden achtereenvolgens in 1925, 1926 en 1927 herstellingen plaats onder toezicht van den architect-onderdirecteur van Monumentenzorg G. de Hoog Hzn. De kerk van Abbenbroek werd in 1930-34 en het aan de Vereeniging „Hendrick de Keijser” behorende huis Voorstraat 84 te Brielle in 1932-33 gerestaureerd door Arch. J. W. Janzen.

Leerzaam is thans nog een vergelijking van al deze herstelde bouwwerken met de ongerestaureerde kerk van Geervliet. Voor haar aan laatstgenoemden architect toe te vertrouwen herstel is reeds een rijkssubsidie in uitzicht gesteld.

Om de monumenten op de Zuidhollandsche eilanden te begrijpen is het misschien nog meer dan elders gewenscht zich rekenschap te geven van de gesteldheid van den bodem en hunne ligging. Dit gebied is immers het product van een eeuwenlang te volgen ontwikkeling, van bedijking en vereeniging van schorren, afgewisseld door het verloren gaan van polders tengevolge van watervloeden, dat op den duur door herdijking placht gevolgd te worden¹⁾. Staatkundig vormde het in de middeleeuwen grootendeels de heerlijkheden Voorne, Putten en Strijen op de grens van het graafschap Holland met Zeeland en Brabant, waardoor het open lag voor invloeden uit het economisch en cultureel verder gevorderde Brabantsche en Vlaamsche land.

Van zeer ouden datum zijn de door westduinen beschermde vroegere eilanden Oost-Voorne, waarop behalve het dorp Oostvoorne met den burcht der heeren van Voorne het in 1285 als stad vermelde en in de 14e eeuw zeer belangrijke Brielle kwam te liggen, en West-Voorne of Goedereede met het gelijknamige stadje en Ouddorp.

Ons Voorne-Putten ontstond uit dit Oost-Voorne en vooral uit aandijking aan een aantal afzonderlijke omdijkte poldereilandjes aan de noordzijde van het huidige eiland.

(1) Vgl. vooral J. C. Ramaer, Geographische geschiedenis van Holland bezuiden de Lek en Nieuwe Maas in de Middeleeuwen, Amsterdam 1899, en A. A. Beekman, Nederland als polderland, 2e dr., Zutphen z.j., blz. 269 e.v., waarop de hieronder gegeven voorstelling in hoofdzaak berust.

De welvaart der daarop gelegen dorpen zal derhalve bevorderd zijn door hunne toenmalige ligging aan den Maasmond of diens armen. Thans bestaan daarvan nog Zwarte-waal, het vóór 1254 van de heerlijkheid Voorne gescheiden Heenvliet, het reeds in 1206 vermelde en eveneens reeds in de 13e eeuw tot een afzonderlijke heerlijkheid verheven Abbenbroek ¹⁾, Spijkenisse, en het eertijds als residentie der heeren van Putten dienende Geervliet, dat vooral ook zijn belang ontleende aan den hier gevestigden tol der graven van Holland. De aanvankelijke grens tusschen de heerlijkheden Voorne en Putten vormde de eenmaal voor het verkeer tusschen Holland en de Zuidelijker Gewesten zeer gewichtige Bornisse, waaraan nabij de uitmonding in de Maas Heenvliet en Geervliet tegenover elkander lagen. Nog in de tweede helft der 14e eeuw werden de polders gewonnen, waarin aldra Ouden- en Nieuwenhoorn en Nieuw-Helvoet ontstonden.

Zowel Voorne als Putten omvatten voorts verschillende eilandjes en platen over de Flakkee, de oude naam voor het Haringvliet. De rekening der Domfabriek over 1395 vermeldt echter nog geen enkel dorp van Overflakkee, waar eerst in de tweede helft der 15e eeuw en het eerste deel der 16e op groote schaal ingedijkt werd.

Het land, dat nu het eiland IJsselmonde vormt, werd in hoofdzaak vroeg bedijkt. Het overgrootste oostelijk deel daarvan, de Riederwaard, ging echter bij den geweldigen vloed van 8 Febr. 1373 voor geruimen tijd verloren. Slechts de polder Nieuw-Pernis met het dorp Pernis en het reeds vóór den Riederwaard afzonderlijk bedijkte Poortugaal, alsook een eilandje met Roon bleven toen bestaan. De tegenwoordige Hoeksche Waard is eerst recht een late, gedeeltelijk zelfs 17e eeuwse formatie.

De oudste en meest beteekenende monumenten mag men verwachten in de het langst bewoonde gedeelten van het besproken gebied. Het zijn thans alleen kerken, afgezien van de ruïne van het Huis te Heenvliet en de, in den laatsten tijd ontgraven, grondslagen van den ronden burcht te Oostvoorne.

Als gewoonlijk volgde men voor de belangrijkste geachte bouwwerken, of waar de meeste middelen aanwezig waren, den ter plaatse in den tijd van ontstaan als den aanzienlijksten bekenden bouwtrant. Bij den bouw der torens van Brielle en Goedereede in de tweede helft der 15e en het begin der 16e eeuw moest, gezien hunne ligging, de Brabantsche, in het bijzonder Mechelsche bouwtraditie welhaast ingang vinden. Behalve overvloedige toepassing van natuursteen en sierdeelen vertoonden deze beide torens dan ook dubbele beeren met sterke en decoratief opgeloste versnijdingen, en diepe geprofileerde nissen. Zij bezitten daardoor het aan zoovele Zuidbrabantsche en Kempische torens eigene rijke aspect, dat men met „als het ware omhoog groeiend” en plastisch eenigermate kan aanduiden ²⁾. De ietwat oudere kerk in den Briel had, blijkens de bewaarde aanzetten, door luchtbogen geschoorde steenen gewelven moeten krijgen.

De met houten tongewelven overdekte sobere dorpskerken van Voorne en Putten zijn daarentegen als geheel typisch-Hollandsche bouwwerken, ondanks voor de hand liggende Brabantsche en Vlaamsche invloed. Kerken met houten overwelling kwamen overigens sinds den Romaanschen tijd voor in Picardië ³⁾, waar gemakkelijk te hakken natuursteen niet gevonden werd, ook treft men deze wel eens aan in Vlaanderen.

De vier boven dit opstel genoemde mag men als de merkwaardigste en best-bewaarde dorpskerken op de Zuidhollandsche eilanden beschouwen. Hun aandacht verdienende

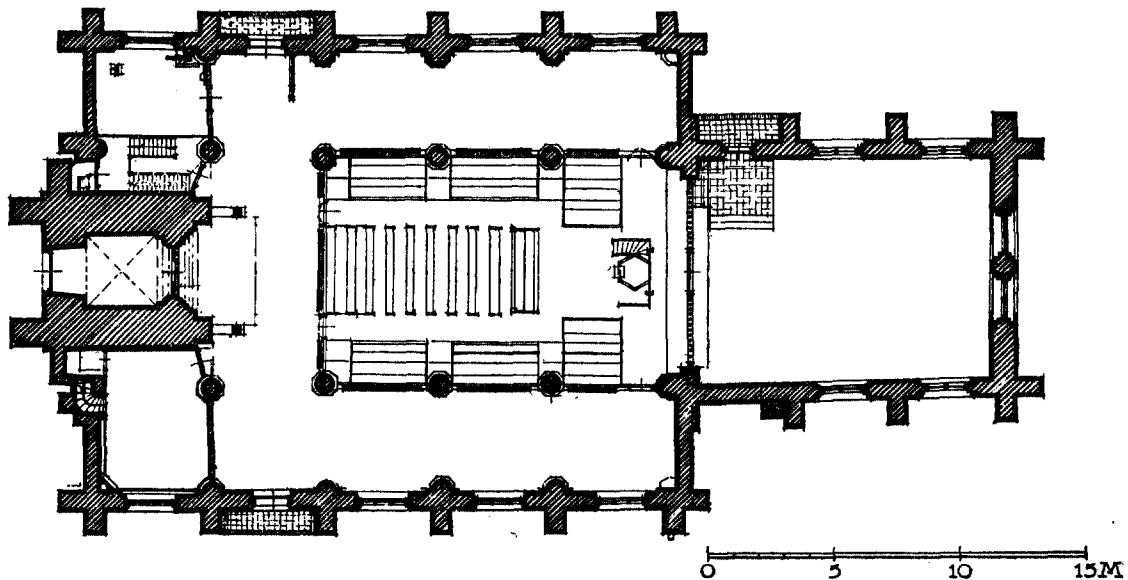
(1) Vgl. Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven L (1927), dl. I, blz. 908.

(2) Vgl. Stan Leurs in „Het Gildeboek”, 9e Jrg. (1926), blz. 30 en de afbeeldingen bij zijn artikel in „Oud-Holland” XXXVI (1918), t/o blz. 42 e.v.

(3) Cf. C. Enlart, Les monuments religieux de l'architecture romane et de transition dans la région de Picardie, 1895.

bouwgeschiedenis vertoont opmerkelijke trekken van overeenkomst. Deze eenvoudige bouwwerken zijn namelijk evenzeer het product van een zich over eenige eeuwen uitstreckende ontwikkeling als vrijwel al onze groote stadskerken. Van hun oorspronkelijken bouw kan nauwelijks iets over zijn. De oudste bestaande deelen zijn telkens de toren, die bij lateren grootscheepscher aanleg in gewijzigden vorm behouden kon blijven, en het koor, met welks herbouw een kerkvernieuwing gewoonlijk begon. Drie dezer kerken hebben een op het koor in tijdsorde volgend dwarspand en alle bezitten een waarschijnlijk eerst in de 16e eeuw tot stand gekomen zeer breed schip. De aldus ontstane kerken hebben niettemin elk een zeer eigen karakter.

De kerk te ABBENBROEK heeft nog een uit omstreeks 1300 of het begin der 14e eeuw dagteekenend koor (afb. 1 en 2). Het „abt” in den naam der plaats houdt mogelijk verband met de abdij Ter Doest in Vlaanderen, aan wie door graaf Willem II landbezit in deze streek geschonken¹⁾. Ook andere Vlaamsche abdijen hadden reeds vroeg bezittingen in en betrekkingen tot de noorderlijker gewesten. Aldus is het begrijpelijk, dat de top van den sluitgevel van het koor door zijn groot klaverbladbogig-gesloten spaarveld

met klein roosvenster aan Vlaamsche gevelarchitectuur herinnert, zooals den (jongeren) zeer veel rijkeren topgevel van het overgebleven kloostergebouw der voormalige Cistercienser vrouwen-abdij, der z.g. Bijloke te Gent. Een verwante behandeling vertoonde ook de oostgevel van het rechtgesloten koor der helaas afgebroken kerk van Sinoutskerke op Zuidbeveland, welke kerk eertijds aan de Praemonstratenser-abdij te Middelburg behoorde.

Het Zuiden van Holland en Zeeland kunnen trouwens bij oudere of in oorsprong vroege middeleeuwsche kerken nog eenige andere rechte koorsluitingen aanwijzen, die vóór de vernieuwing van talrijke kerken sinds het begin der 15e. eeuw wellicht meer voorkwamen. Men vindt ze te Poortugaal, te Kloosterzande bij de kapel van den voormaligen uthof der moederabdij van Ter Doest, die van Duinen in Vlaanderen; voorts bij de vroeger aan de Benedictijner-abdij van St. Truiden in Limburg behorende kerken van Meeuwen en Babilioniënbroek in het land van Altena. Rechte koorsluitingen komen veelvuldig voor bij de romano-gothische kerken van het vroegere Oosterlauwersche Friesland, doch zijn

(1) Ramaer, a.w., blz. 129; van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland I, no. 491.

Afb. 1. N.H. Kerk te Abbenbroek uit het N.O., vóór de restauratie.

Afb. 2. Dezelfde Kerk ná de restauratie.

Afb. 3. N.H. Kerk te Poortugaal uit het Z.O. vóór de restauratie.

Afb. 4. Dezelfde Kerk na de restauratie

overigens in onze gewesten zeldzaam. De detaillering der versierde eerstbedoelde koorgevels met beeren is uiteraard een geheel andere dan die der vlakbehandelde en oorspronkelijk door klimmende boogfriezen afgedekte in Groningerland, kent niet het daar met groote voorliefde gebruikte motief der baksteen-vlechtingen in nissen of spaarvelden.

Een blik op het koor van Abbenbroek in ongerestaureerden toestand toont, hoe barbaarsch het in de 19e. en 20e eeuw, en wellicht reeds eerder was behandeld ¹⁾. Toch moet bij de herstelling het profiel der beide groote gevelvensters in hun benedengedeelte nog te onderkennen zijn geweest. De vermelding van drie groote vensters in dezen sluitwand door het 1798 verschenen 6e. deel van „De Nederlandsche Stad- en Dorp-beschrijver”, dat ook een zeer onnauwkeurig gezicht op de kerk van Abbenbroek uit het O. bevat, is blijkbaar een onjuistheid. Voor vorm en detaillering der vensters in de zijgevels waren daarentegen ternauwernood aanwijzingen over. Het uit klaverbladboogjes bestaande baksteen fries van den noordgevel — aan het geheele koor is geen stuk natuursteen verwerkt — is bij de restauratie weer voor den dag gekomen. Inwendig moeten de merkwaardige vroeggothische kelkkapiteelen der westelijke korbeelstijlen vermeld worden.

De onderbouw van den door het jongere schip grootendeels ingebouwden toren met dubbele westbeeren is van een groot formaat dieproode steen gemetseld. Het overvloedig gebruik van zandsteen hoekblokken doet niettemin zijn ontstaan eenigen tijd na dat van het in iets kleinere en minder kleurige steen opgetrokken koor stellen. Het bovendeel met weinig hoekblokken is blijkbaar in later tijd in kleine steen herbouwd.

Het driebeukige schip verplaatst ons daarentegen naar de laat-gothische periode. Bij de herstellingswerkzaamheden bleken de zuilen tusschen de beuken voor een gedeelte te staan op de grondslagen der zijmuren van een vroeger eenbeukig schip; vandaar de eigenaardige wijze, waarop ze zijn verzakt.

De stichting van een uit een deken en zeven kanunniken bestand kapittel, vóór 1485, kan mede oorzaak zijn geweest van een niet geheel uitgevoerd plan tot herbouw der kerk tegen den bestaanden toren. In dat jaar verzocht het in groote finantiële moeilijkheden verkeerende kapittel aan Wolfert van Borssele, heer van Vere, den bezitter voor drie vierde gedeelte der heerlijkheid Abbenbroek, orde op den staat van haar goederen te stellen ²⁾.

De bedoeling heeft ongetwijfeld voorgezeten het niet te laten bij de vernieuwing van het schip, dat in verhouding tot het oude koor onevenredig breed was geworden. De toestand aan de oostzijde levert daarvoor een aanwijzing. In den noordoosthoek van den noordbeuk is het basement voor een muurzuil aanwezig, en op de overeenkomstige plaats in den zuidbeuk is de grondslag voor zoo'n basement gelegd. Ook bij het schip moet men overigens reeds zijn afgeweken van het aanvankelijke plan en gekomen tot een noodoplossing.

De zijbeuktraveeën bezitten elk een afzonderlijk zadeldakje, dat aan de eene zijde een puntgevel heeft en aan de andere een dakschild van den middenbeuk snijdt, gelijk men dat in het bijzonder vindt bij de rijpe Brabantsche Gothiek ³⁾. De tot in de geveltoppen reikende vensters, die men zodoende kon aanbrengen, bewerkstelligden een betere belichting

(1) Het koor is thans met leien gedekt. Arch. Janzen meent echter verschillende aanwijzingen te hebben gevonden, dat de lichte bekapping vroeger een rieten dak droeg, iets wat oudtijds ook bij kerken stellig voorkwam. Volgens Sibrandi Leonis Vitae abbatum in Lidlum had de omstreeks 1262 gereed gekomen kerk van dit Friesche klooster langen tijd een rieten dak, wat eveneens bij de kerk van het dochterklooster in Bajum aanvankelijk het geval was. (Vgl. D. A. Wumkes, Sibrandus Leo's abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum, diss. Groningen 1929, XIX/XX, blz. 37 en 39).

(2) Vgl. Jacobus Ermerins, Eenige Zeeuwsche Oudheden, 3e deel, Middelburg 1786, blz. 111 en 174 vlg.

(3) Vgl. Stan Leurs in „Steden en Landschappen”, IV, West-Brabant, Antwerpen z.j., blz. 66. De daar gegeven voorbeelden zijn met andere aan te vullen; binnen onze tegenwoordige grenzen met de voormalige kerk te Budel, die in de Belgische enclave Baarle-Hertog en van Spijk onmiddellijk ten N. van de Maas.

dan anders bij een drieschepige kerk zonder vensters boven de daken der zijbeuken mogelijk zou zijn geweest. Het silhouet van het gebouw won tevens veel aan levendigheid. De topgeveltjes van den noordelijken beuk waren bewaard gebleven, evenals de traceeringen van laatgotischen aard in het eerste en derde (van het Westen gerekend) zijner dichtgemetselde vensters, welke weder zijn geopend. De overige traceeringen zijn een min of meer vrije fantasie. De zuidelijke beuk, welks toppen volgens den Stad- en Dorp-beschrijver na instorting van een geveltje bij een storm in 1747 werden weggebroken, herkreeg ze bij de restauratie.

Het is echter niet zeker of deze reeksen van „kapelgevels”, zooals men ze vroeger typeerend noemde, bij het begin van den bouw van het schip voorzien waren. Men moet zich de weinig-organische overwelling der zijbeuken anders gedacht hebben, gelijk inwendig zeer opvalt. De bekapping der zijbeuktraveeën wordt gedragen door bogen, die geslagen zijn van onorganische lage, pilasterachtige stijlen tegen de buitenzijde der zuilen naar met deze eerste corresponderende halfzuilen tegen de muren der zijbeuken. Het muurwerk boven de bogen stuit tegen de kapiteelen der zuilen, die blijkbaar reeds waren geplaatst of besteld, toen het plan opkwam de overwelling der zijbeuken aldus aan te leggen. Slechts bij twee zuilen aan de noordzijde is de vorm van het kapiteel berekend op aansluiting met de bedoelde dwarsmuurtjes.

Ten slotte zij nog aangestipt, dat bij de restauratie de preekkerk van het koor naar het schip werd overgebracht. Dit werd daartoe vollediger gerestaureerd, dan zonder deze wijziging wellicht zou zijn geschied. Later is echter om practische redenen het koor opnieuw voor den eeredienst in gebruik genomen.

Bij de kerk te POORTUGAAL (afb. 3 en 4) zal het door haaksche beeren versterkte rechtgesloten koor, welks grondslagen (naar bij de restauratie bleek) van groot formaat steen zijn gemetseld, in opzet stellig tot de 14e of zelfs 13e eeuw teruggaan. In zijn tegenwoordigen vorm kan het blijkens de gedrukte spitsboogvensters eerst uit het midden der 15e eeuw of daaromtrent dagteekenen.

De van overeenkomstige steen opgetrokken onderbouw van den zeer smallen toren, die niet in de as van het koor staat, moet van nog ouderen oorsprong zijn. De toren dankt echter eveneens zijn huidig uitwendig aanzien vrijwel aan een zeer ingrijpende verbouwing. Ook het kruisribgewelf over de grondverdieping kan niet oorspronkelijk zijn. Men heeft den toren forscher willen maken ten behoeve van het evenwicht met de in verloop van tijd sterk vergrootte kerk, en hem daartoe door overkraging aan de westzijde eenigszins verbreed en vooral verhoogd. De latere hooge en zware beeren om de westhoeken, die vermoedelijk door ommetseling van een oude kern zijn ontstaan, dragen mede tot dit kloeker aspect bij.

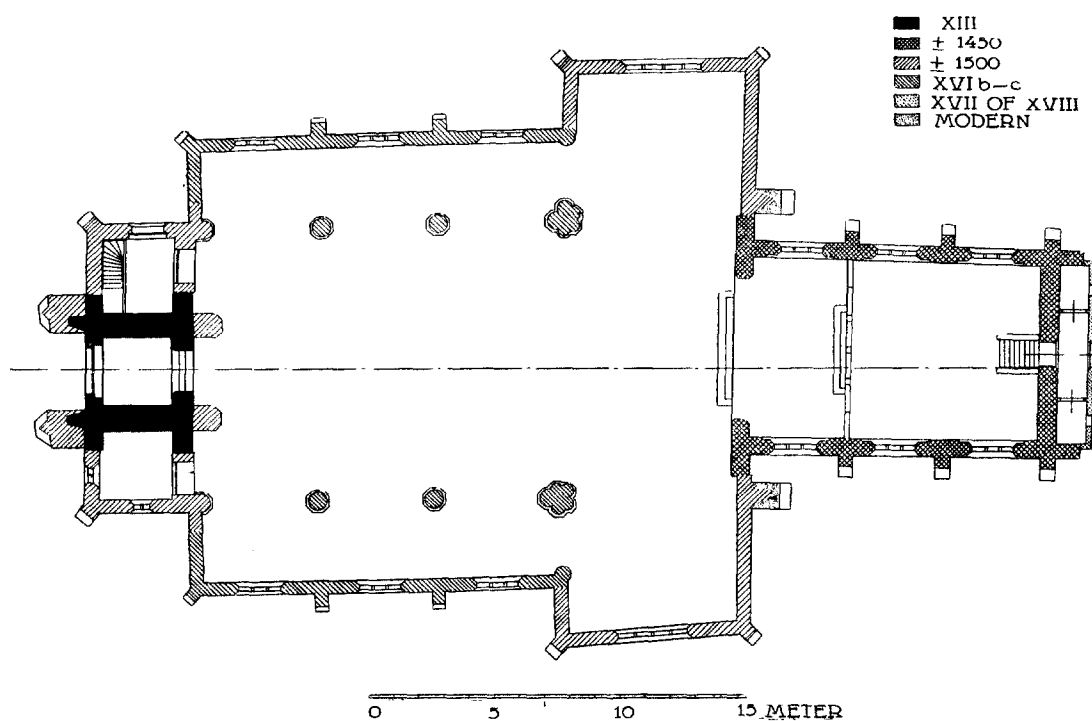
Deze wijzigingen moeten hebben plaatsgevonden vóór de voltooiing van een aan het huidige voorafgaand schip, dat reeds een bij het bescheiden torentje behoorend nietiger, geheel verdwenen schip opvolgde. De beeren van de westmuren van het grootere tweede schip teekenen zich nog af in de door hun verlenging ontstane, (tegenwoordige) westelijke schipmuren. De eerstbedoelde muren nu zijn in verband gemetseld met de kapellen te weerszijden van den toren, die daarentegen koud tegen de genoemde torenbeeren staan.

De boven den triomfboog staande eindgevel van dit schip vormt een geheel met de oostmuren van de dwarsarmen, waarin zich de westelijkste koorbeeren zoowel uit- als inwendig afteekenen. Het dwarspand onderscheidt zich van het koor door meer gebruik van natuursteen, voor de waterlijst en afdekkingen, en door overhoeksche beeren. De helling van het koordak bepaalde het verloop van den daarboven uitrijzenden puntgevel van het schip en deze op zijn beurt de noklijn van het niet al te breede dwarspand — men

kon het schip moeilijk veel inkorten, terwijl verlenging afstuitte op den toren — dat zoo-
doende gevels met zeer steile toppen kreeg.

Er kan dus geen twijfel aan bestaan, dat eenigen tijd na den bouw van het koor het
overige gedeelte van het kerkgebouw een gedaanteverwisseling onderging door de totstand-
koming van het dwarspand en een ander schip, voorafgegaan door of gepaard met ombouw
van den toren. Het is moeilijk nauwkeurig te bepalen, wanneer zulks geschiedde. Details
als het rechthoekig ombuigen der waterlijst in de dwarspandgevels en bij de doopkapel ten
Z. van den toren, de gedrukte boog van den ingang in de kapel ter andere zijde, het boog-
fries van elkander snijdende korfbogen te weerszijden van een ezelsrugboogje in den
noordwand van den toren, wellicht ook de klok uit 1525 kunnen aanwijzingen zijn voor
een bouwdatum, die zeer wel in of omstreeks het begin der 16e eeuw zou kunnen vallen.

Men is echter niet tevreden geweest met het aldus verkregen schip en heeft het door

een driebeukig vervangen, welks de beuken scheidende zuilen wederom staan op de
fundeering der vroegere door beeren geschoorde buitenmuren. Het later ontstaan van dit
huidige schip blijkt behalve bij het westfront uit de oversnijding door de zijbeuken van de
westvensters der dwarsarmen, die daarom gedicht werden. Het gaat niet aan om te zeggen,
dat nieuwe zijbeuken aan het schip gebouwd werden, daar van het bestaande niets over
bleef dan de eindgevel met het aansluitende stuk zadeldak en de muren te weerszijden van
den toren.

Het probleem der bedaking en verlichting van het nieuwe schip is op nog economischer
en gelukkiger wijze opgelost dan te Abbenbroek. De zijbeubtraveeën zijn ten aanzien der
overkapping niet als afzonderlijke kapellen behandeld, doch hebben wel topgeveltjes.

Men vindt hier, en minder volledig te Koudekerk a/d Rijn, Rijswijk en Haastrecht,
wat men een Zuidhollandsche variant van het genoemde Brabantsche systeem zou kunnen
noemen. De drie beuken zijn onder één zadeldak gebracht, terwijl de halftongewelven of

open bekapping der zijbeuken steekappen voor de vensters in de geveltjes heeft. De zadeldakjes boven de zijbeuken sluiten daardoor niet bij elkaar aan, zoodat gedeelten van het hoofddak tusschen hen doorschieten. De vensters konden aldus niet zoo groot worden als bij afzonderlijke bedaking van elke zijbeuktravee in haar geheel, maar daartegenover staat het effect der sierlijke geveltjes tegen de geweldige schilden van het groote dak. Te Poortugaal liet men voor den afvoer van het regenwater eenigszins gebogen verlengstukken van het groote dak tusschen de gevels uitsteken, een primitieve maar niettemin bekorende oplossing ¹⁾.

Inwendig (afb. 8) vertoont de bekapping van het schip eigenaardigheden, die haast doen vragen, of men zich deze ook in dit geval aanvankelijk anders had gedacht. Opvallend zijn in het bijzonder de vijfdeelige kruisingspijlers en de onregelmatige plaatsing daarop van de westelijke stijlen der kilkeperspanten. Wegens het verschil in breedte tusschen koor en middenschip staan de oostelijke stijlen dezer diagonale spanten zoover uit den triomphoog als welstandshalve tegenover de muurstijlen der kapbalken van de dwarsarmen mogelijk was, en wel op onderling verschillende afstand wegens het verspringen der as van het schip ten opzichte van die van het koor ²⁾. Vreemd doet ook aan, dat bij de zijbeukgewelven de vergaringen der schenkels en gording doorhangen onder de toppen der scheibogen.

Op den oostwand der dwarsarmen en boven den triomphoog kwam bij herstellingswerken in 1902 een muurschildering te voorschijn, die bij het uitblijven van rijkssteun voor de herstelling weer werd overpleisterd. Bij de jongste restauratie bleek ze dientengevolge zoo gehavend, dat alleen een gedeelte in den zuiderdwarsarm, het Laatste Oordeel voorstellende, behouden kon blijven. De in slechten staat verkeerende oost- en noordmuren van den noorderdwarsarm, alsook het muurwerk boven den triomphoog, waarop o.a. een St. Christoffel, een andere heiligenfiguur en niet meer te onderscheiden voorstellingen flauw zichtbaar waren, zijn toen vernieuwd.

De indeeling en het bankenplan zijn bij de restauratie geheel gewijzigd. Men heeft daarbij eenerzijds de eenheid der kerk trachten te herstellen en anderzijds het voor den eeredienst onnoodige koor bruikbaar willen maken. De triomphoog was tevoren gedicht door een koorhek, waarboven een afsluitend lijstwerk met in het fries een tekst uit de Openbaring — waaruit men scheen te mogen afleiden, dat in het koor vroeger avondmaal werd gehouden — en een schot met de namen der predikanten (afb. 7).

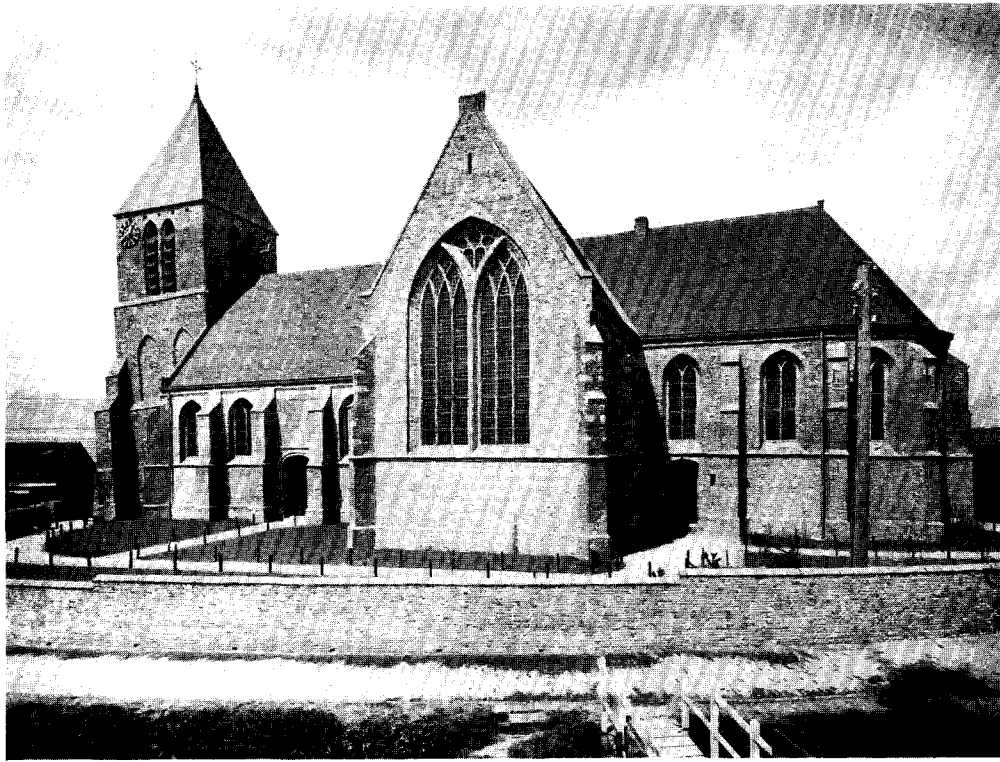
De tegen den zuidelijken kruisingspijler staande preekstoel is daartoe verplaatst naar de westelijke travee van het koor, zoodat de ruimte voor de gemeente ongeveer den voor den Protestantschen kerkdienst practischen T vorm kreeg. Het koorhek, dat verschillende fraaie in een 17e. eeuwsch raamwerk opgenomen laatgotische fragmenten bevat, werd achteruit gezet en vormt nu een onderdeel der afscheiding van het oostelijk, als kerkekamer dienend koorgedeelte. Hiertoe geeft een gemetselde trap in het midden van het verbouwde vroegere knekelhuis tegen de koorsluiting toegang. De beide voor het hek staande oude luifelbanken voor de heemraden der polders het Gemeeneland van Poortugaal en Albrandswaard zijn naar de dwarsarmen verplaatst. De raadsbank werd gesloopt en zijn hout voor de herstelling der andere banken gebruikt ³⁾.

(1) De zin hiervan is verloren gegaan, doordat bij de restauratie op zich zelf zeer wenschelijke goten onder de genormaliseerde overschietende stukken dakschild zijn aangebracht.

(2) Dit is niet aangegeven op de afgebeelde plattegrond uit 1902, die ook overigens niet geheel nauwkeurig is.

(3) De burgemeester en president-kerkvoogd, de heer F. v. d. Poest Clement, onder wien het kerkvoogdij-archief berust, verschafte mij eenige gegevens over het kerkmeubilair.

De 1774 gedateerde preekstoel, welks ornament niettemin herinneringen heeft aan Lodewijk XIV motieven,

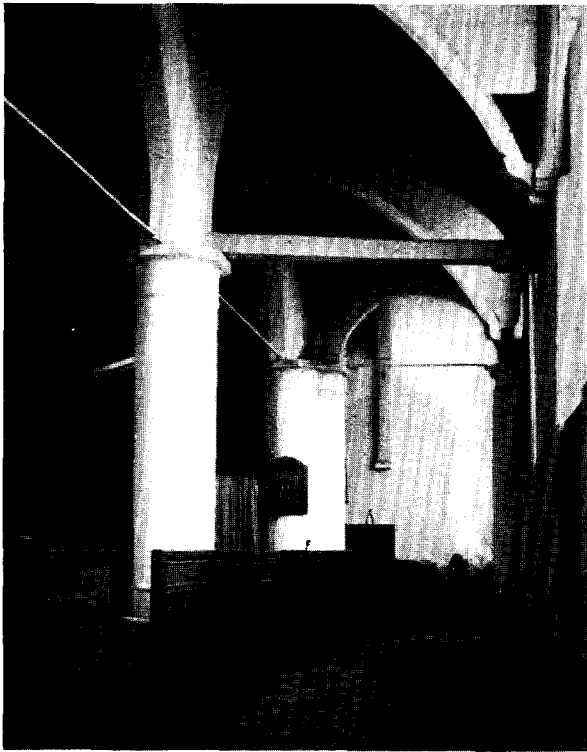

Afb. 5. N.H. Kerk te Spijkenisse uit het Z.O. na de restauratie.

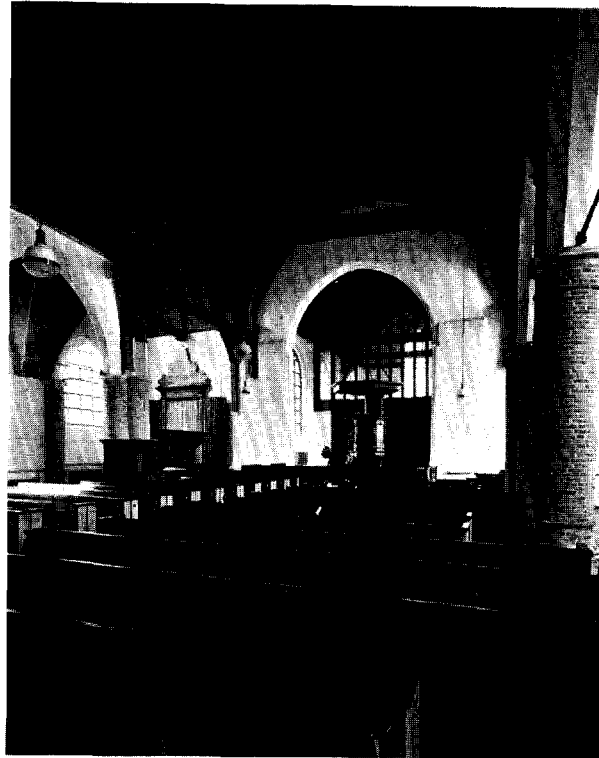

Afb. 6. N.H. Kerk te Geervliet uit het Z.O.

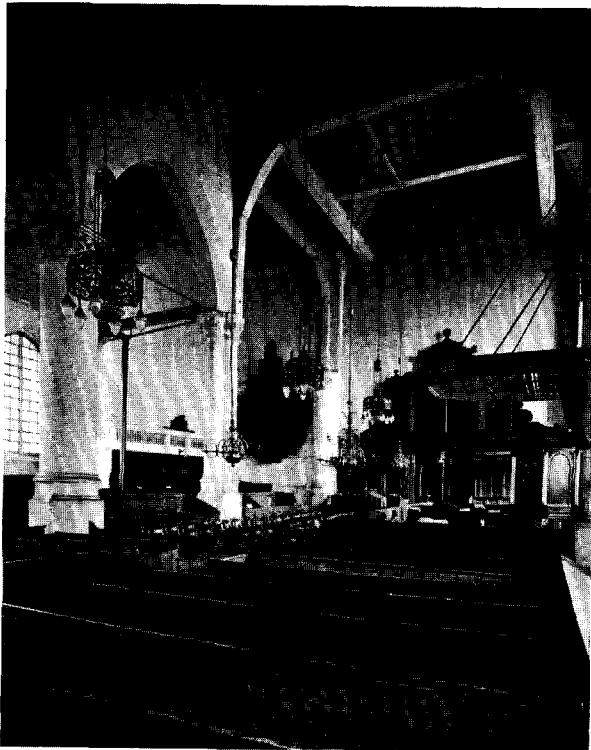
Kerken [Abbenbroek enz.]

Afb. 7. N.H. Kerk te Poortugaal, inwendig naar het Z.O., vóór de restauratie.

Afb. 8. N.H. Kerk te Poortugaal inwendig naar het O., na de restauratie.

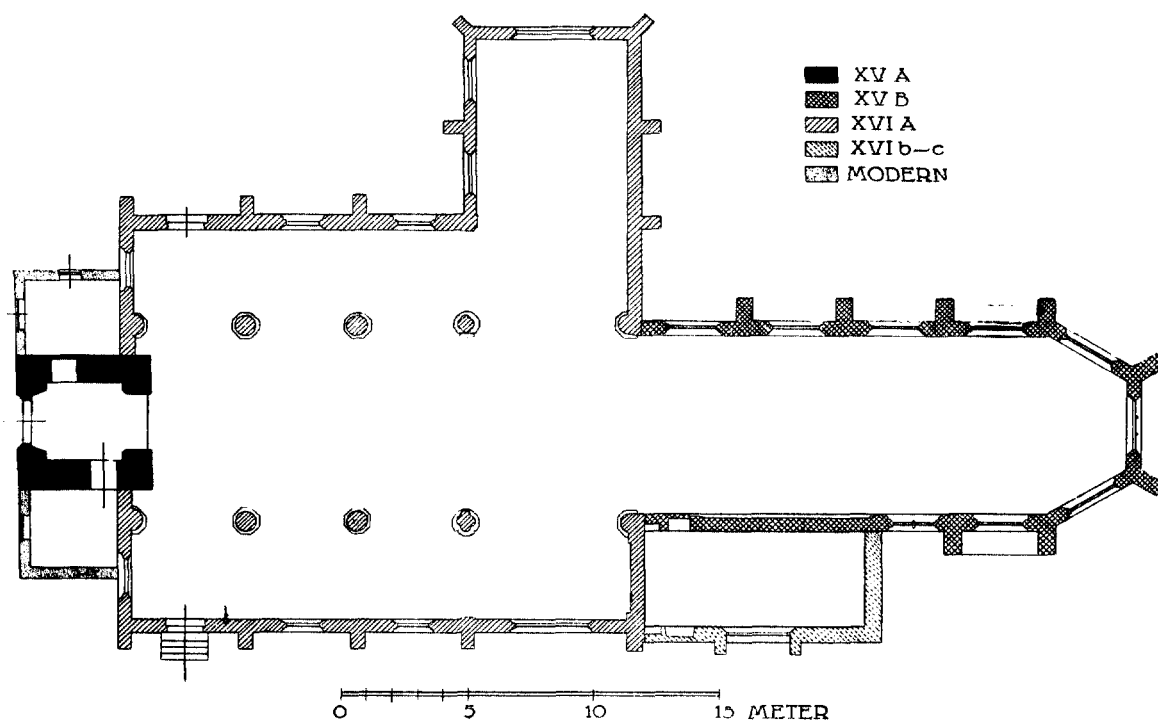
Afb. 9. N.H. Kerk te Geervliet, inwendig naar het N.O.

Afb. 10. N.H. Kerk te Spijkenisse, inwendig naar het N.O., na de restauratie.

De kerk van GEERVLIET (afb. 6) is bekend door een onzer weinige vroeg-gothische grafmonumenten, dat voor haar heer Nicolaas van Putten (1311) en zijn gemalin Aleid van Strijen (1316), die ook indirect hun stempel op dit gebouw zetten. Zij stichtten namelijk in de kerk der eenige stad van hun gebied een uit negen kanunniken en een deken bestaand kapittel¹⁾. Hun dochter Beatrix van Putten en Strijen — beide heerlijkheden waren door het huwelijk der ouders in één hand gekomen — verbond aan de kerk bovendien in 1346 vijf capellaniën, die in 1376 in kanunnikaten werden omgezet. De aanwezigheid van een kapittel leidde blijkbaar tot den bouw van een grootere kerk, en in 't bijzonder van een aanzienlijker koor.

Het huidige koor, blijkens zijn rijzige spitsboogvensters en met zandstenen blokken versierde beeren eerst uit de tweede helft der 15e eeuw, is een zeer voornaam bestanddeel van het kerkgebouw ondanks de aanwezigheid van een grootscher later dwarspand en

driebeukig schip, welker breedte en diepte ook hier beperkt werden door een behouden ouderen toren. De beeren loopen uit in korte liseenstukken, verbonden door de muur-

werd in het genoemde jaar Gerardus Louweron, mr. timmerman te Schiedam met 286-0 gl. betaald. De ontwerper was blijkbaar Rutger van Boles, fabrijk te Schiedam, die voor „teekening, cieringh, van kosten, bestek en opzicht over het werk der predikstoel, benevens over vracht en reiskosten 33-14-0 gl. ontving. Zulks zal verband houden met het feit, dat de ambachtsheerlijkheid Portugaal aan de stad Schiedam behoorde (Tegenwoordige Staat, 17e deel, blz. 190).

Vermeldenswaard is verder een post uit 1702: Betaald aan Pieter Oversie, schrijnwerker te Rotterdam voor het maken van een nieuwen eiken bank en stoel voor het gerecht in de kerk van Poortugaal... 264-14-0 gl.

De polder Albrandswaard nam in 1773 een eiken bank in bezit voor 8 gl. 's jaars (nog heden), dijkgraaf en hoogheemraden van het Gemeeneland van Poortugaal betaalden sinds 1796 tot de opheffing van den polder in 1898 voor het bezitten van een eiken bank 16 gl. 's jaars.

(1) Vgl. Cornelii Pauli Hoyneck van Papendrecht *Analecta Belgica*, Tomus Tertius, Pars Secunda, Hagae Comitum 1743, dat begint met: *Chartulare capituli Canonicorum ecclesiae B. V. Mariae oppidi Geervlietensis*, waaraan eenige hierna volgende bijzonderheden zijn ontleend.

vakken afsluitende lijsten, zoodat de vensters als het ware liggen binnen rechthoekige spaarvelden; een typisch-Zuidhollandsche decoratieve oplossing, die men ook vindt bij schip en koor der kerk te Middelharnis en bij het schip te Spijkenisse. Het langgerekte van het koor stoort geenszins, doordat aan de zuidzijde ongeveer in het verlengde van den zuiderschipbeuk en den niet buiten dezen uitspringenden zuiderdwarsarm een sacristie is gelegd en ter andere zijde de noorderdwarsarm zeer ver is uitgebouwd.

De geringe afmetingen van den toren bewijzen, dat hij ouder is dan het schip. Zijn decoratieve behandeling is echter gewijzigd, doch aan de oostzijde bleef nog een oorspronkelijke vroeg-15e eeuwse traceering bewaard.

Het bijeenbehoorende schip en dwarspand geven blijk uit de laatste periode der Gothiek te dagteekenen, niet alleen door de diepgeprofileerde korfbogig-getoogde poortjes in de westelijke schiptravee, en inwendig door de merkwaardige barok-gothische kapiteelen der de beuken scheidende zuilen, maar ook door een zeker verlopen der vormen bij de nauwelijks geprofileerde vensters en steunbeeren met geringe versnijdingen. De aantrekkelijkheid van het geheele westelijk kerkgedeelte komt vooral uit de prachtige kleur van de gebruikte kleine steen voort. Ook de uit het begin der 19e eeuw dateerende houten vensterkozijnen met door den tijd diep-tonig geworden kleine ruiten zijn m.i. een schoonheidselement van beteekenis.

Een passage uit de bevestiging der privileges van Geervliet in 1515 door Karel V — in 1459 waren de leenen Putten en Strijen aan Holland teruggevallen — biedt wellicht eenig houvast voor den bouwtijd van dit jongste deel der kerk. Bij deze oorkonde wordt namelijk voorzien in het verstoep raken van de inkomsten der kerk, welke... „nova potius reedificatione quam edificiorum reparatione indiget”¹⁾.

Het inwendige der preekkerk te Geervliet (afb. 9) boeit door de gelukkige ruimtewerking, welke het wijde en lichte heeft, dat velen onzer Hollandsche kerkgebouwen uit de laatste periode der Gothiek eigen is. Zulks was mogelijk door de rijzigheid van het oudere, doch reeds rijp-gothische koor, waarbij dwarspand en schip moesten aansluiten. Men kon aldus een aanmerkelijk, door een korfboogfries afgesloten stuk muurwerk optrekken boven de door forsche zuilen gedragen scheibogen, zoodat het gemeenschappelijk zadeldak der drie beuken kwam te rusten op nog vrij hooge zijmuren, die ook zonder geveltjes het aanbrengen van groote vensters toelieten.

Het meubilair uit den Gereformeerden tijd verhoogt de aantrekkelijkheid van deze ruimte. Waar eenige bijzondere kunstvaardigheid noodig was, gebruikte men Rotterdamsche kunsthandwerkers²⁾, zooals ongetwijfeld op de Zuidhollandsche eilanden vrij algemeen zal zijn geschied. Het onlangs in het afgeschoten koor weer voor den dag gekomen koorhek in overgangsvormen van Gothiek naar Renaissance moet reeds van vóór de Hervorming dagteekenen.

Het huidig aanzien van het kerkinterieur bestond in hoofdzaak reeds in de 18e eeuw. De Stad- en Dorp-beschrijver vermeldt, dat het kerkgewelf „met een witte couleur belegd” en de banken bruin geschilderd waren. Die lichte kleur der beschieting draagt met het wit van zuilen en wanden stellig veel bij tot den aangenamen ruimte-indruk. Blijkens posten in de kerkerekening van 1718 en 1755 kreeg de kroonlijstafdekking der kuip van den preekstoel toen groen laken met afhangende franje³⁾.

(1) In de stichtingsoorkonde was bepaald, dat bij verzuimen van den verplichten koordienst of afwezigheid uit Geervliet de kanunniken een aanmerkelijk deel van hun inkomsten zouden verbeuren, gedeeltelijk ten profijte der kerkfabriek, aan welke regeling men zich in latere jaren niet meer had gehouden.

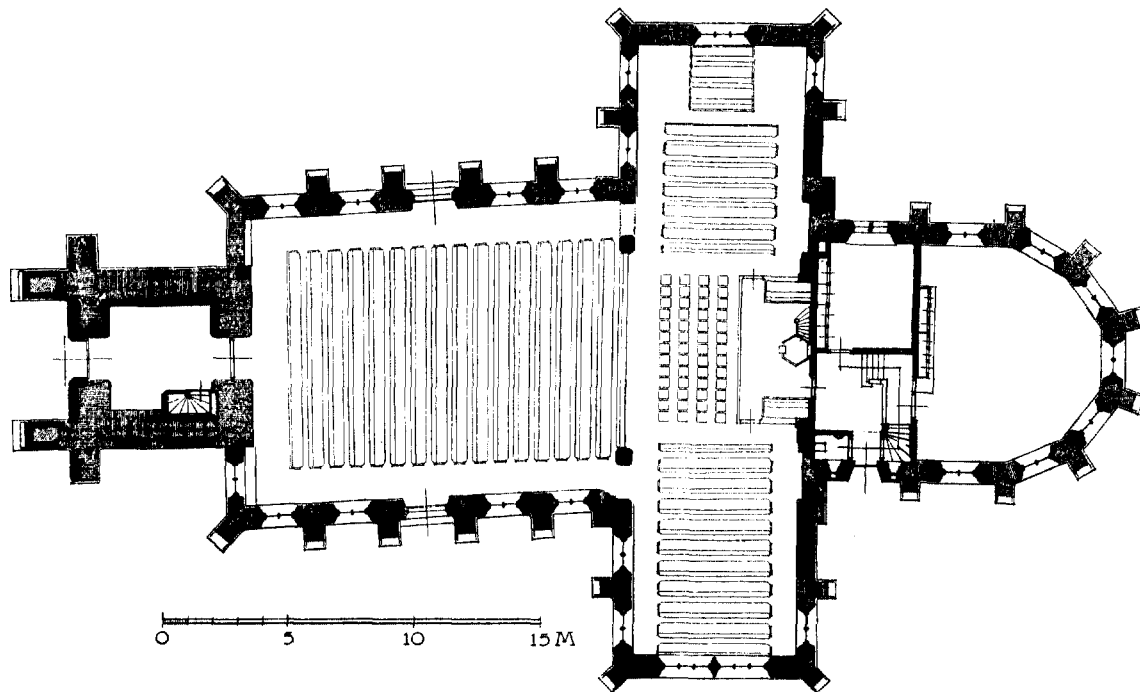
(2) Vgl. N.R.Ct. van 24 en 25 Jan. 1935, Av. E.

(3) Mededeeling van Ds. W. M. van Rijendam.

Te SPIJKENISSE (afb. 5) was de gang van zaken een dergelijke. Het karakteristiekste deel van het kerkgebouw aldaar is het archaisch aandoende 14e eeuwse beneden-deel van den toren, die wegens den bouw eener jongere kerk werd verhoogd. Bij het sobere koor, vermoedelijk uit de eerste helft der 15e eeuw, werden achtereenvolgens aangebouwd een eenvoudige noorderdwarsarm en een zuiderdwarsarm met geblokte beeren en geweldig gevelvenster, zooals ten onzent alleen bij laatgothische gebouwen denkbaar is.

Het uit één zeer breeden beuk bestaande schip heeft twee natuursteenen korfbogige poortjes met rijke, kenmerkend-laatgothische profileering, die stellig reeds uit de 16e eeuw dagteekenen. In den westwand is inwendig vanouds een kleine vierkante steen met „D.O.V.K. 1521” (door ordre van kerkmeesteren?) ingemetseld, die men veelal als stichtingssteen beschouwt. Het schip maakt eenigszins scheeve hoeken met de dwarsarmen. Dit was moeilijk te vermijden, doordien het koor niet geheel in de as van den toren staat,

terwijl het dwarspand regelmatig bij het koor aansluit. De ietwat verschillende diepte der dwarsarmen was daarbij oorzaak, dat de noordelijke schipmuur aan de oostzijde tegen een steunbeer van den noorderdwarsarm aanloopt, de zuidelijke daarentegen naast een beer van den zuiderdwarsarm bij dezen aansluit.

Inwendig (afb. 10) gaf de overspanning der kruising nog meer dan te Poortugaal eenige moeilijkheid, doordat niet alleen koor en schip in breedte verschillen, maar ook dit laatste op zichzelf zeer wijd is. Men heeft dit bezwaar op even eigenaardige als eenvoudige wijze ondervangen door de tevoren bij een smaller schip aansluitende westelijke dwarspandmuren te handhaven en de diagonale kruisspanten aan de westzijde op de hoeken der aldus verkregen korte uitspringende muren te laten rusten. De (ingebroken) spitsbogige doorgangen, die zich daarin aftekenden, zijn weer geopend.

Het tevoren rommelige interieur onderging trouwens bij de restauratie een metamorphose. Na verwijdering eener ontsierende gedrukte beschildering uit de 19e. eeuw werden de oorspronkelijke spitsbogige tongewelven en de triomfboog in eere hersteld, zoodat thans

waarlijk weer van ruimtewerking sprake kan zijn (afb. 10). Ook hier gaf men het preekruim den T vorm. Onder den triomfboog is aan de oostzijde een afscheiding geplaatst, waarvoor de preekstoel uit 1619 staat en waarachter het tinnen pijpwerk van het orgeltje oprijst, onder vrijlating van den blik op een daarachter staand schot met glas in lood. Dit sluit het overige gedeelte van het vroeger als berghok gebruikte koor af, dat thans als kerkekamer en consistorie in een leemte voorziet.

Men heeft bij de nieuwe inrichting der kerk ongetwijfeld een gelukkige hand gehad. Te betreuren valt m.i. slechts, dat de vroeger zoo kloek-aandoende overhuidde heerenbank uit 1769 is verlaagd, teneinde haar te laten vallen onder de omgaande dorpelijst der vensters van den noorderdwersarm.

De hiervoor staande banken, reeds vroeger uit fragmenten van gesneden 17e eeuwse banken samengesteld, hebben soortgelijke boogpaneelen als de preekstoel. Opgemerkt dient overigens te worden, dat de kerkeraad in het voorjaar van 1619 besloot alle eigen banken uit de kerk te verwijderen, daar hun aanwezigheid tot twisten en afgunst aanleiding gaf en de kerk „naar het oude spreekwoord alle man even na is”¹⁾.

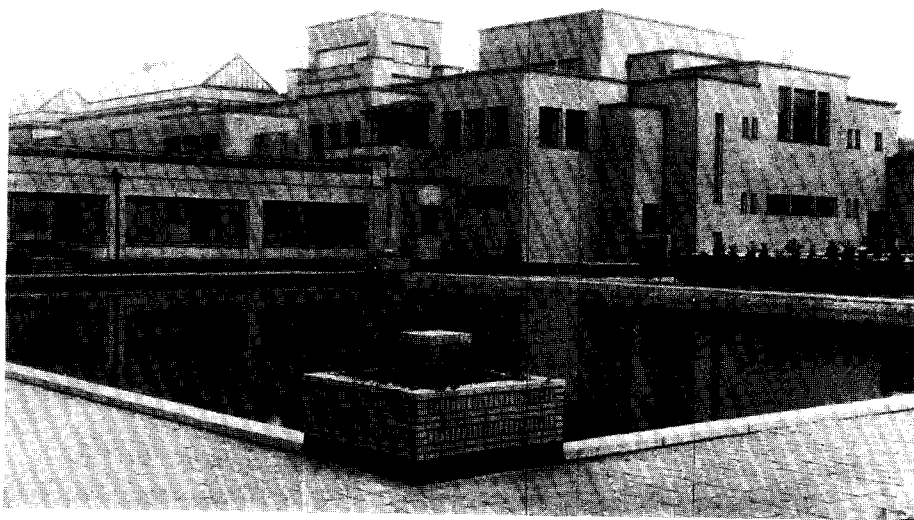
In het bovenstaande is de geschiedenis van den bouw van vier echt Hollandsche, in hun soort belangrijke dorpskerken eenigszins uitvoerig nagegaan. Eerst door zoo te doen begrijpt men hun huidige gedaante, die ontstaan is door geleidelijken verbouw. Deze geschiedde vermoedelijk met voor het doel veelal geringe middelen, zoodat men telkens zooveel mogelijk van het bestaande behield. Men werkte blijkbaar zonder al te veel duimstok en nauwkeurige teekeningen te gebruiken, waardoor allerlei onregelmatigheden ontstonden (vgl. de plattegronden). Het pleit voor den onbewusten smaak en het vormgevoel der landelijke bouwmeesters en opdrachtgevers, dat niettemin steeds een harmonisch bouwwerk met gelukkige massa- of silhouetwerking is ontstaan. Dit laatste geldt in het bijzonder voor Poortugaal.

Na de Hervorming bleven deze kerkgebouwen in hun geheel behouden. Het voor den dienst niet noodige koor werd — evenals trouwens het overige gedeelte der kerk — gebruikt voor begraven, dat toenmaals een belangrijke bron van inkomsten voor kerkmeesteren vormde. Het stemmige meubilair uit deze periode kwam reeds ter sprake. Vooral het interieur der eveneens te bezoeken kerk van Heenvliet geeft daarvan een goed voorbeeld.

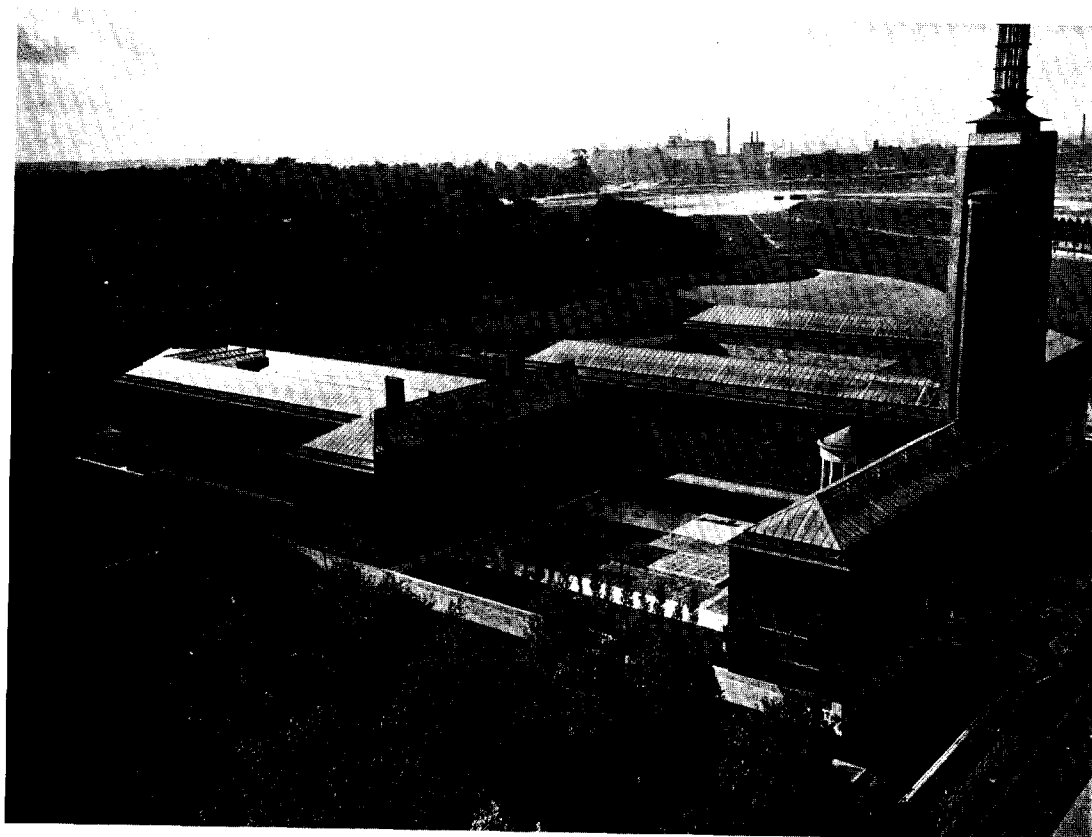
Eerst toen na de Revolutie de overheid haar handen van de voormaals heerschende kerk aftrok, begon gewoonlijk een tijd van gebrekkig onderhoud en verval der Hervormde kerkgebouwen. De kerk te Spijkenisse b.v. verkeerde voor haar herstelling in ruïneusen toestand. Veelal moet een restauratie daardoor grootendeels een herbouw beteekenen, die het gevaar medebrenkt, dat iets van het karakter of de waarde van een bouwwerk als historisch document verloren gaat. Men vergete echter niet, dat bij een met piëteit en zelfstandigheid uitgevoerde restauratie de schoonheidswaarde en voor het nageslacht ook de documenteele waarde door toevoegingen of noodzakelijke wijzigingen van onzen eigen tijd althans in beginsel verhoogd kan worden.

De nog niet gerestaureerde kerk van Geervliet verkeert in gunstiger omstandigheden. Wij staan nu eens voor een gebouw, dat niet verzakt en niet bouwvallig is, doch slechts vele partiëele herstellingen noodig heeft. Men zal hier dus gelegenheid hebben naar zooveel mogelijk behouden van het bestaande te streven.

(1) Blijkens omstandige mededeelingen in het oudste actenboek van den kerkeraad (1611—1640), waarop Ds. F. J. Pop mij opmerkzaam maakte.

Het nieuwe Gemeentemuseum te 's-Gravenhage aan de Stadhouderslaan;
links de gesloten pergola naar den ingang. (Foto Jul. Oppenheim).

Het nieuwe Museum Boymans te Rotterdam, aan de Mathenesserlaan;
vogelvlucht gezien uit N.O. richting. (Foto K.L.M.).

HET NIEUWE GEMEENTE MUSEUM TE 'S GRAVENHAGE

DOOR Dr. H. E. VAN GELDER

Vijftig jaren lang heeft het gebouw der Sebastiaan-schutters aan den Korten Vijverberg de taak van Gemeente-Museum in den Haag vervuld. Den 29 Mei 1935 is aan de Stadhouderslaan een nieuw gebouw in gebruik genomen welks bebouwd grondoppervlak ruim acht maal zoo groot is.

Een uitvoerige bespreking van gebouw en inrichting volgt hier van een andere hand. Het is mijn taak om zeer kort uiteenzetten en te verklaren waarom en hoe deze verandering plaats greep.

Ontevredenheid over het oude gebouw dateert niet van gisteren. Reeds tien jaar na de ingebruikneming klaagde de Commissie van Beheer over ruimtegebrek. In het volgende decennium werden herhaaldelijk plannen geopperd om tot uitbreiding te komen, zelfs het denkbeeld eener verplaatsing werd besproken. In 1912 moest in de directeursvacature voorzien worden, ondergeteekende „voorloopig” met die functie belast wordende, kreeg de opdracht tot het ontwerpen van richtlijnen voor de ontwikkeling van de gemeentelijke verzameling en van plannen voor hare behuizing. In 1914 waren voorstellen gereed en door B. en W. aanvaard. Eerst na den oorlog in 1918 kwamen zij in den Gemeenteraad ter tafel. Zij werden goedgekeurd en de Nieuwe Dienst voor Kunsten en Wetenschappen kon aan de uitvoering beginnen. In 1919 kwam het voorstel voor den bouw van een nieuw museum-complex door dr. H. P. Berlage. In 1922 was de maquette ervan gereed. De economische crisis maakte de uitvoering onmogelijk. In de volgende jaren werd het denkbeeld echter niet losgelaten en in 1928 werd het ontwerpen van een kleiner plan opnieuw aan den bouwmeester opgedragen. Dit gebouw is thans geopend. Het bevat, behalve een gedeelte voor representatieve en administratieve doeleinden, 45 zalen op den beganen grond verdeeld over de afdelingen voor oude kunstnijverheid, prentenkabinet en muziekgeschiedenis, terwijl bovendien het Koninklijk Penningkabinet er gevestigd is. Op de verdieping zijn eveneens 45 zalen verdeeld over de Haagsche historisch afdeling en die voor kunst van de 19de en 20ste eeuw, terwijl eenige ruimten voor tijdelijke tentoonstellingen beschikbaar zijn.

Reeds uit de opnoeming dezer afdelingen kan blijken, dat in den loop der 50 jaren het Gemeente-museum, begonnen als een zuiver historische verzameling iets geheel anders is geworden. Die ontwikkeling dateert van 1918, maar de kiem ervan was reeds eerder aanwezig. Eigenlijk was het Haagsch-historisch karakter reeds verbroken toen men een zaal had afgestaan aan de in 1866 opgerichte vereeniging welke schilderijen kocht en schonk van „levende meesters”. De schijn werd wel bewaard doordat men daarbij vrijwel uitsluitend „Haagsche” meesters koos, maar de kern voor een museum van moderne kunst, dat zou doorgaan dáár, waar het Mauritshuis zijn verzameling afsluit, was toch aanwezig en wat na 1918 gebeurde was eenvoudig een systematische aanvulling en uitbouwen van deze kern volgens een programma, dat aansluiting aan de beide Rijksverzamelingen van schilderkunst in het oog houdt.

Een tweede vreemde kern was ontstaan toen in 1904 de fraaie collectie Delftsch aardewerk van mr. A. H. H. van der Burgh als legaat was verworven. Dit bood in 1918 de gelegenheid om dat gedeelte der oude kunst, dat in den Haag slechts in een klein en weinig levensvatbaar museum der Academie van Beeldende Kunsten vertoond werd: de kunstnijverheid, tot haar recht te doen komen. Een op den voorgrond komen der ceramiek lag daardoor voor

de hand en dat was ook overigens wenschelijk. Het beschikken over oude betimmeringen bracht de mogelijkheid van een beter vertegenwoordigen van het meubel en de opheffing van bovengenoemd Academie-museum, waarbij het voor een groot deel in bruikleen overging, hielp dit verwezenlijken.

In 1918 werd ook begonnen met het verzamelen van moderne teekeningen en grafiek, waardoor de grondslag gelegd werd voor een prentenkabinet.

Tenslotte werd de geheele verzameling instrumenten, prenten en boeken door den historicus dr. D. F. Scheurleer bijeengebracht in 1933 verworven.

Zodoende is dus een museum ontstaan van een veelzijdig karakter, waarin de oude historische collectie nog slechts één der afdelingen is, en zeker niet meer, zooals dat nog in het gebouw op den Korten Vijverberg het geval was, haar stempel op het geheel drukt. Niet in haar plaatselijk karakter is de collectie van het Gemeente-museum typisch Haagsch, zij is dit — maar het Haagsche type wordt dan in veel breeder verband gezien — desniettemin, dank aan haar veelzijdigheid en den internationalen inslag welke zoowel haar kunstnijverheid- als haar schilderijen-bezit kenmerkt.

Zoo is de beteekenis van de opening van het nieuwe Haagsche Gemeente-museum niet gelegen in het feit, dat een plaatselijke verzameling een betere behuizing heeft gekregen, maar hierin, dat in de derde stad des Rijks door gemeentelijk initiatief een groote algemeene kunstverzameling is ontstaan, welke naast het oude en beroemde Mauritshuis en de voor de 19de eeuwsche kunst zoo belangrijke verzameling Mesdag een rijke nieuwe cultuurtaak te vervullen heeft.

Deze verzameling is — men ziet het uit dit overzicht — nog tamelijk jong: de bestanddeelen die in 1918 beschikbaar waren bevatten zeer belangrijke kernen. Maar niet meer dan dat en de leiders der verzamelingen zijn sterker dan wie ook overtuigd, dat de jonge verzameling nog heel wat verbetering, zuivering, uitbreiding noodig heeft voor zij aan haar oudere zusters gemeten kan worden.

Maar zij heeft thans in het nieuwe gebouw haar kans gekregen: wat reeds bereikt is scheidt den grondslag en geeft de aansporing tot verder gaan.

HET NIEUWE MUSEUM BOYMANS

DOOR D. HANNEMA EN Ir. A. VAN DER STEUR

Nu de bouw van het nieuwe Museum Boymans is voltooid, is een beknopte uiteenzetting van dit, voor het kunstleven van Rotterdam zoo belangrijke bouwwerk op zijn plaats. Wie in de laatste jaren het oude Boymans, gevestigd in het voormalige gemeenlandshuis van Schieland bezocht, zal, hoewel de intimiteit van het interieur aangenaam aan doet, het gebrek aan plaatsruimte op schier elk onderdeel der verzameling, opgevallen zijn. Dank zij grooten burgerzin der Rotterdamsche bevolking waren in den loop der jaren talrijke geschenken ontvangen. Het gevolg daarvan was, dat geheele perioden der kunst voorloopig in het depôt moesten worden opgeborgen en de logische samenhang, noodzakelijk voor elk goed geordend museum geheel ontbrak. Dit euvel heerschte zoowel bij de afdeling schilderkunst als bij de collectie kunstnijverheid, die in overvolle vitrines onoverzichtelijk moest opgesteld worden. Bovendien ontbraken ten eenen male de ruimten voor de bibliotheek, welke zich eveneens zeer uitbreidde, en voor het prentenkabinet, dat door schenkingen en legaten van geheele verzamelingen, zich tot een belangrijk

geheel ontwikkeld had. Een voordrachtzaal voor lezingen en zalen voor tijdelijke tentoonstellingen, zoo noodzakelijk voor het levende element in een museum ontbraken geheel. Kortom het Rotterdamsche Kunstmuseum, dat zich tot een instelling van steeds grooter internationale beteekenis begon te ontwikkelen, was niet meer geschoeid op modernen leest. De eischen, die de nieuwe tijd aan elk museum stelt, konden niet in vervulling gaan.

Het gemeentebestuur heeft dat begrepen en den 12den April 1928 nam de Raad de belangrijke beslissing tot de stichting van een nieuw museum op het landgoed Dijkzigt, met gebruik van de nalatenschap Burger ter bestrijding der kosten. Reeds onder dagteekening van 24 April 1926 hadden de directeuren van Gemeentewerken en van Boymans een uitvoerig gemeenschappelijk rapport uitgebracht, waarin de ruimten werden aangegeven welke het kunstmuseum zou moeten bevatten.

Het landgoed Dijkzigt leende zich door de centrale ligging in het bijzonder voor de stichting van een museumcomplex. De stad had zich als het ware in de tweede helft der negentiende eeuw eromheen gebouwd en de uitgestrekte oppervlakte bood gelegenheid voor een ruimen opzet met tuinen en waterpartijen, waardoor de sfeer, zoo noodzakelijk voor de rustige beschouwing van kunstwerken, verkregen kon worden. Tevens nam de gemeenteraad dien dag een andere gelukkige beslissing: het oude Boymans zou ingericht worden tot Historisch museum, waardoor het nijpend plaatsgebrek waarin ook dat museum zich bevond, tot oplossing gebracht werd.

Enige maanden daarna werd door B. en W. aan den stadsarchitect, Ir. A. van der Steur, opgedragen om in overleg met den directeur van het museum een voorloopig ontwerp voor het nieuwe museum te vervaardigen. Begin September werd de eerste gemeenschappelijke studiereis ondernomen langs verschillende Duitsche musea; daarna werden een reeks Engelsche, Fransche en Belgische musea bezocht en vervolgens eenige Zweedsche, Noorsche en Deensche. Een uitvoerig rapport van de 80 musea, welke bestudeerd werden, kon met talrijke photographiën voorzien, overgelegd worden. Het voorloopig ontwerp werd den 31sten Mei 1929 met algemeene stemmen door den Raad goedgekeurd.

Op onze reizen kwamen wij tot de conclusie, dat men zich voor een al *te* principiële opzet moet hoeden. Een museum moet, zonder de groote lijnen los te laten, afwisselend zijn. Er zijn nu eenmaal kunstwerken, die het meest tot hun recht komen bij bovenlicht; anderen eischen zijlicht. Vermoedheid voor den bezoeker door eindelooze trappenreeksen, die men in zoovele musea aantreft, dient vermeden te worden. Een rustige, logische opstelling, waarbij het belangrijkste onmiddellijk naar voren treedt en waarbij de schakels in de ontwikkeling niet vergeten mogen worden, is noodzakelijk.

De belichting speelt steeds de hoofdrol. Talrijk zijn de problemen, die dit vraagstuk raken. Ieder kent uit eigen ondervinding de afmatting die ontstaat in bovenlichtzalen, bij sterk zonlicht. Het sterkste licht valt dan in het midden der zaal, terwijl de wanden, waarop de schilderijen hangen, juist het best verlicht moeten zijn. Men heeft in bovenlichtzalen steeds de neiging om de oogen met de hand af te schutten. Een oplossing te vinden is echter niet gemakkelijk. Gedurende vijf jaren hebben wij ernaar gezocht. Een proefgebouwtje van hout, waarin zich één groote schilderijenzaal met bovenlicht bevond, benevens één kleine met de combinatie van boven- en zijlicht, werd op het terrein voor den bouw opgericht. Nauwkeurige lichtwaarnemingen voerden tot een systeem, dat geheel nieuw is, en waarvan wij de resultaten hebben vastgelegd in een uitvoerig opstel, dat in het bouwkundig weekblad „Architectura” verscheen.

In het kort komt het resultaat hierop neer, dat het licht door horizontale schoepen op de wanden gericht wordt; het middelste gedeelte van het plafond blijft gesloten. Ver-

schillende glassoorten geven het verlangde lichteffect op de wanden, waardoor een groote regelmatigheid van het licht ontstaat. Het afzakken naar de hoeken der zaal wordt daarvoor vermeden. Een dergelijk, ofschoon niet zoo volkomen resultaat is mogelijk door het aanbrengen van een velum, waardoor echter het nadeel ontstaat van een oversnijding der wanden. De ruimtewerking van de zaal gaat dan verloren. De constructie van het „Boymans-plafond” is zoo eenvoudig mogelijk. Loopt men door de zalen, dan zal niemand door een onrustig aspect gehinderd worden. Ook voor de avondbelichting biedt dit systeem groote voordeelen. De lampen zijn in de daarboven gelegen kap opgehangen, zoodat de bron onzichtbaar blijft en de wanden voortreffelijk verlicht worden.

Aangezien het uitgebreidste deel van het Rotterdamsche museum door de schilderijenafdeeling, die boven- en zijlicht vraagt, wordt ingenomen, is de geheele verdieping van het nieuwe museum voor de schilderijen bestemd. Het nieuwe gebouw is $4\frac{1}{2}$ maal zoo groot als het oude. Het uiterlijk aspect is echter aanzienlijk grooter, aangezien de zalen om twee groote binnenplaatsen gelegen zijn, waarvan de een geheel omsloten, de andere aan den eenen kant open is. Het gebouw is grootendeels in Hollandschen baksteen vervaardigd, waarvoor de Firma Ouderzorg te Leiderdorp 600.000 handvormsteenen van een oranje-rooden kleur leverde. De voet van het hoofdgebouw bestaat uit een sokkel van graniet, waarop de gelijkvloersche verdieping in zandsteen uit Oberkirchen is opgetrokken.

Het interieur is zoo sober mogelijk gehouden. De kunstwerken dienen door geen ornamentatie, die slechts het moment van ontstaan typeert, gehinderd te worden. In de hallen zijn lichte marmersoorten gebruikt; de vloeren in de schilderijenzalen zijn met een dik grijs-groen linoleum bedekt. In de doorgangen en in sommige groote zalen van de kunstnijverheid afdeeling, welke geheel gelijkvloers is gelegen, is een dof grijs-geel Italiaansch marmer gelegd. In de schilderijenzalen is een betrekkelijk lage lambrizeering van eiken triplex aangebracht, afgedekt door een bronzen rand. Het geheele interieur is zeer licht van kleur. Alle wanden zijn of geheel wit, of gebroken wit naar het gele toe op een ruigen ondergrond. Proeven hebben aangetoond, dat verreweg de meeste kunstwerken tegen een lichten fond het best tot hun recht komen. Besspanningen zijn geheel vermeden.

In het midden van den voorgevel langs de Mathenesserlaan, de hoofdverkeersader naar het westen, ligt de hoofdingang. Links daarvan bevindt zich een poort, waardoor men over de open hof direct, buiten het eigenlijke museum om, de voordrachtszaal, waar plaats is voor 240 personen, bereiken kan. Deze zaal is gelegen aan den kop van de directievleugel, waar zich ook de bibliotheek en een kleinere vergaderzaal bevinden. Bij voordrachten des avonds kan het museum dus gesloten blijven. Links van de poort bevindt zich de concierge-woning en rechts het schilderijendepôt. De schilderijen, die voor het museum of de tijdelijke tentoonstellingszalen, welke zich daarboven bevinden, bestemd zijn, worden onder de poort ontladen, door een gang gevoerd en in de lift, welke zich langs den toren bevindt, het gebouw ingebracht.

Treedt men den hoofdingang binnen dan komt men eerst, na de tourniquets gepasseerd te zijn in een ronde voorhal. Rechts is de garderobe en links, een kleine trap op, zijn de zalen voor tijdelijke exposities. Zonder verder het museum in te gaan, kan men daar dus een bezoek aan de wisselende tentoonstellingen brengen. Uit de voorhal, eenige treden naar boven, komt de bezoeker in de hoofdhal, welke zich op halverhoogte van het gebouw bevindt. Ruime trappen voeren vandaar naar de schilderijenzalen; rechtuit naar de afdeeling moderne schilderkunst; rechtsaf naar de oude schilderijen. Links voert een trap, welke uitgebouwd is, naar de kunstnijverheid-afdeeling. Staande in de hoofdhal, vindt men gemakkelijk den weg, want rechtuit ziet men reeds de moderne schilderijen hangen en rechts de

oude. Ongemerkt, zonder eenige vermoeden, heeft men langs de gemakkelijke trappen dan reeds de verdieping bereikt.

Deze hoofdhal is ovaal van vorm en uiterst sober. Met grijs-groen Zweedsch marmer ligt op den vloer. De lambrizeering is van licht-grijs Italiaansch marmer, rustend op een band van zwart syeniet. De wanden zijn geheel wit gehouden; een verrassend licht-effect is hier bereikt. De schilderijen zijn volgens chronologische orde opgehouden; aan een vasten omloop, waarvan men echter in het midden van het museum kan afwijken langs de antieke Lodewijk XIV-trap, welke daar historisch juist is aangebracht, is vastgehouden. Vangt de bezoeker bij de 15de eeuwsche schilderkunst aan, dan komt hij ten slotte na de 16de en 17de eeuwsche schilderijen gepasseerd te zijn, langs de modernen, weer in de hoofdhal. Ook omgekeerd kan de wandeling ondernomen worden. In het midden van den rondloop, even voor de Lodewijk XIV-trap bevindt zich een groote zaal met ramen aan weerskanten waar niet geëxposeerd wordt. Vanuit dit rustpunt heeft men een fraai uitzicht over de waterpartijen in den tuin en aan den anderen kant op den binnenhof, welke geheel in natuursteen is opgetrokken.

Behalve de rijk geornamenteerde Lodewijk XIV-trap, waar een prachtig gobelin en eenige meer decoratieve schilderstukken zijn opgehangen, toont de groote zaal voor moderne beeldhouwwerken, zeer apart van vorm, een bijzonder karakter.

Beneden zijn reeksen van groote zalen, rondom den binnenplaats voor de kunstnijverheid bestemd. Gerekend is op ruimten, voor de porcelein-afdeeling, het glaswerk, tentoonstellingen uit het Prentenkabinet. Het bestudeeren der teekeningen en prenten, welke zich in de portefeuilles en doozen bevinden, heeft in de bibliotheek plaats. De kelders voor de centrale verwarming, waarvoor het meest moderne systeem van automatisch bevochtigde warme lucht gekozen is, bevinden zich onder den open hof, bij de directievleugel. Op dezen hof is ook gelegenheid tot het tentoonstellen van beeldhouwwerken in de open lucht. Het restaureeren der schilderijen, het fotografeeren en het opzetten der prenten heeft in boven elkaar gelegen lokalen in den toren plaats. Een ruime lift kan de grootste objecten daarheen vervoeren.

Op deze wijze is er naar gestreefd een overzichtelijk geheel te verkrijgen en een museum, ruim van opzet, dat aan alle eischen van een modern beheer voldoet.

WILLEMSTAD

DOOR G. C. A. JUTEN

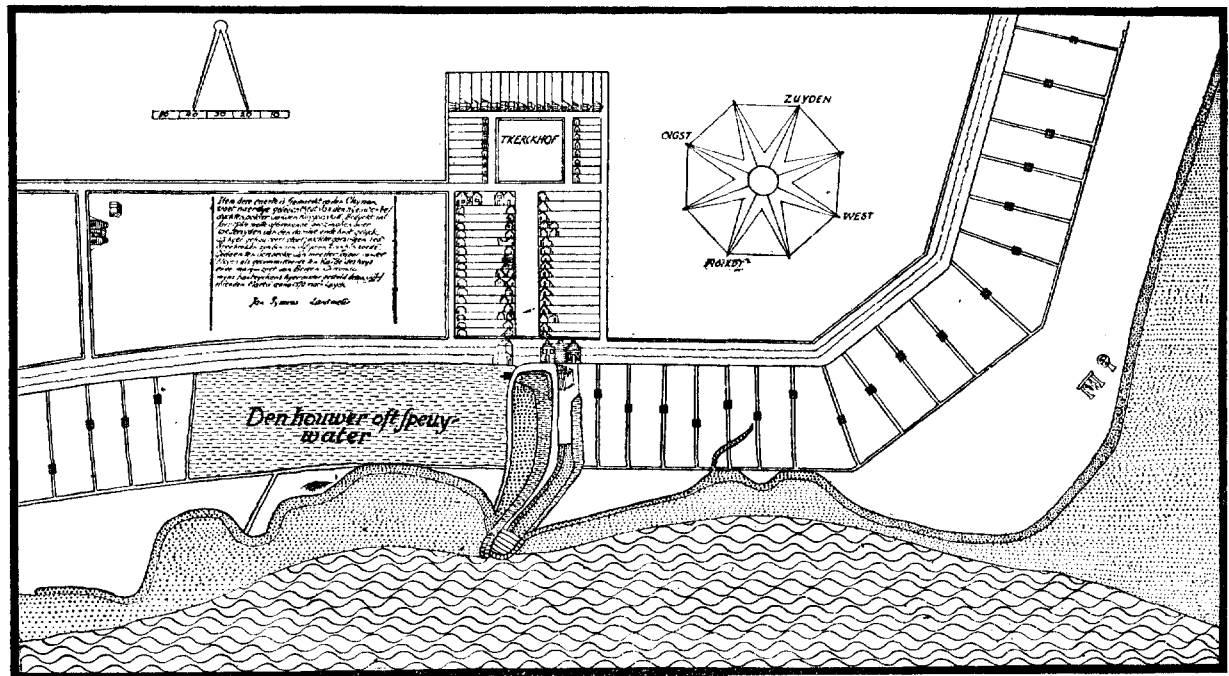
Jan IV van Glymes, markies van Bergen op Zoom, nam 12 Nov. 1563 het besluit, de schorren van den hoogen en den lagen Ruigen Hil te doen inpolderen. De omdijking kwam gereed in het voorjaar 1565.

Deze terreinen behoorden sinds 1458 tot de Bergsche heerlijkheid, toen het in 1290 onverdeeld gelaten gebied der heerlijkheid Breda werd gesplitst. Steenberg en met al zijn aanwassen (Kruisland en Dinteloord) kwam aan Breda, Gastel met de dochterkerken Oudenbosch en Hoeven en de zich noordwaarts uitstreckende gronden (Standaardbuiten, Fynaart en Heiningen, Willemstad) aan Bergen op Zoom. Van ouds heeft dit gebied behoord tot de in 1200 gevormde heerlijkheid Breda, leenroerig van den hertog van Brabant, niet van den graaf van Holland.

De markgravelijke raad nam 28 Maart 1565 het besluit, in den nieuwen polder een dorp aan te leggen. Als plaats werd aangewezen de noordwestelijke hoek nabij de uitmonding van een kreek in de Botervliet. De landmeter, belast met de afpaling der bouwterreinen, nam het grondplan aan van de vroeger gestichtte dorpen Standaardbuiten en Fijnaart: een langwerpige vierkant, waarin van den buitendijk een breede straat (Voorstraat) leidde naar een vierkant kerkplein (Kerk-kring), en met deze evenwijdig de Achterstraat en de Groenstraat. Na enkele jaren werden nog bouwterreinen beschikbaar gesteld langs den weg, welke naar den polder leidt (de Landpoortstraat ¹).

Kort vóór zijn vertrek naar Spanje, tijdens de rustkuur op het kasteel van Borgvliet ter genezing der beenwond, maakte de markies de eerste plaatselijke verordening voor den

Afb. 1. — Willemstad in 1570 naar een door den landmeter Jac. Symons geteekende plattegrond in het Algemeen Rijks-Archief te 's Gravenhage.

Het opschrift luidt: *Item dese caerte is gemaect op den cleynen voet naer dye gelegenthey van den neyeuwen bedyckten polder van den Ruyghenhill. Bedijckt int jaer 1564 mette afbrekende gorzinghen over wedersijden van den damme ende boot gelyck als hyer gefigureert staet. Welcke gorzingen reet afgebroken zijn binnen vijf jaren twintich roede. Gedaen ten versoecke van meester Jaspar van der Meyen als gecommiteerde ten Raide des huys ende marquizaetschap van Bergen. Oirconde mijns hanteyckens hyer onder gesteld desen vyftienden Martii anno 1570 naer Luyck. - Jac. Symons Landmeter.*

Ruigen Hil; deze werd 17 Aug. 1566 uitgevaardigd door zijn gemalin Maria van Lannoy ²).

Het terrein, bestemd voor den bouw eener kerk, werd ingezegend door een hulpbisschop van Luik, daags na den plechtigen rouwdienst voor de zielrust van den markies in de St. Geertruikerk te Bergen op Zoom 1 Sept. 1567. De kerkelijke diensten deed de

(1) Bijgevoegde plattegrond is de copie eener kaart in het Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, gereproduceerd in M. D. Ozinga. *Protestantsche Kerken hier te lande gesticht*. Amsterdam 1929.

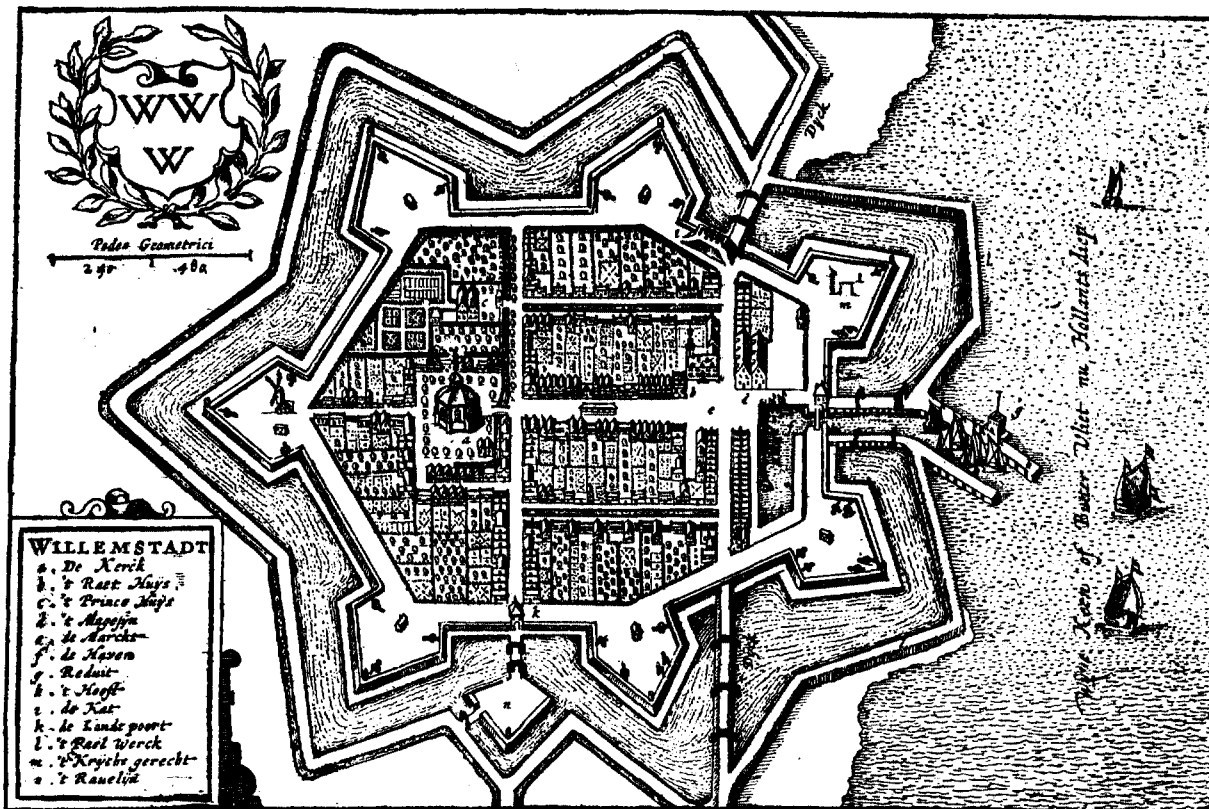
(2) Meerdere levensbijzonderheden in dit Jaarboek IV (1924): 167.

pastoor voorloopig in het huis van den vorster, later in het huis, dat Corn. Luyckx, de pastoor-martelaar van Fijnaart, hier had gekocht.

Nadat de markies Jan van Withem de zijde van Parma had gekozen, werd Willem van Oranje 14 Febr. 1582 op zijn verzoek beleend met het markiezaat door de Staten van Brabant. Zijne inhuldiging — in den persoon van jhr. Arent van Dorp — had hier plaats 10 November van dat jaar.

Bij het Twaalfjarig Bestand sloot de markies eene overeenkomst met prins Maurits, waarbij de polder en het dorp eigendom werden van het huis van Oranje.

Voor Willem van Oranje was het bezit van dit gebied van groot gewicht. Vooreerst was

Afb. 2. — Willemstad naar een plattegrond in de XVII eeuw.

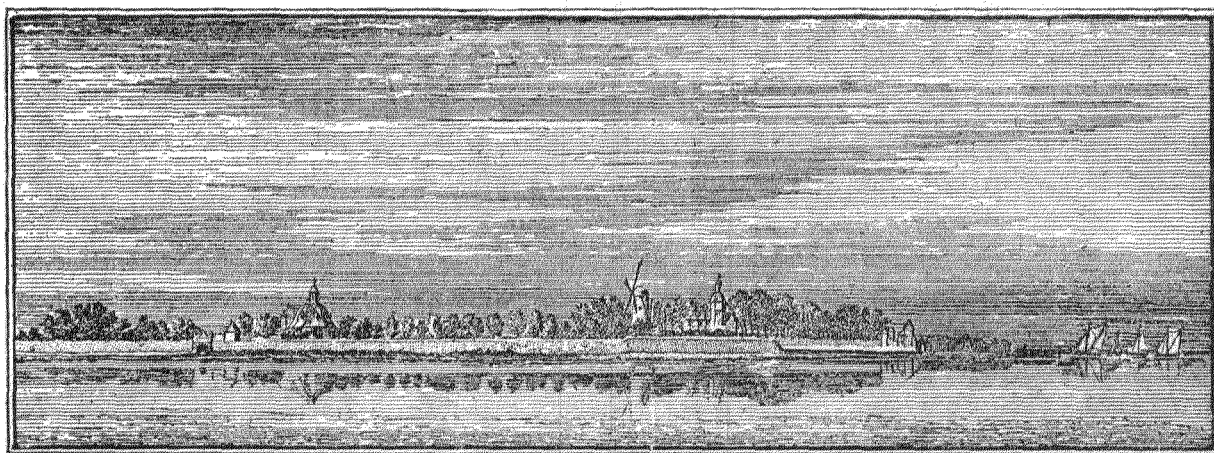
het een schakel tusschen zijne bezittingen Breda en Niervaart met Steenberg. Verder beveiligde deze plaats de groote rivieren van Holland en Zeeland en daarmee den handel. Aan den vesting-ingenieur Abraham Andriessen vroeg de prins een ontwerp voor de omwalling van het dorp. Het overgelegde plan met 8 bastions werd 30 Juli 1583 te Vlissingen goedgekeurd en de uitvoering ervan bevolen. Door plaatselijke omstandigheden is het ontwerp gewijzigd en zijn slechts 7 bastions aangelegd. Op eene werkteekening staat aangegeven, de hoeveelheid grond, welke moest worden verwerkt, en de onkosten-berekening. De werkzaamheden aan de landzijde, — binnendijks — werden begroot op 24.286 gulden voor 443 roeden gronds, voor de twee bastions buiten de dijk 18.000 gulden voor 90 roeden grondwerk. Doch volgens een staatje, 17 Mei 1585 overgelegd aan prins Maurits, hebben de fortificatie-werken gekost 70.000 gulden. De gelden zijn voor een groot deel betaald ge-

worden door de ingelanden van den polder Ruigenhil en die van Klundert en Fijnaart.

Willem I heeft 24 Sept. 1583 de werkzaamheden zelf in oogenschouw genomen. Tijdens dat bezoek vestigde hij vooral zijn aandacht op den aanleg der westelijke spuikom, waarbij de buitendijk vervangen moest worden door een steenen muur. Het model voor het metselwerk zag hij enkele dagen later in Zwijndrecht, waarvan de teekening 16 October naar hier werd opgezonden.

In het voorjaar 1584 kwam de omwalling aan de landzijde gereed — 5 bastions; die aan weerszijden van de haven — buitendijks — zijn voltooid onder toezicht van prins Maurits¹⁾. Blijkens de stadsrekeningen bezocht deze herhaaldelijk de werkzaamheden.

Het werk van Abrah. Andriessen ligt heden nog bijna geheel onveranderd. Alleen de poorten zijn verdwenen: de Waterpoort, in 1655 geheel vernieuwd, is afgebroken kort na 1872; alleen de westelijke muur is blijven staan. De Landpoort is afgebroken in 1918, terwijl de 3 bruggen vervangen zijn door aarden dammen, zonder dat eenig teeken (ballustrade b.v.) de ligging ervan in herinnering houdt.

WILLEM STAD uit Zee in 1763

Afb. 3. — Gravure naar een teekening van Cornelis Pronk.

Een model van goede heraldiek is het wapen in het stadszegel: gedeeld, boven Brabantsche leeuw in zwart veld; onder, Breda voortspruitend uit Strijen, rood veld met 3 zilveren sautoirs. De Brab. leeuw houdt met den rechterklauw het wapenschild der Bergsche Glymes. In 1611 heeft Maurits de wapenfiguur in het bovenveld vervangen door de Nassau'sche leeuw. Het is mij niet bekend, om welke reden de Hooge Raad van Adel in 1816 aan het oudste wapen de voorkeur heeft gegeven.

Prins Maurits verleende 15 Aug. 1586 aan de jeugdige gemeenschap stedelijke rechten, daarbij getuigend, „dat deselve stadt de eere heeft gecregen en van zijnen vorstelicken naem is geheeten Wilmstadt”. Een jaar later, 8 Aug. 1587, kreeg de magistraat toestemming, 2400 gulden op te nemen voor de bouwkosten van een stadhuys. In eene kwitantie erkent Wouter Aarts uit Grave 14 Juli 1588 te hebben ontvangen 600 gulden, waarvoor hij aangenomen had de voltooiing van de torenspits.

Het langwerpig gebouw staat tegen de binnen-glooiing van den buitendijk op den

(1) Rijks Archief, 's-Hertogenbosch, bezit een plattegrond (1625) op perkament in kleuren.

westhoek van de Voorstraat. Tegen den oostgevel staat de toren, waarvan de vierkante onderbouw — met een gewelfde open afkondigingspui — aan den nok van het stadhuisdak overgaat in een achtkant. De steenen toegangstrap is in 1786 verplaatst tot nadeel van den toren. Uit de hooge spits, thans met een ijzeren ballustrade ontsierd, schiet een lange naald op, dragend een zeemeermin als windwijzer (vermoedelijk uit het markiezenhof te B. o. Z.). De zuidgevel heeft 5 vensters, waarvan één de oude kruisvorm heeft. De noordgevel, uitzicht gevende op de open haven en het Hollandsch Diep, heeft vijf vensters en een deur. Rond 1870 is deze gevel geheel gepleisterd. Ook de westgevel stond aanvankelijk vrij en was voorzien van eenige lichtvensters. In 1629 kreeg majoor H. van Bocholt toestemming balken voor den uitbouw van zijn huis in dien gevel te ankeren. Bij die gelegenheid is de voorwaarde gemaakt, dat bij eventueele verkoop van die woning de gemeente recht van naasting heeft: zie den tekst in Verslag prov. Noord-Brabant 1930.

Ondanks grooten tegenstand van eenige conservatieven is enkele jaren geleden een begin gemaakt met de restauratie van den noordgevel door Rijks Monumentenzorg. Met het plaatselijk toezicht is belast arch. C. de Rooy te Willemstad, oprichter van de stichting „Tot behoud van Mooi Willemstad”.

Huis en toren zijn opgetrokken in fraai gekleurde baksteen — voor de plint gele klinker —, rijk afgewisseld met wit kalksteen banden en kantblokken.

Het stadhuis heeft aanvankelijk twee vertrekken gehad: de huidige raadzaal, waar de plafond-balken schuilgaan achter linnen doek; de open zaal, waarin de secretarie en de burgemeesters-kamer zijn afgescheiden en in de distributiejaren de weinig ontwikkelde gemeente-architect nog een derde vertrekje heeft doen maken. De zware moerbalken rusten op breede leeuwen-koppen van wit steen. — Tot 1609 werd hier kerkdienst gehouden.

De maréchaussée-kazerne, in den volksmond bekend als het *ja ch t h u i s v a n p r i n s M a u r i t s*, dagteekent uit 1623, zooals het jaartal in de deurposten aangeeft. Sinds enkele jaren is de genie bezig dezen rijken renaissance-gevel in zijn ouden luister te herstellen. Het geheel toont een merkwaardige overeenkomst met het raadhuis van Klundert, waarvan het plan ontworpen is door den Bredaschen steenhouwer Melchior van Harbach. De weinige gegevens, welke de domein-rekeningen mij over dezen bouw verschaften, heb ik medege-deeld in *Taxandria* XLII (1935).

De Ned. Herv. Kerk werd begonnen in 1596 en was voltooid in 1609. De bouwmeester is niet met zekerheid bekend; zeker is het dat Coenraat van Neurenberg niet enkel de leverancier is geweest van den hardsteen, maar tot aan zijn dood aan den bouw werkzaam is geweest. Bij gebrek aan plaatsruimte meen ik te mogen verwijzen naar de uitvoerige bouwgeschiedenis dezer kerk in *Taxandria* XXIX (1922), en D. M. Ozinga, *Protestantsche Kerken hier te lande gesticht* (Amsterdam 1929).

De Voorloopige Lijst geeft de lijst van het aanwezige meubilair. Het orgel is in 1774 geleverd door Hendr. Hes uit Gouda. In het begin van dit jaar moesten belangrijke herstellingen gedaan worden aan het instrument. Ondanks het gunstig advies van den kerk-architect wilden de notabelen niet overgaan tot het verwijderen van de verflaag, waarmede de eiken orgelkast is besmeerd. De koperen kroon is in 1636 geleverd door Joost Geel te Amsterdam, de magistraatsbank in 1666 door Josua Coesermans; *Taxandria* 1935 : 108.

Het *A r s e n a l* is gebouwd in 1793 naar de gewijzigde plannen van P. W. Schonk. Nabij de Waterpoort en de verdwenen Landpoort een wachthuis met open galerijtje. Van de particuliere huizen hebben enkele hun 18eeuwsche gevel bewaard.

De mij toegestane tijd van drie dagen was wel wat kort om het opstel behoorlijk te verzorgen en daarin de mij bekende bijzonderheden te verwerken.

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

Rijkssubsidies voor monumenten in 1935.

<i>a. Restauratie gereed.</i>		Twisk, Toren	2.500
Aard, N. H. Kerk	6.500	Utrecht, Domkerk	30.000
Amersfoort, O. L. Vr. toren	22.500	Vleuten, Toren	8.400
Haarlem, Bakenesserkerk	5.000	Wijk-aan-Zee, Toren	6.000
Schoonhoven, N. H. Kerk en Toren	25.000	Zutfen, Broerenkerk	5.000
Spijkensisse, N.H. Kerk en Toren	6.610	Nominaal is bij deze begroting aan subsidies voor monumenten f 500.000 uitgetrokken.	
Vere, Stadhuis	10.900	Uit „Onvoorzien” en vrijgevallen gelden konden voorts de volgende kleinere subsidies voor spoedeisende gevallen beschikbaar worden gesteld:	
Waalwijk, N. H. Kerk, Toren en daken (eerste gedeelte)	6.018	Delft, Oude Kerk	2.221.70
<i>b. Restauratie niet gereed.</i>		Edam, N. H. Kerk en Toren	1.500.—
Alkmaar, Grootte Kerk	memorie	Groningen, Toren	890.—
Bergen-op-Zoom, Stadhuis	4.000	Groningen, Oude Ebbingestraat 40	4.320.—
Breda, Grootte Kerk	24.240	Hattem, Pand der Liefde	1.000.—
Delft, Nieuwe Kerk, Schip	25.000	Hindeloopen, Toren	60.—
Delft, Nieuwe Kerk, Toren	14.000	Kampen, Portaal Bovenkerk	2.203.—
Dordrecht, Grootte Kerk, Schip	17.000	Houthem St. Gerlach, Muurschildering R. K. Kerk	650.—
Eys, R. K. Kerk	4.160	Mesch, R. K. Kerk	1.132.—
Geervliet, N. H. Kerk	5.000	Naaldwijk, voormalige Synagoge	525.—
Ginneken, N. H. Kerk	memorie	Noordwolde, meubelen N.H. Kerk	500.—
Gouda, Janskerk	5.000	Purmerend, Weerwal 12	320.—
's-Gravenhage, H. Geesthofje	5.000	Steenwijk, Toren	2.702.13
Haarlem, Bavokerk	2.500	Willemstad, Raadhuis	200.—
's-Hertogenbosch, St. Janskerk	16.000		
Hoensbroek, Kasteel	12.000		
Hoorn, Noorderkerk	21.000		
Hulst, St. Willebrorduskerk	59.000		
Kampen, Diverse gemeentegebouwen	5.000		
Leiden, Pieterskerk	16.810		
Leiden, Stadhuis	1.000		
Naaldwijk, N. H. Kerk	50.000		
Oldenzaal, St. Plechelmus, Toren	18.000		
Ransdorp, Toren	17.500		
Renen, Cuneratoren	20.000		
Renswoude, N. H. Kerk	8.000		
			f 18.323.83

Voor onderhoud en herstel der Rijksmonumenten is bij de begroting van 1935 o.a. uitgetrokken: voor den Domtoren te Utrecht f 30.000, voor het slot Loevestein f 4.000, het voormalige kerkgebouw te Vere f 17.000, 's-Gravensteen te Zierikzee f 2.000, de Ruïne Teylingen f 2.500, het kasteel Assumburg f 4.000 en de Ruïne van Brederode f 2.000.

Lotgevallen van Monumenten.

AFFERDEN (gem. Bergen, L.). *R.K. Kerk.* Door den bouw eener nieuwe kerk dreigt slooping der oude. Pogingen worden aangewend om te voorkomen, dat althans de belangrijke romaansche toren van dit gebouw zal verdwijnen.

ALKMAAR. *Voortzetting restauratie Grootte Kerk.* De dringend noodzakelijke herstelling van het bouwvallige ongerestaureerde gedeelte van dit zeer belangrijke monument kan met steun van het Ministerie van Sociale Zaken in werkverschaffing worden uitgevoerd, waardoor eenige jaren alle werkloozen onder de vereischte soorten van onderlegde bouwvakarbeiders uit deze streek aan werk geholpen zouden zijn. Voor slagen van den opzet is ook medewerking der ge-

meente Alkmaar noodig. De beslissing ligt thans bij den Raad, daar het College van B. en W. toegankelijk is gebleken voor de bezwaren der tegen de werkverschaffingsloonen gekante bouwvakarbeidersbonden ter plaatse. Een andere regeling van dit na langdurig overleg en onderhandelingen tot stand gekomen plan is echter niet mogelijk.

AMERSFOORT. *Voormalige stadsmuur.* Aan het noordoostelijk gedeelte der stadsvest kwam bij de als werkverschaffing uitgevoerde verbetering en uitbreiding van het plantsoen op het terrein der vroegere wallen over een lengte van $\pm$ 160 M. de buitenkant der middeleeuwsche stadsmuur te voorschijn. Bij onderzoek naar aanleiding van een instorting bleken aan

de stadszijde de den weergang dragende togen nog aanwezig te zijn. Voorts kwamen o.m. reeds de grondslagen van een paar waltorens voor den dag.

AMSTERDAM. *Rokin*. Bij den Raad is een voorstel ingediend wederom een deel van het Rokin, van de St. Pieterspoort tot het Spui, te dempen, ditmaal niet wegens vermeende verkeerseischen, maar ter vergroting van het parkeerterrein op het reeds aangeplempte gedeelte. Publieke Werken zou voorts denken aan versmalling van een deel der Heerengracht.

— *Warmoesstraat 170*. Een vroeger zeer bekend stuk oud-Amsterdam verdwijnt met de slooping van een vijftiental perceelen tusschen Warmoesstraat en Beursstraat ten behoeve van de uitbreiding van de Bijenkorf. Uit een oogpunt van Monumentenzorg valt vooral te betreuren, dat de fraaie laat-17e-eeuwsche gevel van nr. 170 zal moeten vallen.

BERGEN (N.-H.). *Ned. Herv. Kerk*. De kerkvoogdij laat in overleg met Monumentenzorg het noodzakelijke doen voor het behoud van den westgevel van het koor. Ook conserveeringsmaatregelen voor de ruïne van het aan de burgerlijke gemeente behorende schip zouden zeer wenschelijk zijn.

BERGUM. *Raadhuis van Tietjerksteradeel*. Nu het nieuwe raadhuis in gebruik is genomen, hebben B. en W. de slooping van het oude, een deftig huis van omstreeks 1800 met topgevel boven de middentravee aanbesteed.

DELFT. *Lange Geer 18*. Door samenwerking van Gemeente, Rijk en Prov. Zuidholl. Archaeol. Comm. is schending van dezen levendigen vroeg-17e eeuw-schen gevel voorkomen en zullen de noodige herstellingen op behoorlijke wijze worden uitgevoerd.

— *De molen „de Papegaai”* dreigt te worden afgebroken.

DOESBURG. *Wallen*. De termijn van schorsing van het Raadsbesluit tot slechting is verlopen, zonder dat een Kon. Besluit tot vernietiging is afgekomen. Men tracht niettemin het Gemeentebestuur te bewegen op zijn ongelukkig voornemen terug te komen of althans de voorgenomen schending tot geringer afmetingen terug te brengen.

ENSCHOT. *Toren*. De restauratie is in uitvoering.

GRONINGEN. *Voorm. Prinsenhof*. De Gemeente liet door werkloozen herstellingen uitvoeren. Ondanks goede bedoelingen geschiedden deze helaas op onvoor-zichtige wijze.

HAREN (Gron.). *Ned. Herv. Kerk*. De kerkvoog-

dij wil deze belangrijke romano-gothische kerk op zoo weinig mogelijk storende wijze vergrooten.

HOORN. *Nieuwland*. Het Gemeentebestuur heeft voorloopig afgezien van zijn voornemen tot demping van het Nieuwland, een der weinige overgebleven grachtjes ter plaatse, dat in het stadsbeeld van groote bekooring is.

— *Noorderkerk*. De volhardende pogingen van kerkvoogdij en belangstellenden ter plaatse om te komen tot restauratie van deze meer als monument dan voor den eeredienst belangrijke kerk beloven met succes bekroond te worden: een regeling tot ver-deeling der kosten is getroffen.

LEERBROEK. *N. H. Kerk*. Dit door brand geteis-terde laat-gothische kerkgebouw zal waarschijnlijk onder deskundige leiding in den ouden vorm worden hersteld.

LEIDEN. *Molen „de Stier”*. Op last der Gemeente zijn de bouwvallige kap, roeden en stelling wegge-broken.

MEERLO. *R.K. Kerk*. Het kerkbestuur achtte aan vergrootingsplannen te veel bezwaren verbonden en bouwt een nieuwe kerk tegen den met rijkssteun te herstellen toren.

NOORDELOOS. De interessante *toren* der Ned. Herv. kerk wordt gedeeltelijk opnieuw gecement.

NOORDLAREN. Een aantal verwaarloosde 17e en 18e eeuw-sche *familieportretten*, bewaard in de con-sistorie der Ned. Herv. Kerk, zullen in hoofdzaak op kosten van een belangstellende in overleg met de Monumentencommissie worden hersteld.

NOORD-SCHARWOUDE. De afgebrande *Ned. Herv. Kerk* wordt door een modern gebouw ver-vangen.

OUD-BEIERLAND. *Raadhuis*. De toestand van dit verdienstelijke, op karakteristieke wijze de dorps-gracht afsluitend 17e eeuw-sche raadhuisje eischt drin-gend verbetering, terwijl tevens een vergroting urgent is. De Raad heeft echter alle desbetreffende voorstellen verworpen.

RENESE. *A 90 „Wapen van Renesse”*. Een zeer storende verbouwing, waardoor de kloeke trapgevel van dit 17e eeuw-sche, ook om zijn ligging aan het Dorpsplein waardevolle huis zou verloren gaan, is door tijdig ingrijpen gekeerd. De bedoeling is, dat de kapverdieping nu wordt verbouwd naar een door Monumentenzorg gewijzigd plan, waarvan de het eerste plan te bovengaande kosten door een rijksbij-drage en eenigen steun van Gemeente en Provincie zullen worden bestreden.

RENSWOUDE. *Ned. Herv. Kerk.* De kerkvoogdij zal dit zeer belangrijk monument van Protestantsche 17e eeuwse kerkelijke bouwkunst met rijkssteun doen herstellen.

ROSMALEN. *Toren.* De herstelling van den gemeentetoren zal tenslotte tot de allernoodzakelijkste maatregelen beperkt blijven.

ROTTERDAM. De *St. Laurenstoren* is thans omsteigerd.

Idem. *Leuvehaven 48-50.* Dit monumentale, door den bekenden architect Giudici als brouwerij gebouwde pakhuispand, dat het aspect van de bebouwing der Leuvehaven Zz. goeddeels beheerscht, is door een ernstigen brand geteisterd, waarbij met de bedaking ook het sierlijke in 1783 gebouwde torentje is verloren gegaan.

SIMPELVELD. *R.K. en toren.* Het is de vraag of bij den bouw van een nieuwe kerk de toren der oude behouden zal blijven.

SLOTEN (Fr.). *Ned. Herv. Kerk.* De gevel wordt in overleg met Monumentenzorg hersteld, waardoor dreigende schade voor het aspect der onvolprezen hoofdgracht van dit oude stadje wordt voorkomen.

UITHUIZEN. *Ned. Herv. Kerk.* Op het koorgevel zijn gedeelten van zeer belangrijke 16e eeuwse schilderijen blootgelegd.

UTRECHT. *Domkerk.* Het groote venster van den noorderdwarsarm zal evenals dat van den zuiderdwarsarm een gebrandschilderd glas naar ontwerp van Prof. Roland Holst krijgen.

VIANEN. De *stadsgrachten* zullen in werkverschaffing worden uitgediept.

VLEUTEN. *Toren.* De uitvoering der reeds lang hangende restauratie van den gothischen toren is begonnen.

VUGHT. De Gemeente wil het interieur van den *toren* bij de Ned. Herv. Kerk geschikt maken voor oudheidkamer, bijeenkomsten e.d.

WILLEMSTAD. De *wallen* zijn door den Minister van Defensie in erfpacht gegeven aan de Ver. „Menno van Coehoorn”.

WOERDEN. *Vestingwal.* De dreigende afgraving van het overgebleven stuk vestingwal werd door den Raad afgewend.

ZIERIKZEE. Het *asfalteeringsplan* is door den Raad verworpen. Men overweegt thans een verbetering der bestrating met behulp der van ouds gebruikelijke materialen.

ZUTFEN. *Broerenkerk.* Met de restauratie wordt binnenkort een aanvang gemaakt.

BOEKBESPREKINGEN

Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, herausgegeben von Otto Schmitt, Professor der Kunstgeschichte, an der Universität Greifswald, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung.

In het huidige Duitsland verschijnt ongetwijfeld veel kunsthistorische — en nog meer praehistorische — „Konjunktur”-literatuur. Het verlevendigde nationaal gevoel bevordert aan den anderen kant, ondanks de slechte economische verhoudingen, groote ondernemingen op dit gebied. Er zij hier slechts herinnerd aan het misschien ietwat dilettantische, doch met kracht ter hand genomen plan tot volledige en in den vervolge uniforme inventarisatie der monumenten door het meere deel der daartoe voorbereide werkelooze kunsthistorici; en aan de begonnen herziene uitgave van Dehio's „Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler” onder leiding van niemand minder dan Ernst Gall en met medewerking van alle in aanmerking komende bevoegde krachten.

De „Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte”, waarvan tot dusverre vijf afleveringen zijn verschenen,

belooft een belangrijk stuk kunsthistorisch „gereedschap” van hoog wetenschappelijk gehalte te worden. Waar daartoe aanleiding bestond, worden ook kunstwerken buiten Duitsland behandeld. Voor ons land is dit werk bovendien van belang vanwege de vele betrekkingen tusschen onze middeleeuwse kerkelijke kunst en die van West-Duitsland.

Het lexicon verschijnt onder redactie van den welbekenden „ordinarius” uit Greifswald, die de keuze heeft bepaald der $\pm$ 2000 trefwoorden, waaronder de te behandelen stof is samengevat. De artikelen zijn door de telkens in aanmerking komende specialisten geschreven. Zoo zijn aan Joseph Braun, S. J., auteur van werken over paramenten en „Das christliche Altargerät” de opstellen op die terreinen toevertrouwd. De vaststelling der eindredactie geschiedde weer door den staf te Greifswald. Zoowel bij de keuze der trefwoorden als bij de samenstelling der artikelen heeft de bedoeling voorgezeten een herhaling van het gebodene in andere werken te vermijden.

Wij bezitten uitstekende encyclopaediën over de oud-

christelijke archaeologie in den ruimsten zin des woords. In Thieme-Becker's Künstlerlexicon vindt men zeer veel over de tot dusverre bekende kunstenaars en hun werken, wat vooral neerkomt op informatie omtrent de „hoogere” of meer individueel gerichte kunstwerken der dichter bij ons liggende eeuwen. Er is evenmin gebrek aan nieuwere kunstgeschiedenissen. Louis Reau's voor eenige jaren uitgekomen „Dictionnaire illustré d'art et d'archéologie” in de serie van Larousse is een nuttig verklarend handwoordenboek, een veel verbeterde „Lexique des termes d'art” van Adeline.

Het hier besproken werk nu geeft de nog ontbrekende zakelijke geschiedenis van de verschillende soorten van kunstwerken en van hunne voorstellingen, m.a.w. algemeene voorlichting op het breede veld der middel-eeuwsche en latere kerkelijke kunst, en profane der kunstvoorwerpen; voorts ook gedegen gegevens over de meest uiteenlopende terreinen en hulpwetenschappen der kunstgeschiedenis. Bij de groote plaats, die de kerkelijke kunst inneemt — was en is niet tot den huidige dag de katholieke kerk de grootste opdrachtgeefster voor de kunstenaars, terwijl de Luthersche kerken de kunst meer begunstigen dan elders de Calvinistische —, is het begrijpelijk, dat aan de ikonografie een aanmerkelijke plaats is ingeruimd.

Het gaat hier niet om een reuzenwerk als Paulys-Wissowa's, sinds 1894 bij denzelfden uitgever verschijnende en thans tot de T gevorderde „Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft” of de geweldige, in 1903 begonnen „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie” van Dom Cabrol en Dom Leclercq, voor welks voleindiging ondanks de groote energie en capaciteiten der bewerkers wellicht de krachten van een volgende generatie noodig zullen zijn. Dit nieuwe Deutsche Lexicon moet ongeveer vijftig met tusschenruimten van twee maanden uitkomende afleveringen van 64 bladzijden druks omvatten, welke bij voltooiing vier kloeke deelen zullen vormen. Daar de voorbereiding voor verscheidene afleveringen ver gevorderd is, mag men verwachten, dat behoudens onvoorziene omstandigheden het werk in acht à negen jaar compleet zal kunnen zijn.

Deze betrekkelijk bescheiden omvang heeft allerm minst afbreuk gedaan aan de degelijkheid van den inhoud, die blijk geeft van volkomen beheersching der betrokken kunsthistorische literatuur en meermalen ook nieuwe gezichtspunten opent. Dit boek grijpt wetenschappelijk veel dieper dan Wasmuth's, trouwens op de behoeften van den scheppenden architect ingestelde, prachtige „Lexikon der Baukunst” in 4 deelen (1929—32); of dan de onder leiding van Louis Hourticq verschenen „Encyclopaedie des Beaux-Arts” (1925), een verdienstelijk en handig, zij het weinig smaakvol uitgegeven hulpmiddel voor studeerenden, doch een vergelijking waarmede voor Prof. Schmitt's ondernemen haast een beleediging is.

Met de genoemde jongere werken heeft het nieuwe

kunsthistorische lexicon de rijke illustratie gemeen, die in dit geval onmiddellijk getuigenis aflegt van het inzicht en den speurzinn der samenstellers. Zij hebben zich onthouden van groote platen, doch geven daarentegen een bijzonder groot aantal betrekkelijk kleine doch fraaie, dikwijls ongepubliceerde autotypiën, die den ontwikkelingsgang der besproken voorwerpen en voorstellingen duidelijk maken.

Paul Clemen, die in „Deutsche Kunst und Denkmalspflege” 1934, heft 4 een uiterst waardeerende aankondiging van deze encyclopaedie schreef, zegt m.i. dan ook niet teveel, wanneer hij spreekt van „der hohen und überlegten Regiekunst eines das ganze Gebiet der Kunstwissenschaft überblickenden ausgezeichneten Gelehrten.”

Na deze algemeene beschouwing mogen eenige opmerkingen volgen over den inhoud der verschenen afleveringen.

De eerste schenkt een belangrijke plaats aan de artikelen over het avondmaal en de bestanddeelen van het avondmaalsvaatwerk, waarbij, zooals steeds geschiedt, aan den katholieken en protestantschen eeredienst gelijkelijk aandacht wordt geschonken. Aan alle omvangrijke opstellen gaat in kleine letter een opgave der verschillende afdeelingen vooraf. Bij „Abendmahl” luidt deze b.v.: I. Die historische Szene: 1. Ueberlieferung und Bedeutung, 2. die Szene im allgemeinen, 3. die Einsetzung des Sakraments, 4. die Kennzeichnung des Verräters, 5. die Passahfeier. — II. Alttestamentliche Vorbilder. — III. Die Spendung des A.-Sakraments nach lutherischem Ritus. Aan het einde volgen, eveneens klein gedrukt, telkens een verantwoording der afbeeldingen en een zeer consciëntieus literatuuropgave.

De Luthersche kerken met hun soms aan het Katholicisme herinnerende gebruiken kennen niet den avondmaalsbeker der Gereformeerden, doch gebruiken een kelk van den in de Katholieke kerk gebruikelijken vorm ¹⁾. Merkwaardig is, dat verschillende Luthersche gemeenten in het Rijnland echter met de onze overeenkomende bekens bezitten, welke op enkele 18e eeuwse uitzonderingen na uit de 17e eeuw dateeren, dus meest uit den tijd van den Hollandschen politieken invloed in het Deutsche grensgebied.

De bijdragen over christelijke kunst overheerschen overigens niet geheel en al. Men vindt in de eerste drie afleveringen behalve het genoemde behandeld: A-O — Aaron — Abakus — Abat-jour — Abel u. Kain — Abguss — Ablass — Absolutionsgefäss — Abraham — Abschied Christi von Maria — Abundantia — Abyssus — Accipies-Holzchnitt — Achat — Achatglas — Achse — Achselschild —

(1) Ten onzent vindt men alleen bij hooge uitzondering wel eens een kelkvormigen avondmaalsbeker (Voorloopige Lijst van Friesland, blz. 357 en 390; idem van Gelderland, blz. 195).

Acis — Adam u. Eva — Adam-Christus — Aedikula — Adler — Adlerkapitell — Adlerpult — Adonis — Adresse — Affe — Agleybecher — Agnus Dei — Agraffe — Ahnengalerie — Ahnentafel — Ahnenwappen — Aehre — Akademie — Akanthus — Akolythenleuchter — Akroterion — Akt — Aktäon — Alabaster — Alabasterplastik — à la grecque — à la mode — Albe — Alexander d. Gr. — Algraphie — Allegorie — Allerheiligen — Allianzwappen — Almanach — Almandin — Almemor. Het overgrote deel van de afleveringen 4 en 5 wordt ingenomen door de behandeling van het altaar — het centrale punt immers van den christelijken eeredienst — en de samenstellingen van dit woord. Voorts vonden nog een plaats: Almerei — Almosenstock — Almosentasche — Almosentisch — Almutie — Alphabet — Altfränkisch — Amazonen — Ambo — Amboss — Amikt — Aminadab.

Men ziet, dat bij deze reeks menig onderwerp is, waarover men moeilijk elders zakelijke gegevens, of ten aanzien der kunstvoorwerpen de ontwikkelingsgeschiedenis vinden kan; al ligt allerminst de waarde van deze publicatie alleen daarin! Het zeer uitgewerkte opstel over de beeldhouwwerken in albast b.v. is vermoedelijk de beste samenvatting, welke over dit onderwerp bestaat. Een goede illustratie van het ruime standpunt der bewerkers levert de behandeling van „Akademie”. Onder dit woord worden op korte en overzichtelijke wijze het ontstaan en de lotgevallen geschetst der humanistische, vakwetenschappelijke en kunst-instellingen in geheel Europa, welke zich met dien naam tooiden. Slechts had m.i. de beteekenis behooren uit te komen van de door Lodewijk XIV gestichte „Academie des inscriptions et Belles-Lettres” en, vooral, „Academie des Sciences”, aan de werkzaamheid van welke laatste de groote Christiaan Huygens tusschen 1666 en 1681 een belangrijk aandeel had.

Aan de groote waarde der aangekondigde encyclopaedie kan overigens een mogelijk vlekje, hier of daar, niets afdoen. Ook de typografische verzorging (latijnsche letter!) valt zeer te roemen. Wij wenschen van harte den bekwamen bewerkers en de moedige uitgeefster een welverdiend succes toe.

M. D. OZINGA.

A. B. de Vries. *Het Noord Nederlandsch portret in de tweede helft van de 16e eeuw*. N.V. Uitgevers Maatschappij Enum, Amsterdam 1934.

De Utrechtsche dissertatie, waarvan de titel hierboven staat, is in beperkte oplage ook in den handel verschenen. De uitnemende wijze, waarop de schrijver een exposé geeft van de ontwikkeling van het portret in de Noordelijke Nederlanden, maakt inderdaad een wijdere verspreiding zeer gewenscht. De schrijver heeft zijn taak breed opgevat en geeft meer dan de titel doet vermoeden. Feitelijk wordt hier het Noord-

Nederlandsch portret van het begin tot ongeveer 1600 behandeld.

Hetgeen het eerst opvalt, is de overzichtelijke in-deeling van de stof en wij kunnen niet genoeg prijzen, dat de schrijver, die zijn onderwerp terdege blijkt te beheerschen, niet in details vervalt, behoudens in enkele gevallen, waar zulks met het oog op den stand van onze kennis onvermijdelijk was. Hierdoor is een weloverwogen, goed geproportionneerd overzicht ontstaan, dat een aantrekkelijk onderwerp op de adaequate wijze behandelt. Zoo wij iets missen, dan is het misschien een principieel hoofdstuk over het portret op zich zelf, dat tevens de conclusies van Waetzoldt, Deckert e.a. critisch zou moeten beschouwen. Mogelijk heeft de schrijver hiervan moeten afzien, wilde hij de structuur van het werk behouden. Hier en daar doet zich het gemis aan stelling nemen in principieele vragen gevoelen; tegenover deze leemte staan echter zooveel belangrijke nieuwe opmerkingen, dat de lezer niet anders dan dankbaar kan zijn.

De taak, die de schrijver zich stelde, biedt op zich zelf reeds voldoende moeilijkheden. De eerste helft van de zestiende eeuw is veel beter bekend dan de tweede, zoodat de eerste vier hoofdstukken uit den aard der zaak minder nieuws opleveren dan de vier volgende. In de veel omstreden vraag omtrent de zoogenaamde Italiaansche portretten van Scorel heeft de schrijver een bezonnen, persoonlijk oordeel, waarvan men gaarne kennis zal nemen. Wij stemmen met Dr. de Vries in, dat hij de zes befaamde portretten niet aan één hand toeschrijft. Of de portretten in Weenen en in de voormalige collectie Haro door Italianen zijn geschilderd, lijkt ons intusschen toch ook onzeker; Italiaansche afkomst geldt eerder voor het portret in Stuttgart, voorzoover de slechte conservatie van dat stuk een oordeel toelaat. De invloed van Titiaan op Moro wordt uitvoerig nagegaan. Het voorbeeld van de portretten van Granvelle is intusschen overtuigender dan dat van de portretten van Alva, waarvan Titiaans origineel niet vast staat (vergelijk de prent van Pieter de Jode).

Een aantal interessante vondsten en nieuwe toeschrijvingen vindt men in de vier laatste hoofdstukken. Dr. de Vries is huiverig voor de gewraakte „Attribuzerei”; het boek bewijst evenwel, dat het zonder dat toch niet gaat. De meeste toeschrijvingen lijken ons, voorzoover wij kunnen nagaan, zeer plausibel, slechts enkele hebben een vraagteken van noode (Dirck Barendsz, Londen; Hendrick Goltzius, München e.a.) hetgeen nu enmaal in dergelijke vragen onvermijdelijk is.

Werkelijk voortreffelijk is hetgeen de schrijver ons omtrent Pieter Pietersz en Aert Pietersz te vertellen heeft; dit hoofdstuk werpt nieuw licht op de ontwikkeling van het Amsterdamsche portret. Interessant is de ontdekking van een zelfportret van Cornelis Cornelisz van Haarlem, belangrijk voorts wat er over Cornelis

Ketel medegedeeld wordt. De beide portretten van Anthonis van Montfoort, het echtpaar van Cromhuysen voorstellend en waarvan de schrijver het spoor sinds den veiling (No. 29 en 107) werden deze portretten ten onrechte als het werk van Frans Pourbus gecatalogiseerd. Over enkele meesters als Cornelis de Zeeuw en de belangrijke monogrammist B is het laatste woord nog niet gesproken; hier vindt men echter een solide basis voor verder onderzoek. Veel nieuw materiaal, vooral ook hetgeen thans nog in Hollandsch particulier bezit bewaard wordt, heeft de auteur in zijn betoog betrokken, hetgeen een ongemeene verrijking van onze kennis beteekent, iets waartoe ook de ruime keuze goed geslaagde afbeeldingen het hare toe bijdraagt.

In een overigens uitnemend samenvattend slotwoord kunnen wij de opvatting van den schrijver omtrent het maniërisme niet deelen. Het streven naar een nieuwe diep geestelijke doordringing van het model is niet het eenige kenmerk van het maniëristisch portret, dat zoo duidelijk de ernst van de tijden, waarin het ontstaan is, weerspiegelt. Naast het zoeken naar een nieuwe diep geestelijke visie staat tegelijkertijd een abstraheerende tendentie: de portrettist neemt afstand van zijn model, dat hij ziet zowel als een stuk menscheit als een kostelijk sieraad in dieperen zin. De vlakvulling wordt zorgvuldig uitgewogen en de vormen worden op bijzondere wijze gestyleerd en gedeeltelijk zelfs ontdaan van hun visuele werkelijkheid.

Het maniëristisch portret is zeker geen werkelijkheidsschildering; zoo is bijvoorbeeld de atmosfeer, waarin de geportretteerde gehuld is, niet die waarin het model pleegt te leven: de uitgebeelde persoon wordt niet in zijn omgeving weergegeven, maar voor een abstracten achtergrond geplaatst. Kenmerkend is het tweeledige in de maniëristische opvatting van het portret, waarbij de mensch als levend organisme gezien wordt en daarnaast als abstracte idee. Men ervaart duidelijk het streven, den geportretteerde op hooger plan te zien; voor den maniëristischen kunstenaar is de individueele mensch vooral belangrijk als specimen van de ideëele menscheit. Er bestaat een wisselwerking tusschen een individualiseerende en een abstraheerende tendentie en het is juist deze spanning, die het maniëristisch portret zoo boeiend maakt voor degenen, die dit portret weten te lezen. Overal ligt het accent weer anders en het is curieus om in dit verband bijvoorbeeld de schildering der achtergronden na te gaan. Het is misleidend, de zoo juist geschetste tweeledige opvatting manier te noemen, en de term maniërisme heeft den schrijver dan ook in de war gebracht, een gevaar, dat de slecht gekozen benaming van dezen stijl (niet stijlphase!) met zich mee brengt.

Het werk van Dr. de Vries munt overigens uit door helderheid en zakelijke, sobere behandeling, die overal het droge weet te vermijden. Storend is slechts, dat telkens bij beschrijvingen en beweringen een slag om den arm wordt gehouden en wij hadden het veel ge-

bruikte woordje „ietwat” gaarne gemist. Het heeft geen zin op enkele vlekjes te wijzen, op onvolledig citeeren, op het wonderlijke van de telkens terugkeerende uitdrukking van de „mise en page”, waarbij men eerder aan de bladvulling van een handschrift denkt dan aan de compositie van een geschilderd portret.

Wij verwachten van den uitnemenden schrijver, dat hij ook eenmaal de Zuid-Nederlandsche portretkunst, alsmede de kunst van het gegraveerde portret op dezelfde wijze zal onderzoeken; zeker zal Dr. de Vries dan tot nog belangrijker resultaten komen, dan hier reeds in zoo ruime mate is geschied. Eerst dan kan de volle betekenis van het portret voor de algemeene stijl-geschiedenis tot in alle onderdeelen duidelijk worden. De basis voor de kennis van het Noord-Nederlandsche portret is door het verschijnen van dit ook technisch welverzorgde boek reeds gelegd.

R. J.

Joseph Duverger. „*Conrat Meyt (ca. 1480—1551)*”. Gent, A. Vyncke, 1934. 4°.

Over den beeldhouwer Conrat Meit of Meyt van Worms is reeds een aanzienlijke literatuur verschenen, die onlangs verwerkt werd in een groote monographie over den meester door G. Troescher. Dit neemt niet weg, dat onze kennis omtrent Meyt nog zeer gebrekkig is. Niemand is meer van dezen stand van zaken overtuigd dan Joseph Duverger, die begonnen is alle archivalia bijeen te zoeken. Verschillende belangrijke gegevens, zooals b.v. het jaar van overlijden, zijn hierbij aan het licht gekomen. In zekere zin is het onderhavige boek, dat door de Koninklijke Academie van België bekroond werd, als een voortzetting te beschouwen op het artikel van dezelfde schrijver, verschenen in Oud Holland XLVII (1931) p. 1—27 en het verdient aanbeveling beide publicaties tegelijkertijd te bestudeeren.

Duverger heeft zijn hart verpand aan het archivalisch onderzoek en zijn werk draagt hiervan duidelijk de sporen: bijna de helft van het boek wordt ingenomen door 96 documenten, die op overzichtelijke wijze, d.w.z. in chronologische volgorde achter de tekst zijn afgedrukt, vergezeld van een tiental weinig fraaie documentaire afbeeldingen. In de voorafgaande beknopte tekst verliest de schrijver zich wel eens te veel in een opeenstapeling van hypothesen en kan hij zijn begrijpelijke lust, alles te willen verklaren, niet altijd beteugelen. Een uitlating als die op p. 63 „wij staan eerst op den drempel van wat er te leeren is omtrent de XVIe eeuw” vormt hiermede wel een contrast. Duverger heeft de neiging om aan stijl-kritiek niet al te zeer te hechten. Ook al moet erkend worden, dat juist inzake het werk van Meyt de stijl-kritiek zonderlinge vergissingen heeft begaan, (nomina sunt odiosa) het gaat niet aan haar zoo te verwaarloozen als de auteur doet. De kunst van den meester komt om zoo te zeggen niet ter sprake, en

men zoek hier dan ook geen stijlanalyse noch een karakterisering van den kunstenaar, zooals b.v. Pinder die op zoo fijngevoelige wijze gegeven heeft. Mogelijk acht Duverger de tijd hiervoor nog niet gekomen; het valt evenwel te bezien of wij ooit heel veel meer over Meyt zullen weten: op het oogenblik ziet het er hier niet naar uit. De vondsten van den schrijver, hoe belangrijk deze op zich zelf ook mogen zijn, brengen ons den grooten beeldhouwer weinig nader.

Wij kunnen nochtans den schrijver slechts dankbaar zijn voor zijn minutieus onderzoek, waarvan de resultaten voor de „Meitforschung“ in de toekomst de vaste basis vormen, waarop zal moeten worden voortgebouwd. Laten wij hopen dat Conrat Meyt niet lang meer tot de „Schmerzskinder der Kunstgeschichte“ zal blijven behooren. Te oordeelen naar wat er thans aan authentiek werk (b.v. München, Brou, Besançon) over is, hebben wij te doen met een zeer begaafd kunstenaar, dien wij gaarne nader zouden leeren kennen.

R. J.

Dr. H. P. Berlage. *Het wezen der bouwkunst en haar geschiedenis*. Aesthetische Beschouwingen. Volks Universiteits Bibliotheek no. 62. Haarlem, de erven F. Bohn. 1934.

Dit geschrift van dr. Berlage, na zijn overlijden gedrukt, getuigt nog eens voor het laatst van zijn geloof in de leidende functie, die de bouwkunst heeft in de menschelijke samenleving; de bouwkunst, gevolg van een cultuur, kenmerk van den geest eener gemeenschap, „de aesthetische verschijning der maatschappelijke idee“.

De inleiding van dit boekje bevat beschouwingen over het begin en het voortschrijden van de bouwkunstige cultuur en daarmee verbonden begrippen en gevoelswaarden. Vele schrijvers over aesthetiek worden door den auteur aangehaald, bij zijn streven om verstandelijk het wezen der bouwkunst bloot te leggen.

In 180 bladzijden volgt dan een overzicht van de bouwkunstige geschiedenis. De vijf hoofdstukken, waaruit dat is samengesteld, geven alles wat men in zulk een klein bestek kan verlangen. De bijzondere waarde van het boekje is, dat een bouwmeester van ervaring en belezenheid zich hier uitspreekt over de monumenten, opgericht door zijn voorgangers en tijdgenooten en over verschijnselen van het bouwen in

alle landen en tijden en zijn veelzijdige belangstelling in leven en maatschappij.

Wie wenscht „van de bouwkunst wat meer te weten dan uit de bekende boeken over kunstgeschiedenis te leeren valt“, kan hier iets vinden; zoo ook aan het eind een uitvoerige boekenlijst, waarin meer wetenschappelijke werken niet ontbreken.

Jammer is het, dat de schrijver, blijkbaar in groote overhaasting dit werk voltooiend, aan zijn taal niet altijd de noodige zorg besteedde. Erger is, dat de uitgaaf sporen van overhaasting draagt, die te vermijden waren geweest. Drukfouten in den tekst zijn zonder meer in het register verwerkt; vooral met Italiaansche namen zijn wonderlijke dingen gebeurd. Op blz. 153 wordt een paleis te Pesaro vermeld, de beschrijving stemt echter overeen met de afbeelding, welke het palazzo Pesaro in Venetië weergeeft. Het palazzo del Te te Mantua van Giulio (niet: *Guilio*) Romano is in het register gescheiden van de overige vermeldingen van die stad, doordat in den tekst *Mandua* staat, hetgeen het register getrouwelijk overnam. Op blz. 136 staat palazzo popoli (te Bologna) in plaats van palazzo Pepoli (1344); Guiseconsulti moet zijn Giureconsulti. Op blz. 153 worden bedoeld de palazzi Vendramin-Calergi (niet: *gbi*) en Grimani (niet: *Guarini*), beide te Venetië. Rotskild op blz. 80 noemen niet alleen de Denen: Roskilde.

Desondanks beantwoordt deze uitgaaf met ruim 200 kleine, duidelijke afbeeldingen, meerendeels ontleend aan de vierde, door J. H. W. Leliman omgewerkte druk van E. Gugel's *Geschiedenis der bouwstijlen*, wel aan de bedoeling, die de uitgeefster zich heeft gesteld: een voor ieder bereikbare gelegenheid te openen tot een eerste verkenning op het gebied der bouwkunstige geschiedenis.

DG.

Een welkome uitgaaf van het Frederik Muller-fonds is het *Repertorium voor de Geschiedenis der Nederlandsche Schilder- en Graveerkunst*, door H. van Hall met medewerking van B. Wolterson, waarvan thans bij de firma Martinus Nijhoff twee afleveringen zijn verschenen. Een bespreking van dit werk zou hier thans te veel ruimte vorderen en kan eerst worden gegeven, wanneer het compleet is. Dit zal binnen niet te langen tijd het geval zijn, naar wij verwachten, daar nog slechts één aflevering ontbreekt.

VRAGEN

Tabakspijpjes gevonden bij oude vestingwerken. Dr. A. J. L. Juten te Bergen op Zoom vraagt gegevens over dergelijke pijpjes, gevonden in de nabijheid van oude vestingwerken en de merken ervan.

INHOUD VAN AFLEVERING II

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXV]

	Bladz.
Dr. JAN KALF, De ontgraving van den burcht te Oostvoorne, met 13 illustraties, waarvan 5 in den tekst	37
Dr. M. D. OZINGA, De kerken van Abbenbroek, Poortugaal, Geervliet en Spijkenisse, met 10 illustraties en 4 plattegronden in den tekst	50
Dr. H. E. VAN GELDER, Het nieuwe Gemeentemuseum te 's Gravenhage, met 1 illustratie	61
D. HANNEMA en Ir. A. VAN DER STEUR, Het nieuwe Museum Boymans, met 1 illustratie	62
G. C. A. JUTEN, Willemstad, met 3 illustraties in den tekst	65
Monumenten in Nederland door Dr. M. D. Ozinga	70
Boekbesprekingen	72
Vragen	76

[Afbeeldingen: XI—XVIII]

oudheidkundig jaarboek

VIERDE SERIE
VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN
oudheidkundigen BOND

VIERDE JAARGANG
aflevering 3-4
DECEMBER 1935

N.V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL - LEIDEN

NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND

(Opgericht 17 Januari 1899)

BESCHERMVROUW: H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Mr. Dr. A. B. G. M. VAN RIJCKEVORSEL, Voorzitter; Jhr. Mr. D. P. M. GRASWINCKEL, Secretaris;
JACOB MEES, Penningmeester; Jhr. Mr. E. A. VAN BERESTEIJN; J. TH. BOELEN;
Prof. Dr. A. W. BYVANCK; Dr. A. E. VAN GIFFEN; Prof. W. A. E. VAN DER
PLUIJM; Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken, den Oudheidkundigen Bond betreffende, te zenden aan den Bonds-Secretaris, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Waalsdorper weg 221, Den Haag. Het adres van den Penningmeester is: J. Mees, Beursplein-10, te Rotterdam. Het nummer der Postgirorekening van den Bond is 140380 te Rotterdam.

OUDHEIDKUNDIG JAARBOEK.

REDACTIE:

Prof. Dr. A. W. BYVANCK, Voorzitter; Dr. J. J. DE GELDER, Secretaris; Jonkvr. C. ENGELLEN;
Dr. G. C. LABOUCHÈRE; Dr. ELISABETH NEURDENBURG; Dr. M. D. OZINGA;
Dr. H. SCHNEIDER en Prof. Dr. W. VOGELSANG.

Stukken voor de Redactie te zenden aan den Secretaris, dr. J. J. de Gelder, huize „Schoutenburg” te Oegstgeest, met uitzondering van gedrukte Verslagen van Musea, Vereenigingen en Commissies, welke men gelieve te zenden aan jonkvr. C. Engelen, te Zutphen.

EEN LETTERBALUSTRADE AAN DE SINT JANSKERK TE 'S-HERTOGENBOSCH

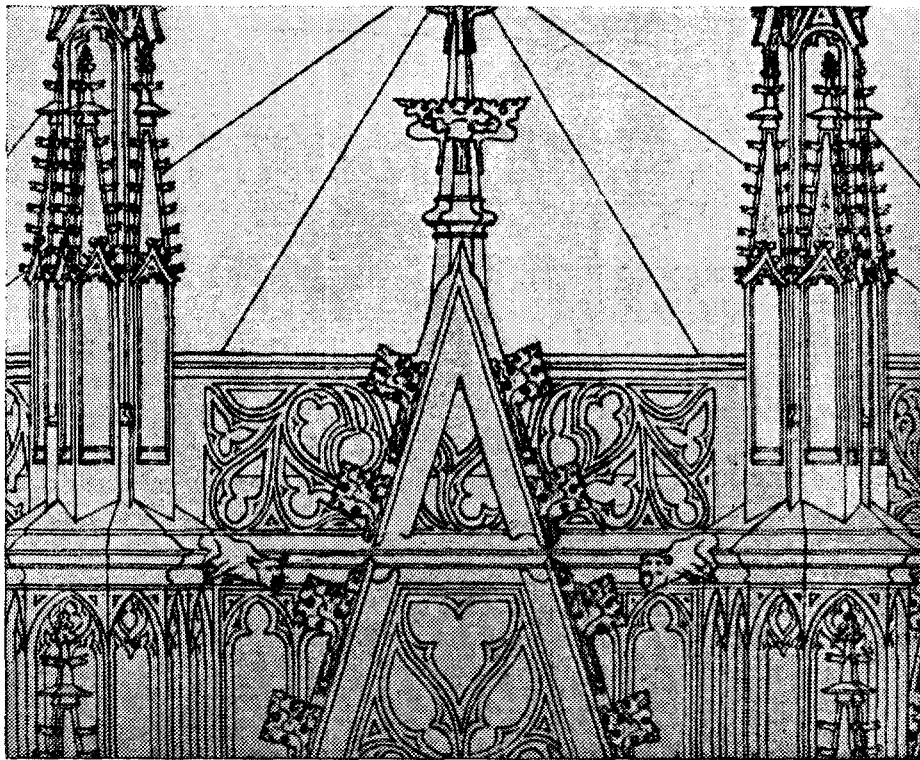
DOOR JAN MOSMANS

De bouwherstelling der Sint Jan te 's-Hertogenbosch is thans gevorderd tot aan de groote en rijke, laat-gothische kapel, die een hoekvulling vormt tusschen het Noordertranssept en de choorbeuken. Voor een nauwgezette herstelling van het opgaande werk aldaar, zijn voldoende vertrouwbare gegevens aanwezig ¹⁾. Niet zoo voor de balustrade. Die is, op enkele brokken pinakel na, totaal verdwenen. Het was daarom, dat de hoofdopzichter H. Goossens mij namens den heer H. van Heeswijk, bouwhersteller, den 29en December 1932 de vraag stelde, of ik mogelijk archivalische of andere gegevens voor den her-opbouw dier balustrade aan de hand zou kunnen doen.

Wat ik, bij mijn alstoen ingesteld onderzoek vond, heb ik den 9en Februari d.a.v. aan de bouwloods meegedeeld. Het was in zekeren

Afb. 1. Balustrade der Sainte Gudule te Brussel

Afb. 2. Balustrade boven de absis der kapel. Ontwerp Donkers (1853—1858)

zin maar weinig en voor een deel hypothetisch. Intusschen trad uit het gevondene naar voren, een zeer vrij opgevatte laat-gothische dakleuning en bleek verder daarnaast ook nog

(1) Aanduidingen voor de verdwenen beelden in de telkens drie nissen der contreforten ontbreken en zouden ontleend moeten worden aan de mooie figurale pedestals, die voor een groot gedeelte nog over zijn.

het bestaan eener *letterbalustrade*, d.w.z. een gaanderij à jour, waarin de gekapte figuren lettervormen te zien geven, twee bevindingen, die — vooral de laatste — wel interessant mogen genoemd worden.

Onder het opzicht van letterbalustraden zijn, wat het buitenland betreft, de volgende bekend:

aan de kerk van Caudebec en Caux, (1426-1484), langs het hooge choor o.m. de volledige lofzang „Regina Coeli” in gothische minuskels;

aan de kapel van St. Louis of der Bourbons in de kathedraal S. Jean te Lyon (XV' eeuw), fantasieletters afgewisseld met een dierfiguur;

aan de kerk en kapellen van Notre-Dame-des-Marais te La Ferté-Bernard bij Le Mans (1450-1596), al de antiphonen der H. Maagd in groote renaissance-karakters met musiceerende engelen en met dierfiguren doorvlochten;

aan de Sainte Gudule te Brussel, in de balustrade van schip en Zuidertranssept „une suite continue de lettres K”, herinnerend aan Karel de Stoute ¹⁾;

de woorden A Plus in barocque letters op het kasteel de Josselin in Bretagne;

een gekroonde F, (François 1er) op het kasteel van Blois;

een gekroonde K, (Karolus VII) aangebracht midden op de balustrade, en eene L, (Louis XI) op het Oratorium ter zijde van de Sainte Chapelle te Parijs.

De kapel ²⁾ der Bossche Sint Jan, waaraan de door mij bedoelde, zeer vrij opgevatte dakleuning en letterbalustrade voorkomen, is tusschen de jaren 1478 en 1494 gebouwd, naar ontwerp en teekeningen van den bekenden meester Alard Duhamel, met als uitvoerder Jan Heijns, die geboortig was uit de stad Brugge.

Al had de Maria-confraterniteit, die haar deed verrijzen, ook veel geld beschikbaar, de bouw was toch te kostbaar om er een aanneming-in-eens van te maken, en ook moest de bestaande kapel geleidelijk afgebroken en vervangen worden, zoodat er telkens maar ongeveer één travée van de kapel „verdingd” werd. Bouwovereenkomsten vinden wij dan ook afgesloten in 1486, 1488 en 1490. Toen de kapel in 1494 gereed was en werd ingewijd ontbrak nog de balustrade, die nadien, ook weer blijkbaar in twee gedeelten, werd aanbesteed, het perceel nl. boven de absis in 1497/98 en het perceel boven de lange zijde der kapel in 1499/1500 ³⁾. Aannemer van dat gaanderijwerk was telkens Jan Heijns. En niet alleen was hij aannemer maar hij leverde ook blijkbaar het ontwerp, dat niets gemeen heeft met het fraaie binnen- en buitenwerk door den beroemden Duhamel geteekend.

Jan Heijns, omtrent 1450 geboren en in 1516 gestorven, leerde als jongen het steenhoudersvak en begon zijn kostwinnende loopbaan als uitvoerder van bouwwerken, meer

(1) Zie R. Maere, l'Eglise Sainte Gudule, blz. 61, alsook Des Marez, Traité de l'Architecture, blz. 213. Met de figuur te Brussel is beslist eene K bedoeld. Het motief wijkt in aard geheel af van de overige balustraden der S. Gudule. De lijsten, de openingen, de schikking der gaten (die bezwaarlijk echte vischblazen kunnen heeten), alles laat een feitelijke of denkbeeldige verticale gedachte los. Er is in de balustrade geen tegenrichting aangewend, noch ter weersijden der frontaallijsten noch om de andere travée, wat wel bij een soortgelijke balustrade in 's-Hertogenbosch het geval is. (Zie Mosmans, De Sint Janskerk, Nieuwe Geschiedenis, blz. 515, Afb. 300). De vervelende hang à la maar door naar rechts, langs het gansche schip en transsept, kan alleen verklaard worden door de bedoeling serie-werk te leveren en wel van eene letter, die zich natuurlijk niet om liet keeren.

(2) Zij diende voor eene reeds in 1318 bestaande Broederschap, welker rekeningen van 1330 af bewaard zijn.

(3) „Item noch betaelt doen die gemeijn brueders verdingt hadden te maken aen meester Jannen Heijns die loedsmeester, die voijen (= balustraden) ofte wandelingen”. Rek der Broederschap 1497/98 — „Item die proesten met sommige bruederen verteert ten tijde doemen aen meester Jannen Heijns loedsmeester verdingden te maken, die voijen buten boven onser liever vrouwen”. Rek. 1499/1500.

bijzonder in 1478 met het metselen der fundeeringen voor bovengenoemde kapel ¹⁾). Omdat het waarschijnlijk een handige jongen was, die wel toekomst had, stond hij bij meester Alard Duhamel dra zoozeer in de gunst en was hij in diens atelier zoo goed gezien, dat hij na eenige jaren Duhamel's zuster Nicolaä kon huwen. Duhamel liet zijn nieuwen zwager de praktijk der bouwkunst afkijken en zich de theorie van het kunstvak wat eigen maken. Toen de groote bouwmeester te Leuven een betere positie kon krijgen en 's-Hertogenbosch verliet, schoof Heijns in zijn plaats. Heijns klom zodoende in eens op tot „meester van onsen nijen choer”, de kapel in kwestie!, en daarna tot „meester der loedzen van Sint Jan”. Intusschen is Heijns op de eerste plaats gebleven aannemer en metselaar en slechts op de tweede plaats is hij architect. Als hij sterft staat zijn werkhuis „vol sagen, bomen ende beitelen” ²⁾).

Wat heeft deze Jan Heijns nu in 1497/98 en in 1499/1500 gemaakt van de door hem ontworpen en ter uitvoering aangenomen balustrade, zoowel van het eerste perceel boven de absis als van het tweede perceel boven de lange zijde der kapel? Kennen wij hare vormen nog, ofschoon ze vergruizeld en weg zijn?

Ik meen van wel.

Voorop sta dit: het werk van Heijns als geheel vertoont m.i., overeenkomstig het late Brabantsche of Keldermansche bouwtijdperk, een zwierig en grillig, ja zoo men wil, een decadent karakter. De geometrie is bij Heijns wel een beetje zoek. Hij teekent meer met de hand dan hij met den passer werkt. Een figuur van heel persoonlijken smaak, dat ik nog nergens zag, nl. een vischblaas tot klokmotief uitgezwenkt en vrij zwevend in een door andere vischblazen open gelaten ruimte, valt sterk op.

Wat nu het gedeelte balustrade boven de drie absis-zijden der kapel betreft, dit kennen wij uit een geteekend ontwerp tot herstel uit de jaren 1853/58 door de architecten F. en H. Donkers opgemaakt. Deze deskundigen namen daarvoor indertijd tot grondslag een toen nog bestaand vrij goed herkenbaar stuk ³⁾ dakleuning ter breedte van een half vak.

Hun project-balustrade (zie afb. 2), is als een klein onderdeel weergegeven op een enorm groot Oostelijk totaal-aanzicht van 2 bij 2 M. Het bezit dientengevolge natuurlijk niet de nauwkeurigheid van een afzonderlijken uitslag of te volgen werkteekening. Ook hebben zij bij het teekenen van hun ontwerp eene vergissing begaan. Zij hebben nl. ter zijde van het à-jour-werk der gaanderij een vrij breeden band geteekend, die er niet was, waardoor zij eenige vlam-figuren op hunne teekening te veel moesten samendringen. Ondanks dit alles geeft het ons toch behoorlijk houvast, en we hebben enkel de taak het wat te verbeteren.

Ik heb mij daartoe gezet, en heb met behulp van oude foto's diezelfde, thans verdwenen bouwresten nauwkeurig overgemaakt, daarbij Donkers' gedrongen vlammen, naar eisch der opmetingen aan het werk-zelve, verbreedend. Men beschouwe mijne reconstructie op afb. 3. Kennisname van deze schetsteekening is noodzakelijk om te kunnen vergelijken, in hoeverre de lange zijde der kapel nu al dan niet hetzelfde patroon vertoont.

En dan kunnen we vaststellen, dat de schikking en de motieven er geheel anders zijn.

Eén vak van de dakleuning der lange zijde is wel zoo wat ongeveer uit dezelfde figuren samengesteld als de gaanderij boven de absis, maar dan in onderstboven gekeerden stand.

(1) „Mag. Johannes Heijns lapicida; hic prima fundamenta novi chori confraternitatis jecit”. Mortuarium der Broederschap, 1516.

(2) Verg., Jan Mosmans. Op. c., blz. 217.

(3) „Slechts een enkel vak toonde nog ontcijferbare overblijfselen”. Memorie van Toelichting (klad) door Gebrs. Donkers. Archief S. Jan.

Zóó ten minste heb ik uit eene gravure ¹⁾, die overgehaald is op eene oude foto van een verminkt en bijgemetseld vak, het oorspronkelijke lijstwerk der balustrade op dit punt, na nauwkeurig passen en vergelijken, weer op kunnen halen (zie afb. 4).

Een ander vak van de dakleuning der lange zijde heeft al evenmin hetzelfde vlamwerk als de gaanderij boven de absis. Dit vak is daarenboven op zich-zelf al een groot vraagteken, omdat de figuren nòch ééne richting uitgaan, nòch ter weerszijden van de frontaallijsten met elkander een tegenrichting vormen, zooals te doen gebruikelijk is. Op het beloop der vlammen past niet het hiervóór behandelde, maar ook geen ander ordelijk geometrisch ornament. Wat is er dan mee aan de hand?... Men ziet er zoo waar resten van letters in!

Dit wonderlijk lijnwerk hebben de Gebrs Donkers in 1853/58 niet verstaan en „grillig” genoemd ²⁾. De historicus Jan Hezenmans, daartoe gesuggereerd door zijn broer den architect, schreef in 1873 er van:... balustrades, où se voient certaines irrégularités dans la construction, auxquelles ils avaient été forcés d'avoir recours” ³⁾. De bekwame neo-gothicist en bouwhersteller Lambert Hezenmans, heeft 'n 30 jaar geleden, wèl onordelijkheid ziende maar geen letters vermoedend, ons een geteekend voorloopig plan van restauratie nagelaten, gecomponeerd uit schuine vischblazen en verkantelde driepassen, onophoudelijk herhaald, en toevallig hier en daar een stukje van de oude resten dekkend. Op de bouwloods kon men echter, nu men met het werk vol „irrégularités” beginnen wilde, er met een ordelijke teekening niet uit. In 1933 heeft men getracht een nieuw ontworpen geometrisch ornament met de oude resten in overeenstemming te brengen. Maar de verzoening van nieuw ontwerp en oude gegevens is den teekenaar hopeloos mislukt en zal dat blijven doen, zoolang men niet tot de erkenning komt, dat in de verbrokkelde wendingen der lijsten *letters* moeten gezien worden en wel de vier eerste van den naam Karolus, de klassieke nominativus van Karel den Vijfde, die over deze landen heeft geregeerd.

En hiermede is mijne eigenlijke of voornaamste these aangekondigd: „In de balustrade kwam de naam Karolus voor”. Wil men naast deze primaire eene secundaire bewering dan luide het, dat wanneer men de nog bekende resten slechts naar redelijk beloop bijmaakt en het nieuwe werk het oude volkomen dekt, een ieder die er opmerkzaam op wordt gemaakt er ten allen tijde gereedelijk de letters K.A.R.O. in terug zal vinden.

Het vraagstuk door mij behandeld is subtiel, de bewijsvoering vraagt welwillendheid. Ik zou een zoo moeilijke zaak niet tot het laatste toe willen uitvorschén, ware het niet dat het hier geldt de rijkste laat-gothische kapel, die wij in Nederland bezitten. Haar zonder balustrade laten staan, ware treurige impotentie ten toon spreiden. Haar met eene van elders geborgde laat-gothische, meetkunstige balustrade, al is die nog zoo gelukkig, voorzien, zou het uitspreken van eene openlijke onwaarheid zijn en zulks ten allen tijde blijven voor degenen, die de oude bewijzen in handen hebben. Het zou ook het onverantwoord achterhouden zijn van een zeer karakteristieke bijzonderheid, niet enkel belangrijk voor 's-Hertogenbosch, maar ook voor de Nederlandsche bouwkunst, in welke de kathedraal eene zeer bijzondere plaats inneemt.

De gevonden letterresten eischen eenige toelichting.

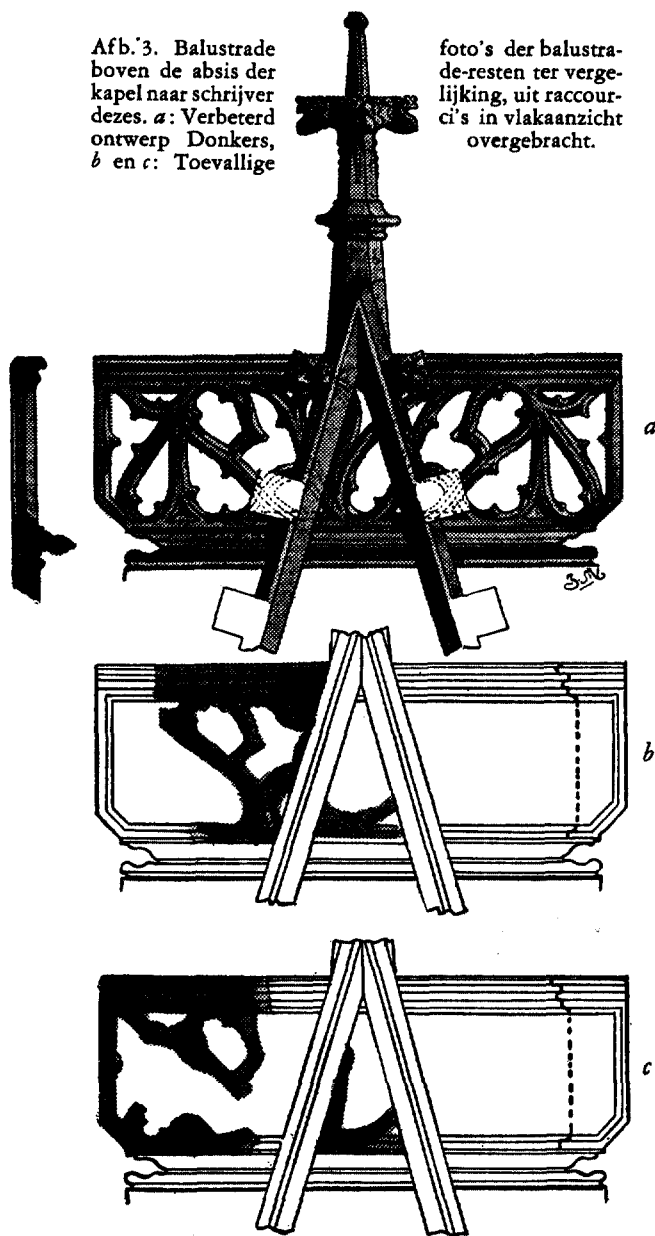
Zij hebben in 't algemeen den vorm van met pen of penseel gecalligrafeerde initialen uit de 2e helft der XVe eeuw.

(1) S. de Jong, Bijdragen tot de kennis der Gothische bouwkunst. Amst. 1847—1852.

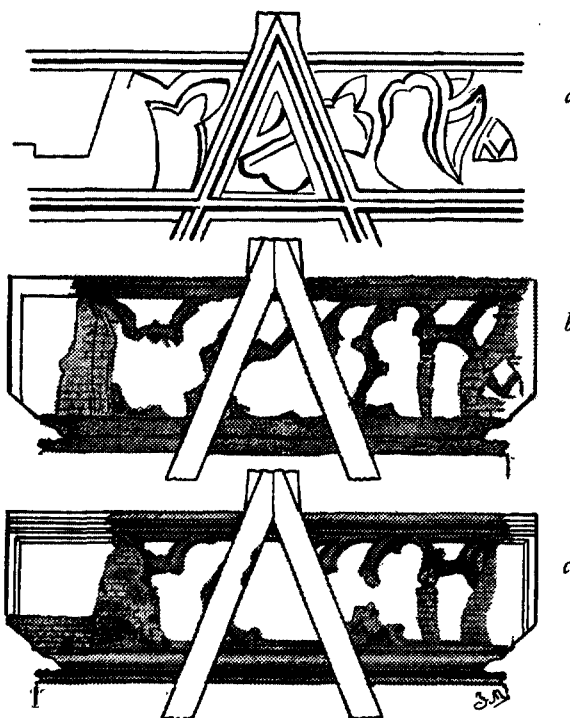
(2) „...de vorming en buiging der lijnen, welke over het geheel aan het L. Vr. Koor grillig genoemd kunnen worden”. Memorie van Toelichting, als voor.

(3) J. C. A. Hezenmans, La Cathédrale Saint Jean à Bois-le-Duc, 1873, page 17.

Afb. 3. Balustrade boven de absis der kapel naar schrijver dezes. *a*: Verbeterd ontwerp Donkers, *b* en *c*: Toevallige

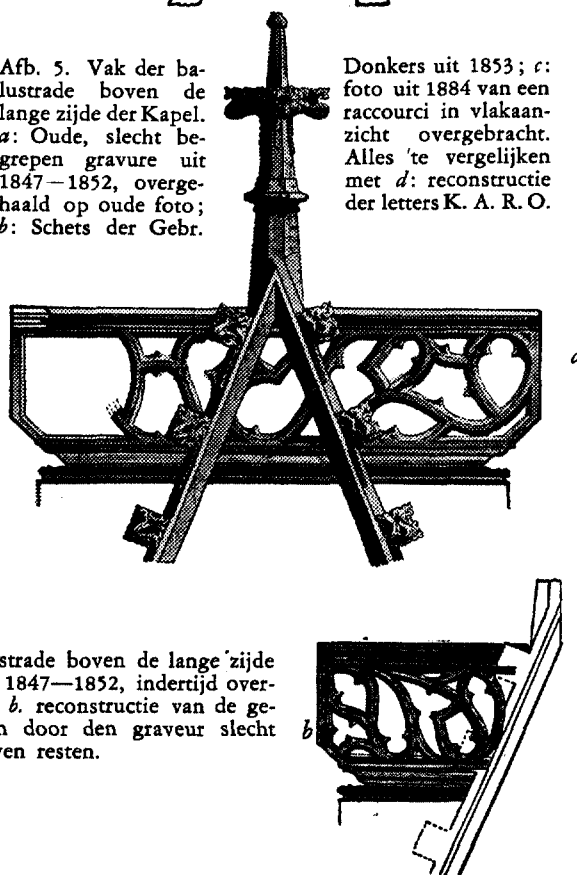

foto's der balustrade-resten ter vergelijking, uit raccourci's in vlakaanzicht overgebracht.

Afb. 5. Vak der balustrade boven de lange zijde der Kapel. *a*: Oude, slecht begrepen gravure uit 1847—1852, overgehaald op oude foto; *b*: Schets der Gebr.

Donkers uit 1853; *c*: foto uit 1884 van een raccourci in vlakaanzicht overgebracht. Alles te vergelijken met *d*: reconstructie der letters K. A. R. O.

Afb. 4. Gedeelte der balustrade boven de lange zijde der Kapel. *a*: Gravure uit 1847—1852, indertijd overgehaald op een oude foto; *b*: reconstructie van de geschonden bijgemetselde en door den graveur slecht weergegeven resten.

De kop der K zweemt naar die uit de balustrade te Brussel.

De A spreekt duidelijk, maar, niet voor moderne oogen. Enkel voor degenen, die weten hoeveel verschillend geschreven hoofdletters A er rond 1500 bestonden en zich daaruit de hier geïmiteerde dan voorstellen ¹⁾. Het middengedeelte der rechtsche frontaallijst met dwarsgedeelte bovenlijst vormt de „haste” der A, het ingesloten vlamornament de dwarsbalk ²⁾.

De kop van de R is een herhaling van het heel persoonlijke motief, dat Heijns in de balustrade reeds gebezigd heeft.

De O spreekt door haar vorm voor zich-zelve. Haar kleinere afmeting werd noodzakelijk gemaakt door de belangrijke daar vóórschietende gootlijst.

De ontbrekende letters L.U.S. zullen in denzelfden geest zijn aangebracht geweest en behooren ook dienovereenkomstig bijgemaakt te worden. De S, gemakkelijk samen te stellen uit twee elkaar omvadende vlammen, valt dan juist binnen het volgende stel frontaallijsten.

Men heeft mij van deskundige zijde de opmerking gemaakt, dat de naam Karolus zich hier te rebus-achtig zou vertoonen om waar te kunnen zijn.

De resten zijn inderdaad rebus-achtig. Maar hierop past niet de gevolgtrekking: ergo is de naam onbestaanbaar. Compleet eenmaal gedacht, gekapt en geplaatst midden in de beschikbare ruimte, was Heijns' werk, hoewel capricieus, niet onduidelijk.

Verder meende men, dat hoogstens het bestaan aanvaard zou kunnen worden van een initiaal, zooals elders, maar niet van een vollen voornaam. Die bewering gaat niet op. Wij hebben immers geen volledigen ontwikkelingsgang van de letterbalustraden meer vóór ons. Slechts enkele, geheel los staande voorbeelden. En die kunnen niet afdoend bewijzen, dat het vastgelegde of overheerschende type, — plaatselijk of in een of ander kwart eener eeuw —, zus en zóó moet zijn en niet anders. Laten we eenvoudig de resten aanvaarden zooals we ze vinden.

De naam ook zou zich in elk geval tot één vak hebben moeten bepalen en niet over twee vakken verdeeld mogen zijn, want dit laatste scheen bedenkelijk. Integendeel staat m.i. de naam juist op de vereischte plaats, wanneer hij zich over 2 travéeën uitstrekt.

Nog is er op gewezen, dat er anecdotisch niets van dien naam is bekend gebleven. Maar wat is er van andere anecdotische beitelwerken, bijv. de frontaalsluitingen boven de Noordelijke straalkapellen in den volksmond blijven leven? ³⁾. Niets. Wat interesseeren het volk daarbij oude letters? Zeer waarschijnlijk is daarenboven de balustrade bij 't beleg in 1629 tegelijk met het van kogels doorzeefde dak, reeds sterk geschonden en nadien door bijmetselen hoe langer hoe onduidelijker geworden.

Heb ik aan de grafisch-monumentale gegevens de meeste bewijskracht ontleend, er zijn ten slotte nog andere motieven, die eene balustrade waarin de naam Karolus is opge-

(1) In de rekening der Broederschap van 1495 trof ik een tiental geheel verschillende hoofdletters A aan, alle van een en dezelfde hand.

(2) „Haste” en „barre” liggen hier niet in 't zelfde diepteplan, zal men opmerken. Dit is volkomen verklaarbaar bij Heijns, die niet alleen Gothieke en Renaissance, onderkast- en bovenkastletters dooreenhaspelde, maar ook dikwijls eene „haste” weglief, (zelfs als er in de voorafgaande letter geen haste voorkwam), en dus hier een gedeelte der A verwaarloosd kan hebben of van minder belang geacht. Ik grond mij ten deze op een grafsteentje, waarop Heijns voor zijn zwagerin letters kapte.

(3) Ik behandelde deze historische en folkloristische beeldwerken in het Gedenkboek bij het 750-jarig bestaan der stad 's-Hertogenbosch.

nomen voor 's-Hertogenbosch en de Sint Jan omstreeks 1500 verklaren en aannemelijk maken. Het zijn de volgende:

1. De Fransche letterbalustraden en vooral het voorbeeld van Brussel moeten hier bekend zijn geweest ¹⁾.

2. De geboorte van Karel den Vijfde bracht ook te 's-Hertogenbosch geheel bijzondere vreugde te weeg, zooals in 't gansche land, en staat als het groote en eenigst belangrijk feit uit het jaar 1500 in de Bossche „Nomina Scabinorum” vermeld ²⁾.

3. De aanbesteding der letterbalustrade geschiedde ongeveer acht weken na Karel's geboorte, dus nog in de feestvreugde.

4. Het woord Karolus neemt precies het midden van de langzijde der kapel in.

5. Toen Karel's voogd, Keizer Maximiliaan in 1508 te 's-Hertogenbosch werd ingehuldigd, plaatste men diens beeld op een der luchtboogstoelen van Sint Jan. Waar? Juist midden boven het door mij aangewezen woord Karolus ³⁾.

6. Als in Mei 1515 de jonge Karel V zelf als Hertog van Brabant wordt ingehuldigd plaatst men zijn beeld *niet* aan de kerk. Althans is daarvan niets bekend en er is ook na onderzoek niets van aan te wijzen. En toch had dat absoluut behooren te geschieden. Toch lag dat volkomen in de lijn der gedachten van de Bosschenaren, die al hunne hertogen tot aan de overgave der stad in 1629 toe, op een of andere wijze aan de kerk hebben ver-eeuwigd, 't zij in een beeld tijdens den bouw, 't zij binnen in de kerk door een of ander meubilair ⁴⁾. Dat de plaatsing van een standbeeld niet geschied is, kwam omdat het niet noodzakelijk was. En het was niet noodig of noodzakelijk, omdat Karel's naam van zijn wiege-jaren af, op een bijzondere plaats, nl. in de gaanderij der voornaamste en rijkste kapel, zeer waarschijnlijk met kleur of goud opgehaald ⁵⁾ reeds prijkte.

(1) Er was een levendig verkeer tusschen Noord en Zuid Brabant. Jan Degens de glaesmaker uit Brussel en Jan van Thienen geelgieter te Brussel leverden in 1497 werk aan de kapel af.

(2) „In isto scabinatu XXII Februarii natus est Karolus filius archiducis”. — In eene plaatselijke kroniek beginnende met de geboorte van Karel V: „Op sincte Matthis avont waest gullickdach voorwaer, Waert hartoge Karle geboren in dat gulde jair”.

(3) Er werd een beeld van minder belang voor weggenomen.

(4) De punten rondom het choor der Sint Jan, waar de Brabantsche hertogen, van Godfried van Bouillon en tot en met Anthony van Bourgondië toe († 1415) eene plaats vonden, heb ik in eene desbetreffende iconografie, (Gedenkboek 750-jarig bestaan van 's-Hertogenbosch) reeds aangegeven. In de volgehouden gedachtenlijn der Bossche kerkbouwers moeten de nagekomen hertogen eene plaats gevonden hebben als volgt:

Hertog Jan IV, (1415—1426) en zijn broeder en opvolger Hertog Philips I, (1427—1430) stonden ongetwijfeld op de zadeldakjes van *dien* luchtboog, die enkel aan het Noorden voorkomt en ongeveer onder de regeeringsjaren der beide broeders-hertogen werd opgetrokken.

Philips de Goede, (1430—1467) en Karel de Stoute, (1467—1477) erlangden m.i. hunne standbeelden onder de vorstelijke troonhuizen op de groote schraagbeeren van het Noordertranssept, (thans abusief met andere vorsten bezet), welk transsept juist midden in hunne regeeringseeuw zijne afwijking van den oorspronkelijken opzet onderging, en zijn geheele rijke afwerking erlangde.

De herinnering aan het bestuur van Maria van Bourgondië, (1477—1482) en aan dat van haar zoon Philips de Schoone, (1482—1506) werd door een groot geschilderd gedenkbord in het choor der kerk, hetwelk vermeldde, dat hun gemaal en vader hier een luisterrijk Gulden-Vlies-Kapittel had belegd, voor het nageslacht levendig gehouden.

Karel de Vijfde, (1500—1555) was met zijn voornaam uitgebeiteld in de balustrade, zooals door mij aannemelijk is gemaakt. Zijn voogd, keizer Maximiliaan, (1459—1507—1519) staat er juist midden bovengeplaatst en wel als man van geposeerden leeftijd.

Het choor lang voltooid zijnde en het schip niet op standbeelden zijnde ingericht, is Philips II, (1555—1598) in aandenden gehouden door een bij zijn overlijden tegen het triforium van het choor opgehangen rijke rouwkast. Evenzoo Albertus van Oostenrijk, († 1621). In 1629 ging 's-Hertogenbosch aan de Staatschen over...

(5) Het Noordertranssept was op verschillende plaatsen beschilderd en verguld. J. Hezenmans, La Cathédrale Saint Jean, page 13.

MUSEUM STANIA-STATE TE OENKERK

DOOR Mr. P. C. J. A. BOELES

In de maand Juli 1934 heeft het Friesch Museum te Leeuwarden een uitbreiding gekregen, die ongetwijfeld de aandacht verdient van de lezers van dit tijdschrift. Een nieuw museum, gevestigd in de heerenhuizinge der oude buitenplaats Stania-State te Oenkerk, werd in gemelde maand, in tegenwoordigheid van een 150-tal leden van het Friesch Genootschap en genoodigden, feestelijk geopend als uithof of neveninstelling van het museum van het Friesch Genootschap.

Stania ligt ongeveer 10 K.M. ten N.O. van Leeuwarden, op zandig, diluviaal terrein met veel opgaand hout, aan den rand van een uitgestrekt weideland met door riet omzoomde plassen (afb. 1).

Na het vertrek van den laatsten bewoner, Mr. W. J. van Welderen baron Rengers, heeft het St. Anthony-Gasthuis te Leeuwarden Stania-State, met zijn 14 hectaren groot bosch en park, door aankoop voor een wissel ondergang gered. Het bleef evenwel moeilijk om voor dit fraaie landgoed, speciaal voor het huis met bijgebouwen, een waardige bestemming te vinden. Toch is dit na eenige jaren gelukt. Laten wij in het kort mededeelen hoe het huis tot museum bestemd werd.

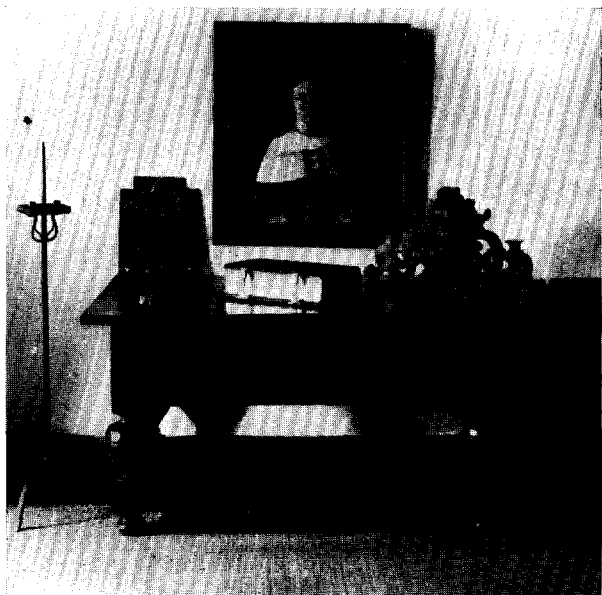
In 1929 benoemde de Friesche Maatschappij van Landbouw een commissie voor het verzamelen van gegevens betreffende het snel veranderende ouderwetsche landbouwbedrijf in Friesland. Op den voorgrond stond het in tekening doen brengen van de voornaamste momenten van dit bedrijf. Behalve enkele leden der Fr. Mpij., waaronder de bejaarde heer K. J. van den Akker, die van kindsbeen af vertrouwd is met den landbouw in de Friesche kleistreken, traden tot de commissie toe twee leden van het bestuur van het Friesch Genootschap: de heer N. Ottema en ondergeteekende.

Het doel der commissie werd in zooverre nagestreefd, dat de schilder-teekenaar Ids Wiersma tal van geslaagde pastel-teekeningen vervaardigde betreffende de bewerking van het vlas, het graanoogsten, dorschen en hooien enz., zooals dat plaats had voordat de amerikaansche landbouwmachines in Friesland hun intocht deden.

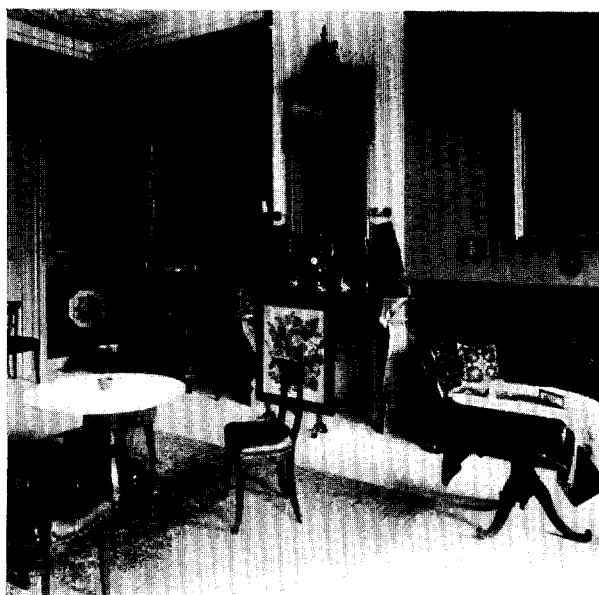
Opmerking verdient, dat het schilderachtige, oud-Friesche zuivelbedrijf met zijn „tsjernihene”, karnmolen, melk- en boteraden, kaasketels enz. reeds eenige jaren geleden, met financieelen steun der Fr. Mpij. van Landbouw in het Friesch Museum te Leeuwarden zeer volledig is opgesteld en voor zooveel nodig in tekening gebracht en beschreven.

De commissie kwam al spoedig tot de overtuiging, dat het ook wenschelijk was om iets te redden van de werktuigen, waarmede het oude bedrijf werd uitgeoefend; want het is merkwaardig hoe snel dergelijke dingen, die niet meer dienst doen, verdwijnen. Op dit punt is de Friesche boer stellig niet conservatief. Een kaaspers b.v. zal men Friesland nauwelijks meer kunnen bemachtigen.

Als orgaan van de Fr. Mpij. van Landbouw beschikte de commissie voor dit verzamelwerk over de best denkbare relaties. Oproepingen in het tijdschrift der Mpij. en persoonlijke opwekking bracht dan ook weldra in het Landbouwhuis te Leeuwarden een niet onbelangrijke verzameling bijeen van ouderwetsche hooi- en mestvorken, graanzeven, waaronder een met het jaartal 1712, een ploeg met voorkar, houten gaffels gebruikt bij het koolzaad-dorschen, vorentrekkers en zaaiwerktuigen voor den cichoreibouw en tal van ander gerei, waarvan een korte opsomming is te vinden in den door ons bewerkten „Gids” voor het museum „Stania-State”. De in de gids genoemde schetsen uit het oude boerenleven en

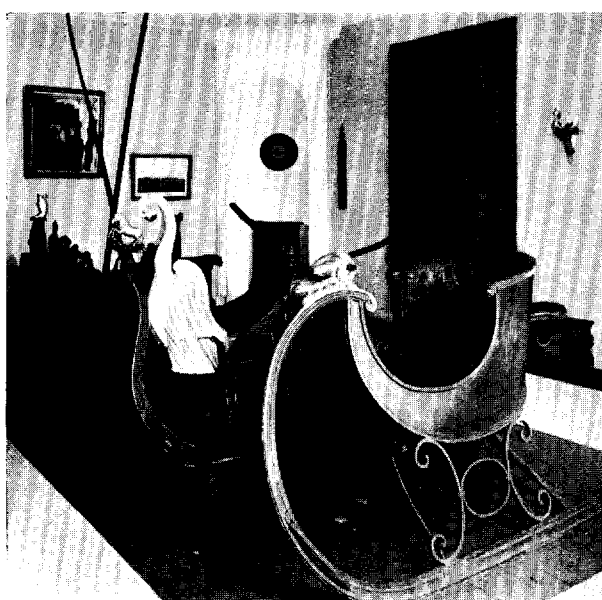
Afb. 2. Van Camminghazaal, Stania-State.

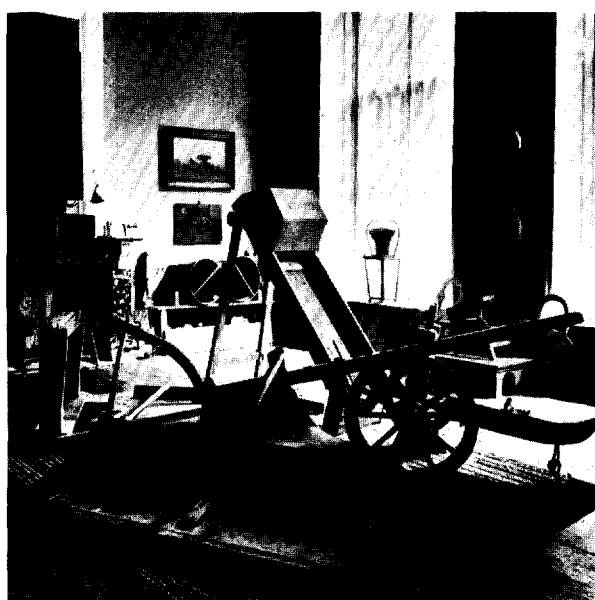
Afb. 3. Van Asbeckkamer, Stania-State.

Afb. 1. Museum Stania-State te Oenkerk.

Afb. 4. Arresleden, Stania-State.

Afb. 5. Landbouwwerktuigen, Stania-State.

bedrijf, door den heer van den Akker, zijn inmiddels in boekvorm en geïllustreerd uitgegeven door de Fr. Mpij van Landbouw.

Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat een aldus door deskundigen bijeengebrachte verzameling van werktuigen, waarvan de herkomst en de beteekenis nog met zekerheid kon worden vastgesteld, hooge wetenschappelijke waarde heeft en in haar soort, als Friesche collectie, eenig is.

Uit de jaren, waarin ik als lid van het dagelijksch bestuur van het Nederl. Openluchtmuseum te Arnhem in nauw contact stond tot de verzamelingen dier vereeniging, herinner ik mij de aanwezigheid daarbij van eenig landbouwgerief. Te Wageningen zijn voorts vanwege de Landbouwhoogeschool dergelijke zaken o.a. betreffende het zuivelbedrijf in Friesland bijeengebracht, maar overigens zijn ons hier te lande geen openbare collecties op dit gebied bekend.

De verzameling in het Landbouwhuis te Leeuwarden, voorloopig met zorg geplaatst door den verdienstelijken secretaris der Mpij., nu wijlen den heer J. van der Meer, kon daar niet blijven. Er moest aldaar naar een andere lokaliteit worden omgezien. In het Friesch Museum, reeds overvol, was geen ruimte beschikbaar en toen viel — ik herinner mij, dat de heer van der Meer en ondergeteekende tegelijk den naam Stania noemden — de aandacht op voormelde ledig staande huizinge te Oenkerk.

Met toestemming van het St. Anthony-Gasthuis kon de collectie in November 1932 gedeponneerd worden in een der vertrekken van Stania, maar van tentoonstellen was voorloopig nog geen sprake. De verzameling, die met de verhuizing in eigendom en beheer aan het Friesch Museum werd overgedragen, was op zichzelf te gering om van Stania een museum te kunnen maken.

De mogelijkheid van voldoende aanvulling kwam toen het Friesch Genootschap erfgenaam werd der nalatenschap van mevrouw Corbelijn Battaerd—Huber, weduwe van den reeds in 1913 overleden oud-conservator van het Friesch Museum, den heer C. H. F. A. Corbelijn—Battaerd.

De in het Friesch Museum beschikbare ruimte gedoogde niet om de tot gemelde nalatenschap behorende meubelen en antiquiteiten, uit oud-Friesch bezit afkomstig, te aanvaarden en zoo rees plotseling weer het vraagstuk: in welken lijn dient het Friesch Museum zich verder te ontwikkelen. Uitbreiding zou mogelijk zijn, zooals dat voorheen herhaaldelijk geschiedde, door naasting van de belendende panden, maar de voorkeur is er aan gegeven om een geheel nieuwe richting in te slaan en te trachten de beschikking te krijgen over de huizinge op Stania-State, aldus het voorbeeld volgende van het museum te Groningen, dat de Menkema-borg te Uithuizen tot een neveninstelling heeft ingericht, omgeven door een zeer fraai park.

St. Antoon werd terstond bereid gevonden om huize Stania voorloopig voor den duur van tien jaren aan het Friesch Genootschap af te staan ter geleidelijke inrichting tot museum en om zelf het omliggende park als natuurmonument te exploiteeren en tegen lage entree (f 0.10) toegankelijk te stellen.

In het begin van het vorige jaar kon met de uitvoering worden aangevangen en reeds den 14den Juli 1934 had de opening van het nieuwe museum plaats. De toen verkrijgbaar gestelde „Gids” geeft met inleidingen en een beschrijving van 200 nummers een overzicht van den inhoud der zalen en vertrekken. De geheele benedenverdieping van het zeer ruime heerenhuis, met inbegrip der beide zijvleugels, is tot museum ingericht, op twee vertrekken na waarin, onder beheer van den inwonenden concierge en diens echtgenote, een aardige theeschenkerij is gevestigd.

Behalve een landbouwfafdeeling, (afb. 5) met als kernen de voormelde verzameling

van landbouwwerktuigen en der teekeningen van Ids Wiersma, deze laatste als bruikleen van de Fr. Mpij. van Landbouw, vindt men er de Corbelijn—Battaerd kamer, een van Asbeckkamer, de van Cammingha-zaal, een lokaal, waarin o.a. Friesche arresleden (afb. 4) en voortbrengselen van de volkskunst zijn ondergebracht, aansluitende aan het voormalige wagenhuis en ten slotte een groote hal en een ouderwetsche keuken.

De door familienamen aangeduide zalen bevatten naar tijdsorde herinneringen aan Friesche geslachten van af de 16e tot het midden der vorige eeuw en geven o.a. een overzicht van het werk der Friesche portretschilders. Een welkome aanvulling van het in het Friesch Museum zelf tentoongestelde. Zoo heeft de van Cammingha-zaal (afb. 2) meerdere interessante familieportretten uit de 16e en 17e eeuw, waarvoor te Leeuwarden geen plaats was, waaronder enkelen, die onlangs zijn afgebeeld in de dissertatie van Dr. A. Wassenbergh: *L'art du portret en Frise au seizieme siècle*.

Het geslacht van Asbeck, dat in de volgende zaal op den voorgrond treedt, was door huwelijk nauw verwant aan dat der oer-Friesche van Cammingha's en zoo konden via den heer Corbelijn—Battaerd, als erfgenaam van Susanna baronesse van Asbeck, die te Leeuwarden woonde en overleed, tal van Friesche antiquiteiten en meubelen voor Stania verkregen worden. De van Asbeck-kamer (afb. 3) vertegenwoordigt de tweede helft der 18e en de eerste dertig jaren der 19e eeuw, vooral ook het werk van den besten Frieschen meester uit laatstgemelde jaren, Willem Bartel van der Kooi (1768—1836) en van diens leerlingen, werk dat tot dusverre niet voldoende tot zijn recht kon komen.

Zooals uit het voorafgaande reeds viel af te leiden is er naar gestreefd het tentoongestelde te doen aansluiten aan het karakter van Stania-State als verblijf van aanzienlijke geslachten en om min of meer een sfeer te scheppen, die eigen is aan een huis, dat nog bewoond wordt. Zoo is er slechts één zaal, waarin een vitrine staat en de conciërge zorgt, dat de daarvoor bestemde bokalen en porseleinen kommen steeds gevuld zijn met bloemen uit het park.

Bij de inrichting werd veel steun ontvangen van onze tijdelijke assistente, mevrouw G. S. Sikkes—Zeverijn en van den heer N. Ottema, die toestond uit zijne rijke particuliere verzamelingen verschillende voor Stania geschikte voorwerpen, speciaal ook zeldzame specimina der oud-Friesche volkskunst, uit te zoeken.

* * *

Er is wel eens de vraag gesteld of Stania beoogt een Friesch openlucht-museum te worden. Men zou hierop met eenige waarschijnlijkheid kunnen antwoorden: in sommige opzichten wel, maar overigens niet. Vermeden moet worden alles wat het aanzien van het prachtig park en bosch zou kunnen schaden; maar in de bijgebouwen en een boerenschuur op het terrein kan, in aansluiting bij de landbouwfafdeeling, waarschijnlijk op bescheiden schaal wel een en ander ingericht worden, dat ligt in den lijn der verzamelingen van openlucht-musea en waarvoor in het Friesch Museum, in stedelijke omgeving, geen passende plaats is.

Ten slotte iets over Stania zelf. Het is de naam van een nu uitgestorven oud-Friesch geslacht. Als state, d.i. als voorname boerderij of verblijf van een landjonker, komt het hier bedoelde Stania reeds in 1664 voor op de oudste kaart der grietenij — nu gemeente — Tietjerksteradeel. Aan vroegere gebouwen herinnert nog een vertrek met een middel-eeuwsch dikke muur in een der bijgebouwen. De tegenwoordige heerenhuizinge is in 1843 gebouwd voor den heer Th. M. Th. Looxma, geb. 1807, een groot koopman en industrieel, evenals zijn vader Mr. Age Looxma, die in het jaar 1808 in zijn huis te Ferwerd (Fr.), een kamer liet inrichten, die later uit piëteit door den zoon naar Stania is overgebracht. Dit

nog goed bewaarde vertrek, gelegen op de eerste verdieping, stond bij de latere bewoners van Stania nog bekend als de Ferwerder of beestenkamer. Dit laatste omdat het geschilderde grisaille behang, gesigineerd „J. H. Nicolaj, 1808” zinnebeeldige voorstellingen heeft betrekkelijk tot den wereldhandel en hierbij vele exotische dieren voorkomen. Aldus krijgen wij een goeden indruk van genoemden Frieschen schilder (1766—1826), die te Leeuwarden niet vertegenwoordigd is.

Ter wille van het tegenwoordige gebouw is in 1843 een deftig huis afgebroken, dat omstreeks 1738 met veel praal gebouwd en ingericht is door den grietman van Oost-Dongeradeel Hans Hendrik van Haersma. Van dit huis, dat uitwendig veel had van het eveneens in de eerste helft der 18e eeuw gestichte en nog behouden gebleven Schatzenburg te Dronrijp, bestaat er een gevelteekening, door ons in Stania aangetroffen; terwijl wij omtrent de inrichting en parkaanleg uitvoerig worden ingelicht door een 0.96 M. lang veilingbiljet, gedrukt ter gelegenheid der verkooping dezer „heerlycke en ongemeen fraye buitenplaats” in den jare 1758. Wij kunnen op den inhoud van dit biljet, dat het Friesch Museum dankt aan de bemiddeling van den heer Th. M. Th. van Welderen baron Rengers, kleinzoon van den heer Looxma, niet verder ingaan en willen ook voor nadere bijzonderheden omtrent gemelden heer Haersma verwijzen naar de door Jhr. Hobbe Baerdts van Sminia in 1841 onder het pseudoniem „Rollema” geschreven „Wandelingen door Tietjerksteradeel”.

Van belang blijft evenwel de beschrijving van het park, omdat dit in 1843 aan den achter- of oostkant van het huis voor een goed deel gespaard is. Wat er in 1843 met den aanleg geschiedde blijkt uit de gelukkig in Stania achtergebleven ontwerpen voor een reorganisatie van het park, in 1842 geschetst door den in Friesland destijds zeer bekenden tuinarchitect L. P. Roodbaard. Zoo is er een schets van het destijds bestaande park achter de huizinge met aanduiding der voorgestelde veranderingen, die hier slechts ten deele zijn uitgevoerd, zoodat o.a. prachtige oude lanen en een soort „rotonde” gespaard bleven.

Hier en daar, vooral aan den voorkant, zijn door Roodbaard vijvers aangelegd en de rechthoekige gracht om het huis is grootendeels gedempt.

Lucas Petrus Roodbaard, geboren te Assen in 1782, werd opgeleid tot schilder en overleed te Leeuwarden in 1851 (zie: Eekhoff, De stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden, blz. 153). Tusschen 1820 en 1845 heeft hij vrijwel alle openbare plantsoenen te Leeuwarden, als o.a. de Prinsentuin en de begraafplaats, herschapen en verder tal van Friesche buitenplaatsen als Vogelzang-state te Veenklooster, de Klinze te Oudkerk, Harinxma-state te Beetsterzwaag en Vijversberg of Toutenburg onder Rijperkerk. Karakteristiek zijn daarbij de veelbochtige vijvers en perken en de aardige witgekalkte huisjes en koepels met rieten daken, steunende op pilaren, waarvan het exemplaar op Stania door den bliksem getroffen en verbrand is, maar een in den Prinsentuin te Leeuwarden bewaard bleef.

In de eerste zes maanden na de opening werd het nieuwe museum op Stania-State bezocht door 1800, het park door 2600 betalende bezoekers, wat reeds een goed begin genoemd mag worden. Behalve per fiets of per auto is Stania van Leeuwarden uit in een half uur te bereiken met de vaste busdiensten op Oudkerk en Dokkum, die er langs gaan en tevens een kijk geven op een aardig, nog te weinig bekend gedeelte van het Friesche landschap, waardoor ook loopt een wandelweg van den A.N.W.B.

DE NIEUWE GEMEENTELIJKE MUSEA VAN 'S-GRAVENHAGE EN ROTTERDAM

DOOR DR. J. J. DE GELDER

Twee nieuwe en belangrijke museumgebouwen in een zelfden zomer in te wijden, zoo iets valt aan de museumwereld, en niet alleen aan die van Nederland, slechts zelden te beurt.

De redactie van het Jaarboek had bij deze gelegenheid een meer uitvoerige toelichting van den opzet der musea, door de directeuren zelve, gewenscht. Evenwel liet de voorbereiding van de opening hen slechts tijd tot het schrijven van de korte bijdragen in ons zomernummer afgedrukt.

Meer bijzonderheden, plattegronden en gezichten in de inmiddels in gebruik genomen gebouwen laten wij hier thans volgen, die naar wij hopen met de boven genoemde bijdragen een duidelijke voorstelling van de inrichting en dispositie der musea geven.

Merkwaardig zijn deze gebouwen door de oplossing van het museum-technische probleem om een goede verlichting bij beperking van ruimte te verkrijgen. Onder de vele problemen aan museumbouw eigen is dit een der moeilijkste en de hier toegepaste oplossingen, uitkomst van langdurig onderzoek, kenmerken zich door oorspronkelijkheid.

De beide plannen zijn gegroeid uit gelijksoortige behoeften en toonen schematisch overeenkomst: het eigenlijke museumgebouw is niet hoog; er is een afzonderlijke vleugel aan gehecht, waarin voordracht- en vergaderzalen en het beheer zijn ondergebracht; kelder- of sousterrain-ruimten zijn niet alleen gebruikt voor plaatsing en verspreiding van buis- en draadleidingen, maar behooren gedeeltelijk tot de werken bergingsruimten van het museum; de verwarmings-installaties liggen afgezonderd buiten het museumgebouw; aan dit laatste is een conciergewoning verbonden.

Het plan van het eigenlijke museumgebouw, dus dat gedeelte waarin de kunstwerken zijn tentoongesteld, wordt zoowel in Den Haag als te Rotterdam gekenmerkt door de groepeerings van zalen om een hof.

De hof van dr. Berlage is een rechthoek in de verhouding 1:2, die van ir. Van der Stuer een vierkant met ongeveer gelijke zijden, wier verhouding zoowat 5:6 is.

Met de vroeger voor grootere musea veel gebruikte basilicale vorm, die ook het plan van ons Rijksmuseum te Amsterdam bepaalt, is in deze moderne bouwplannen gebroken. Wij zijn *uit* de kerk en ingekeerd tot het klooster met zijn besloten hof, een symbolische overgang voor onzen tijd, die aan de kunst zoo veel meer aandacht wijdt, bij zijn zoeken naar innerlijke rust en bezinning.

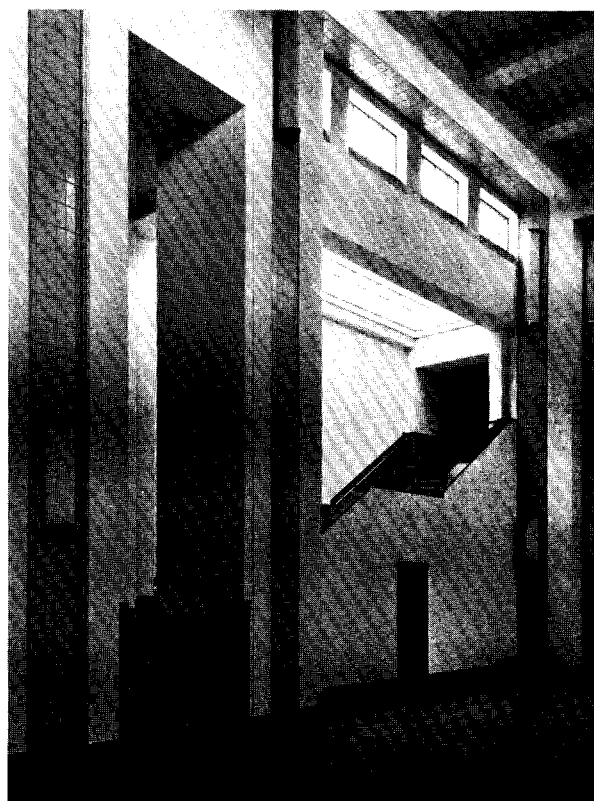
Verder gaat de overeenkomst tusschen den opzet van beide bouwwerken niet. Het Haagsche museum dat meer en omvangrijker verzamelingen kreeg op te stellen, heeft een veel grooter ruimte, hoewel de uiterste maten op den grond niet veel verschillen van die van het Rotterdamsche. Het Haagsche bouwplan heeft een lange voorgeschiedenis; na het groote ontwerp van 1922, dat te kostbaar was, kreeg de bouwmeester in 1928 opdracht voor een kleiner, het nu uitgevoerde. Het Rotterdamsche museum-ontwerp werd in 1929 goedgekeurd en uitgevoerd na betrekkelijk korte voorbereiding.

Afb. 1. Het Gemeente Museum in Den Haag, gezien uit het Zuidwesten.

Afb. 2. Groote Hal en Museum-toegang, Den Haag.

Afb. 3. Een der trappen in de Hal, Den Haag

In het Haagsche plan is de langwerpige binnenhof aan drie zijden omringd door breede vleugels, elk overlangs verdeeld in drie schepen, die grootendeels door dwarswanden in min of meer groote vertrekken en verkeersruimten zijn onderverdeeld. Aan de vierde zijde van het gebouw, de achterkant, sluit een vleugel ter breedte van één zoo'n lengteschip den hof af. Het gevolg van deze situatie van den binnenhof is, dat de peripherie van het grondplan *niet* de verhouding van den hof 1:2 heeft bewaard, maar weinig van een kwadraat verschilt, met zijn diepte van 75 en breedte van 70 meter.

Het Rotterdamsche plan vertoont een minder volle groepeeringsomgeving om den binnenhof en heeft in zijn peripherie wèl de verhoudingen van dien hof bewaard. Er ligt daar een bredere vleugel aan de voorzijde, welke tweeschepig is, maar de overige vleugels zijn smal. Bovendien zijn dan nog te Rotterdam twee zijvleugels aan het vierkant gevoegd, waardoor een buitenhof is ontstaan. Tegenover de gedwongen compositie van dr. Berlage, wiens opdracht ongetwijfeld moeilijker was, staat de losse en ranke van ir. Van der Stuer.

Een vergelijking der bouwwerken, waartoe het gelijktijdig gereedkomen ervan verschillende schrijvers verlokt heeft¹⁾ of een beschouwing van het bouwwerk op zichzelf, is niet ons voornaamste onderwerp van beoordeeling. Het gaat er hier slechts om een indruk te geven van de wijze waarop deze inrichtingen aan hun bestemming beantwoorden. Ook onthouden wij ons van algemeene beschouwingen over de aesthetische waarde van de opstelling der kunstwerken en van een beschrijving der verzamelingen zelf.

HET MUSEUM TE 'S-GRAVENHAGE

Het nieuwe Haagsche museum staat buiten het oude stadscentrum, op een in het park Zorgvliet gelegen grondstuk ter grootte van vier hectaren, dat een kwadraat zou beslaan, ware het niet dat één kant door de Cornelis de Wit-laan schuin is afgesneden.

Aan alle vier zijden begrensd door breede lanen en ruimte biedend voor een omringenden tuinaanleg, waarborgt het terrein de gewenschte afzondering van het stadsumoer en een gelegenheid tot uitbreiding op ruimen schaal.

De voorgevel van het museum, met den hoofdingang, is gekeerd naar de Stadhouderslaan, een verkeersweg waarop twee tramlijnen hier een stopplaats hebben en waartoe nog twee andere op korten afstand naderen.

Wie met lijn 10 van het station gekomen, uitstapt aan de halte bij het museum, nadert het gebouw van het Zuidwesten en ziet in den namiddag talrijke muurvlakken blinken, opgetrokken uit lichtgele metselsteen met donkergrijze voegen, boven een vierkant vijfervlak, zooals dat op afb. 1 te zien is. Links wordt het uitzicht op den langen voorgevel doorsneden door een pergola. Door deze met glas afgesloten gang van vijfendertig meter lengte, waarnaast ter andere zijde ook een vijver ligt, driemaal zoo groot als den vierkante, bereikt men den hoofdingang. Die staat bij zomerweer meestal open en anders geeft een duw aan een zware draaiende glasdeur de gewenschte toegang.

In het weinig verlichte voorportaal (afb. 2), betalen wij ons toegangsbewijs²⁾ en

(¹) Zie: Maandblad voor Beeldende Kunsten, Augustus 1935 (J. Zwartendijk), de Gids, October 1935 (dr. ir. J. H. Plantega) en Elseviers Maandschrift, December 1935 (ir. G. Friedhoff).

(²) De prijs is 10 cents van 10—13 uur, 20 cents van 13—17 en (slechts op Maandag, Woensdag en Vrijdag) ook van 20—22 uur. De openingsuren der afdeelingen zijn niet altijd dezelfde; het geheele Museum is open Zondags van 13—17, Dinsdags, Donderdags en Zaterdags van 10—17.

laten in de garderobe achter wat wij niet wenschen of wat ons niet is geoorloofd mee te nemen.

Uit deze vestibule naar de groote hal is enkele schreden. De hal heeft een hooge lambris van tegels, in zachte helderroode kleur. Aan de overzijde van den ingang zijn de toegangen naar de groote voordrachtzaal. Vóór een breed paneel van roode tegels tusschen deze doorgangen staat groen van planten. Rechts bevindt zich het bureau voor drukwerken en reproducties. Wie zich daar den geïllustreerden gids aanschafft, krijgt voor weinig gelds een uitvoerige beschrijving van „Een rondgang door de verzamelingen” en „Het bouwwerk en zijn inrichting”.

Het museum ligt links van den hoofdingang. Tegenover het bureau strekt zich aansluitend aan de hal, het trappenhuis uit, waarin aan beide zijden een lange trap met bordessen naar een ruim balcon voert. De museumgids spreekt van een „eere trap”, het balcon is de groote ontvangzaal op de verdieping. Als een breede gang ligt tusschen deze trappen de weg naar de verzamelingen (afb. 3).

In de groote hal zoowel als in het trappenhuis en vele andere ruimten zijn de muren, voorzoover niet met tegels bekleed, zachtwit. In het trappenhuis, dat als een wijde ingangspoort hoog open staat, gaan smalle banen van helgele tegels tot de zoldering. Er is daar veel licht en in dit licht staan veel zware muurkanten, ribben, vlakken, betonbalken, in onverhulde constructie. Tal van hooge kantige wandlampen hangen aan smalle wanden.

Onder de ontvangzaal beginnen de verzamelingen. Er brandt daar dikwijls licht; links is er de toegang naar de lunchroom.

Het museum is in den loop der jaren van een gemeentelijke verzameling uitgegroeid tot een algemeen kunstmuseum. Daar is nu een rijks-verzameling bij gevoegd, het Koninklijk Kabinet van Penningen, Munten en gesneden Steenen, overgebracht uit de Koninklijke Bibliotheek.

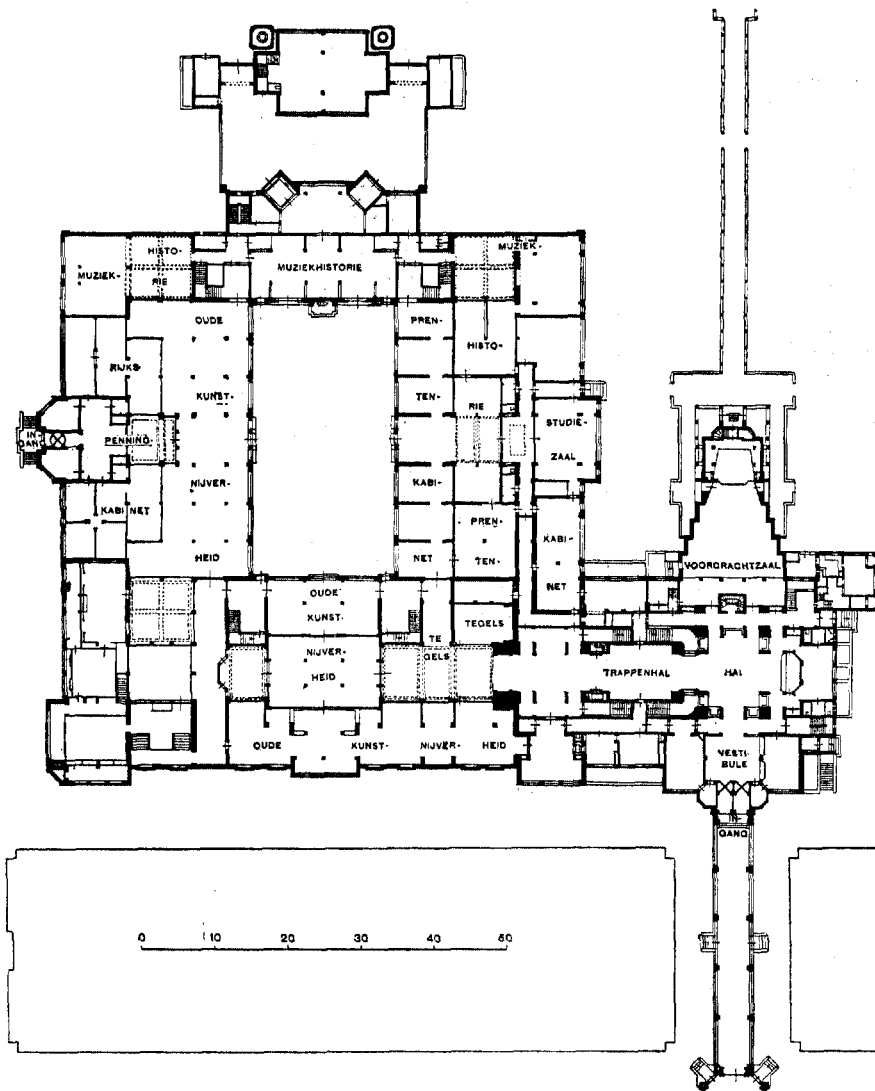
De verschillende afdeelingen liggen in deze volgorde

(I) Oude Kunstnijverheid, stijlkamers en bouwfragmenten; (II) Muziekhistorisch museum; (III) Prentenkabinet en boekerij; (IV) Historische verzameling der gemeente; (V) Schilder- en beeldhouwkunst en kunstnijverheid sedert 1800. De afdeelingen I—III en het Penningkabinet, dat nog niet geopend is, zijn beneden te vinden, de overige op de verdieping.

Onder de ontvangzaal door, waar de muur met oude tegels is behangen en waar een koperen hek den ingang van het eigenlijke museum kenbaar maakt, belandt men in een cour met bovenlicht (afb. 4) te midden van vloer- en wandtegels, het begin van afdeeling I, Oude kunstnijverheid. Naast voortbrengselen van Europeesche ceramiek zijn er specimina uit de voorgeschiedenis daarvan. Achteraan staat in het midden van een zalencomplex het Delftsch (afb. 5). Eromheen ter eenerzijde Antieke, Islamitische, Italiaansche, Spaansche en overige faience uit ons werelddeel, ter andere zijde die van het verre Oosten.

Er staan vitrines met kunstwerken in glas, brons en ivoor, alles (meestal) duidelijk geëtiquetteerd. Die vitrines zijn gemaakt in twee standaardmaten, afhankelijk van de afmetingen van het spiegelglas. In den buitenmuur bevinden zich acht uitgebouwde nisvitrines. De schalen, glazen, sieraden en beeldjes zijn er gedompeld in een ongewoon licht, dat niet als ruim bovenlicht werkt en vóóraan, bij de ruit, schaduwen geeft in rondingen van kommen, donkere voorkanten aan figuurtjes.

Bij zonnig weer tintelen de vertrekken aan deze zijde van licht en kleur en wieglen glanzen, door den vijver weerkaatst, aan de zoldering, maar met bedekte lucht ziet men bij de achterwanden niet meer altijd duidelijk. Van hier naar de oude stijlvertrekken, wier vloer ongeveer anderhalven meter lager ligt, daalt een oude dubbele trap met gesneden leuning en balustrade, waarlangs wij ook terug moeten keeren om door een

Beneden

korte gang het derde gedeelte der afdeling Oude kunstnijverheid te bereiken, waar fragmenten van Hollandsche binnenhuisbetimmeringen zijn opgesteld in een zaal, die zich uitstrekt langs de Noordzijde van den binnenhof en door schotten is verdeeld in zeven afdeelingen, wier inrichting toen wij dit schreven nog niet gereed was. Aan deze zaal grenst het Penningkabinet, dat in den tuin een afzonderlijke toegang heeft.

Wij zijn de achterzijde van het gebouw genaderd, den Oostvleugel die geheel wordt ingenomen door afdeling II, de Muziekhistorische verzameling (afb. 6), welke

ook nog eenige zalen in den Zuidvleugel vult. Overigens is het middenstuk van den Zuidelijken vleugel het gebied van afdeeling III, het Prentenkabinet, waarvan bibliotheek, studiezaal (afb. 7) en werkplaats op de buitenzijde uitzien. Die vertrekken zijn door een afzonderlijke gang met de groote hal verbonden. Een smalle zaal met een bovenlicht vormt in deze afdeeling het centrum. Aan den kant van den binnenhof strekt zich een zevental ruimten voor tentoonstelling van teekeningen en prenten uit, ruimten die licht uit het Noorden ontvangen. Op de gele binnenhofmuur aan de overkant valt echter veel zonneschijn. De wanden zijn hier bespannen met een juteachtige stof. Deze afdeeling verzamelt werk uit de negentiende en twintigste eeuw en bezit ook eenige oudere prenten en teekeningen. Voor de berging der verzameling zijn in de studiezaal kasten gebouwd. Groote formaten worden in schuifladen onder tafels geborgen: voor de normale formaten van 64 bij 48 centimeter of de helft daarvan zijn metalen dozen vervaardigd.

Een rondgang beneden gelijk hier beschreven of in omgekeerde richting zal steeds moeten eindigen in de bovenlicht-cour en vandaar terug naar het trappenhuis. Overigens is er een groote verscheidenheid voor verkeersmogelijkheden in het gebouw, waarvan de verdiepingen niet alleen door de groote dubbele trap zijn verbonden, doch ook door vier trappen in de hoeken aan den binnenhof en dan verder door verschillende in de dienstruimten. Ook zijn er talloze verbindingen tusschen de zalen onderling.

De verdieping is het domein van de afdeelingen IV en V, Gemeentelijke historie en Schilder-, beeldhouw- en ambachtskunst sedert circa 1800. Van de vijf en veertig daar aanwezige zalen en kabinetten zijn er acht vrijgehouden voor tijdelijke tentoonstellingen.

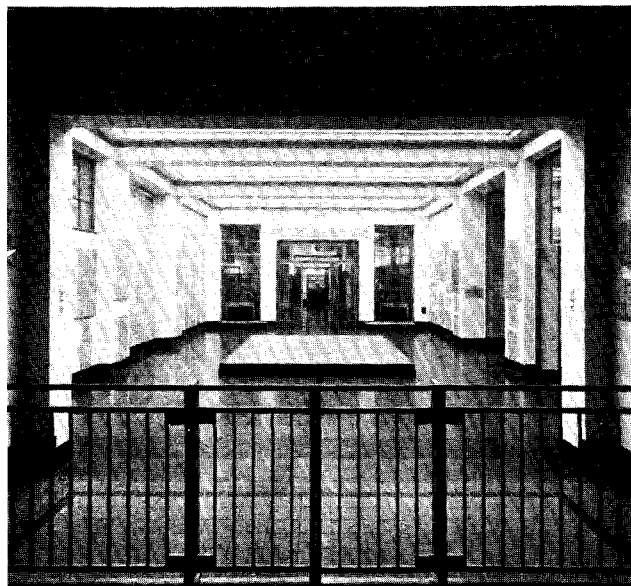
De ontvangzaal bij de hoofdtrap, vanwaar men als van een balcon de groote hal in kijkt, ligt op de plaats waar vele richtingen samenkomen. In de beide korte zijwanden van deze ruimte zijn toegangen tot de museumzalen. Wie langs een der beide hoofdtrappen opstijgt, vindt rechts een ruimte waar een monument voor Berlage staat. Er zijn daar tegenover de deur naar de ontvangzaal twee deuren naar de tijdelijke tentoonstellingen. Terzijde links is de toegang naar de collectie's van het museum.

Om dat te bereiken gaat men door een 12 meter lange corridor, die uitloopt op een hoek van den binnenhof. Om de zijden van den hof ligt een gang van twee en een halven meter breedte. Aan deze gang en met de gangzijde open, liggen 16 kleine kabinetten met staand bovenlicht. De gang (afb. 9) heeft een geringe hoogte en wordt spaarzaam verlicht door enkele kleine bovenlichten, alsmede door licht uit de nisvitines in den buitenmuur en door eenig licht uit de genoemde kleine kabinetten, voor zoover de afsluitgordijnen er niet zijn vóór geschoven. Achter die krans van kleine kamers ligt in de drie voornaamste vleugels een dubbele rij van groote zalen, die toegankelijk zijn door het middelste van elke trits kabinetten, voor zoover de zijvleugels betreft, terwijl in den aan de vijverzijde liggenden Westvleugel de toegangen zijn gemaakt in de twee buitenste van zulk een drietal kabinetten. Wie genoeg heeft rondgedoold overziet de situatie. De plattegronden in den museumgids die vergroot op vele plaatsen in het gebouw zijn opgehangen geven uitkomst. In elk der drie voornaamste vleugels is, bij een symmetrische groepeerings der zalen, in het midden een grootere zaal gebouwd en van die centrale zalen is dan nog weer de grootste in den Westelijken vleugel te vinden met de afmetingen 14.85 bij 12.75 meter.

In dien Westvleugel huist de Historische afdeeling der gemeente.

Er is een korte weg daarheen, van de ontvangzaal uit, voor wie langs de hoofdtrap

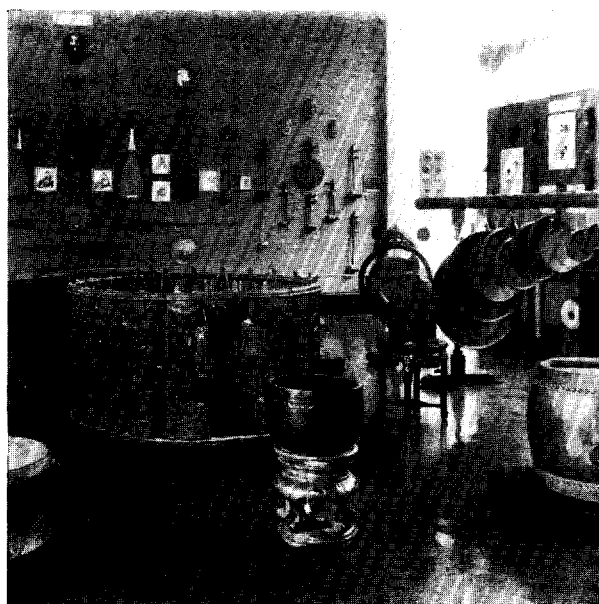

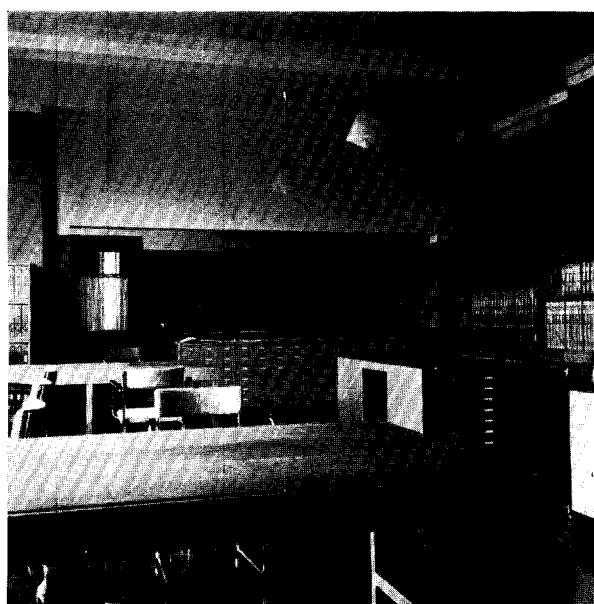
Afb. 4. Begin afd. Oude Kunstnijverheid, Den Haag.

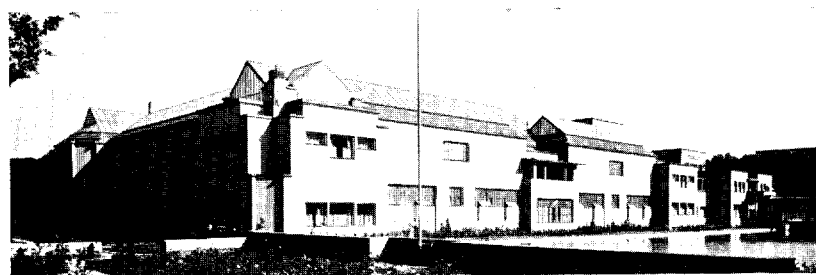
Afb. 5. Vitrine met Delftsch aardewerk, Den Haag.

Afb. 6. Muziekinstrumenten (O. Azië), Den Haag.

Afb. 7. Studiezaal in het Prentenkabinet, Den Haag.

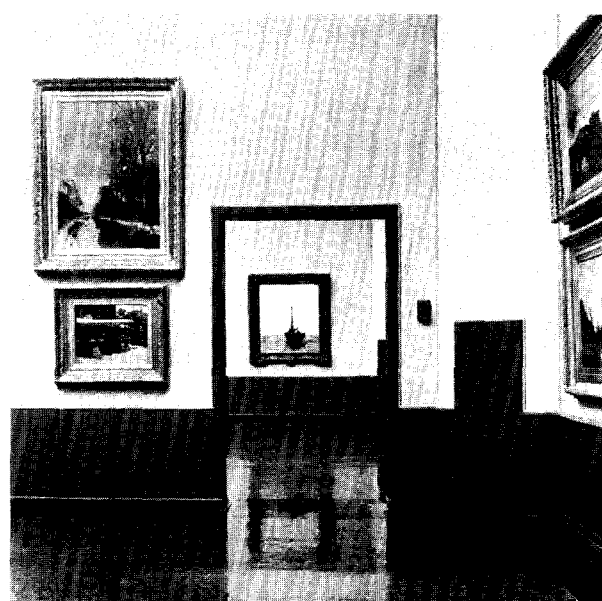
Afb. 8. Voorgevel bij den grooten vijver, Den Haag.

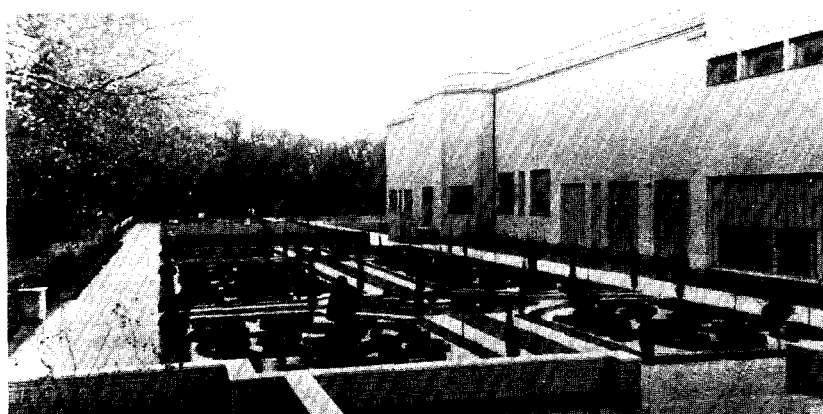
Afb. 9. Gang op de verdieping, Den Haag.

Afb. 10. Schilderijzalen, Den Haag.

Afb. 11. Hoek van een zaal, Den Haag.

Afb. 12. Noordgevel met ouden tuin, Den Haag.

die in den winter genoeg licht geven, terwijl wat in den zomer overmaat zou zijn, kan geweerd worden door jalousieën. Tal van proeven en menig wetenschappelijk advies is voorafgegaan aan de constructie. De bovenlichten zijn afgesloten met twee soorten glas op een meter afstand van elkaar in horizontale stalen ramen gelegd en verder is een stelsel van beweeglijke ijzeren jalousieën boven dit dubbele glasdek aangebracht, waarmede de lichttoevoer nog meer beperkt kan worden. Met het glas van de bekapping zelf erbij, zijn er dus drie glaslagen, waardoor het licht de zalen binnendringt. In sommige grootere zalen is het onderste glasplafond vervangen door een glazen velum dat in het middenvak opgehangen, het licht eronder tempert, maar vrijer toelaat op de wanden. De bezoeker, die zich ongedwongen langs de wanden van een museum pleegt te bewegen om zelf den afstand te kiezen, waarop hij de schilderijen het best meent te zien, vindt zich nu en dan belemmerd. Wanneer men het groote stuk van Van Goyen nadert, om details te zien, stoort de glimming der vernis.

Ook voor kunstlicht is gezorgd. Het museum is niet alleen op late wintermiddagen open, maar ook op enkele avonden in de week. Daarom zijn lampen bevestigd boven de glaslagen van het bovenlicht, terwijl beneden speciaal ontworpen lampen zijn opgehangen, alsmede de kappen van vitrines indirect licht geven. De blanke wanden helpen de lichtverspreiding.

Tot zoover het eigenlijke museum. Aansluitend hieraan en nauw ermee verbonden liggen de kamers van den directeur en van de conservatoren, ook de voordrachtzalen. Zij omringen de hal. Op de ontvangzaal komen ter zijde van de beide trappen twee nog niet genoemde deuren uit, die langs gangen een verbinding met den omloop om de hal vormen, vanwaar men uitzicht heeft naar omlaag. Op dien omloop liggen kamers van directie en administratie, de kleine voordrachtzaal en het balkon van de groote. Een korte verbinding met den beganen grond vormt een trap naast de vestibule. De groote voordrachtzaal, bestemd „voor museumvoordrachten, concerten en demonstraties”, welke ten deele kosteloos zullen zijn, kan aan 300 tot 350 personen plaats verschaffen, de kleine ongeveer 50. In beide zalen is gelegenheid voor projectie. De acoustiek is er goed. Naast de vestibule is nog een afzonderlijke kamer voor vergaderingen.

De verwarming van dit omvangrijke gebouw geschiedt niet overal volgens hetzelfde system. De hal, het trappenhuis en de voordrachtszaal worden met warme lucht op temperatuur gehouden, de administratie-, directie- en andere dienstruimten met door stoom verhitte radiatoren.

In het eigenlijke museum wordt bijna overal en inzonderheid in de schilderijen-zalen een verwarmingssysteem aangewend, dat sedert jaren in Engelsche musea toepassing vond. Het plafond, hier en daar ook een wand, wordt er met water, door onzichtbaar in stuc gelegde buizen verwarmd.

Achter het museum zijn vertrekken voor den technischen dienst gebouwd: berging, verpakking en verzending, werkplaatsen voor herstellingen en photographie. Een trap en een lift van groote afmeting en hefvermogen verbindt hier de verdiepingen. Ook in het sousterrain zijn plaatsen om te werken en voor berging. Voor de dienstruimten achter het museum is een inrit voor wagens en daarnaast ligt het centrum der verwarmings- en overige technische installaties, het ketelhuis met zijn twee hooge schoorsteenen.

In den tuin staat een gebouwtje waarin 's zomers de lunchroom is gevestigd. Van

de groote hal komt men er langs den vierkanten vijver en voorbij de conciergewoning door een open pergola

Naast de ontvangzaal heeft men, als een hulde aan den bouwmeester, diens bronzen buste door Oswald Wenckebach geplaatst.

Op het voetstuk staat een spreuk: Bouwen Is Dienen. Een *kernspreuk* zegt de museumgids, maar niet alleen *bouwen* is dienen. Niettegenstaande de opmerking, die wij ergens lazen, dat „de paleisachtige sfeer van vroegere musea” geheel er uit verbannen is, maakt op ons dit museum niet den indruk een schepping te zijn zuiver uit nut en nood gekristalliseerd.

Voor den kleinen vijver, waarin het complex van blokken met ongelijke hoogte en platte daken zich spiegelde, vielen ons de eerste verzen van een chineesch gedicht¹⁾ in: Mitten in dem kleinen Teiche, Steht ein Pavillon... Zijn er niet heel wat oostersche trekken in de allures van dit bouwwerk? Herinneringen aan de indische reis van den bouwmeester laten zich in deze conceptie gelden: de kleurigheid van vloer- en muurtegels en van het schilderwerk: helder rood, dof groen, zwart, grijs, helblauw, helgeel; de vormverhouding en plaatsing van wandvlakken en -openingen met aan indische en chineesche architectuur verwante horizontaliteit; op de verdieping het verborgene van groote zalen achter de lage schemerige gangen met reeksen van kleine open alcoven; de aanzienlijke ruimte die men voor ceremonieele handeling heeft bestemd, waarin op den voorgrond en hóóg geplaatst de ontvangzaal, waar heen men „opgaat” langs „eere-trappen”; de opulentie van de koperen deuren met hun doffe goudkleur. En de opstelling naast de hal van de praal der tegels met hun prachtig blauw, wier ornament door den geest van het Oosten bezielde is, sluit „oostersch” hierbij aan.

Door een breeden vijver, veelal gerimpeld door den hollandschen wind, betreden wij het paleis van een grooten heer uit 1001 nacht. Tot veler troost althans geen renaissance-paleis. Zou iets, dat daarop leek ons nu echter minder hebben voldaan? Wij kennen van die oude paleizen, die in de eenvoud van hun interieur voor geen modern gebouw onderdoen en als museum zeer bruikbaar zouden zijn.

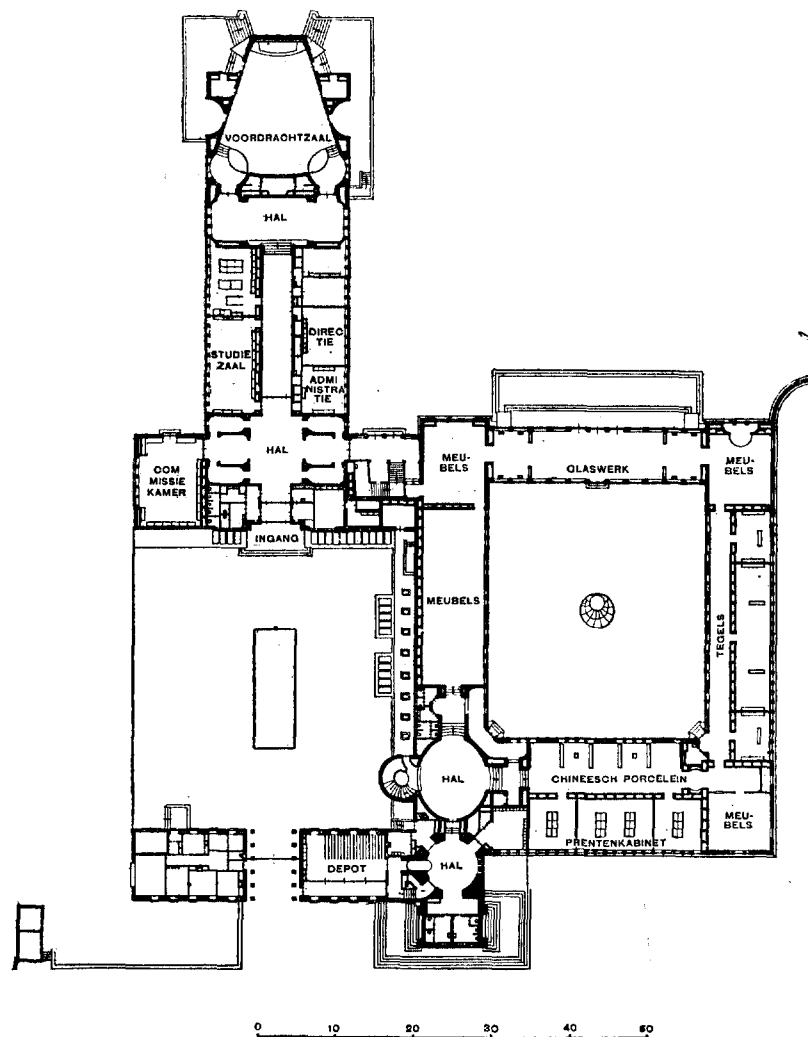
HET NIEUWE MUSEUM BOYMANS

Het nieuwe Rotterdamsche museum ligt dicht bij het centrum der stad op een rechthoekig grondstuk, dat aan drie kanten door plantsoen en tuin is omringd en aan de vierde, met een plein, aan de Mathenesserlaan grenst. Water trekt de grens om het terrein, waar de straat het niet doet. Het vormt de afscheiding in het Oosten en Zuiden en gedeeltelijk in het Westen. De museumtuin reikt slechts schijnbaar tot den Westzeedijk; een sloot, in het midden vijverachtig verbreed, deelt den tuinaanleg in tweeën en loopt dóór langs het Museumpark, tot het water dicht bij den hoek van het gebouw eindigt. Er is dus overal ruimte bij deze ligging en het gebouw gaat alleen achter huizen schuil, wanneer men uit de stad komt, dus ook voor den reiziger die zich met lijn 14 uit het station museumwaarts begeeft. Maar de hooge glazen cylinder op den toren steekt uit en wijst den koers aan (afb. 13).

Bij nadering treft onzen blik, langs den toren afglijdend, een zandsteen kiosk, aan zijn voet tegen het torenlichaam gebouwd op een breed uitdijende stoep en gedekt met een bijzonder vlak zadeldak. Deze kiosk is de ongeveer twee meter boven de straat zich verheffende hoofdingang.

(¹) Van Li-Tai-Po, welbekend door Mahler's Lied von der Erde.

Door een tochtportaal met draaiende glasafsluiting betreedt men een ronde vestibule onder den toren, waar toegangskarten worden verkocht ¹⁾ naast de garderobe. Die vestibule, ook voorhal genoemd, is een merkwaardig punt, vanwaar men tot diep in het gebouw kijkt. Men staat er voor trappen: trappen links en vooruit. De laatste

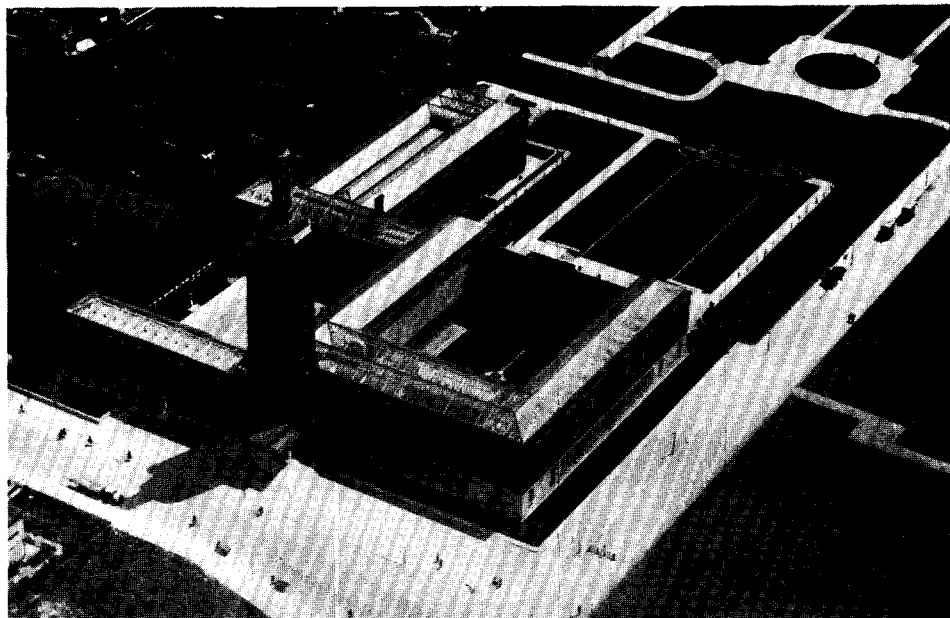

Beneden.

voeren tusschen terrasgewijze opklimmende hal- en portaalvloeren steeds verder naar achter, tot een muur het uitzicht afsluit. Daar is de verdieping. De afwisseling van bordessen tusschen korte trappen verlicht het stijgen en eer men er aan denkt is men boven (vergelijk de plattegrond der verdieping).

De trappen links in de vestibule gaan naar de, op verdiepinghoogte liggende, zaal voor afwisselende tentoonstellingen, die buiten het overig verkeer in het museum is gehouden.

(¹⁾ De prijs is 10 cents, behalve Maandags 25 cents. Het museum gaat op Zon- en feestdagen om 11 uur open, anders om 10 uur en sluit van begin April tot eind September om 5 uur, in December en Januari om 3, de overige maanden om 4 uur.

Afb. 13. Het Museum Boymans, vogelvlucht uit het N.W. (Foto K.L.M.).

Afb. 14. Vestibule en Ovale Hal met begin der afd. Moderne Kunst, Rotterdam.

Voor ons, die dit laatste wenschen te bezichtigen, wijst de weg recht vooruit.

Eenige trap treden op door de wijde en diepe opening en wij staan in de groote ovale hal, waarvan de blanke gebogen wanden onder de hooge flauwgewelfde koepel al uit de vestibule zich voor ons open doen (afb. 14).

Die ovale hal is niet zoo ruim als haar blankheid suggereert; over de assen meet de elleptische vloer acht bij tien meter. De ligging ervan is een goed eind weegs naar boven, op de kruising van vier richtingen die men uit kan gaan. Die van de vestibule en er tegenover zijn genoemd; de twee andere, in de korte as van de ellips, zijn uit de vestibule onzichtbaar. De rechtsche voert eveneens naar de verdieping, maar die links gaat ongeveer drie meter naar beneden.

Wij moeten dus op deze hooge viersprong besluiten waarheen.

Het nieuwe gemeentemuseum is gelijk het Haagsche een algemeen kunstmuseum.

De historische oudheden der stad zijn in het oude gebouw gebleven, waar zij een betere opstelling krijgen.

In dit nieuwe gebouw zijn gebracht:

(I) Oude en nieuwe kunstnijverheid; (II) Prentenkabinet en boekerij; (III) oude en moderne Schilder- en beeldhouwkunst.

De afdelingen I en II vindt men beneden.

Langs een uitgebouwde breede trap die in fraaie schroeflijn daalt, begeven wij ons naar een minder hooge hal met een evengroote ovale vloer als boven, waarin twee vleugels met wijde openingen uitmonden. In de halwanden bevinden zich nisvitrines met Chineesch blauw. Een lange breede gang (afb. 15) wordt ingenomen door de collectie Chineesch porcelein. Die gang is de Zuidelijke helft van den Noordvleugel, die alleen onder de vier, waardoor de binnenhof wordt omsloten, een breedte heeft, welke een verdeeling in twee lengteschepen toelaat. Overal in het gebouw zijn witte muren en de gangvloeren zijn uit vierkante blokken blond travertijn gelegd. Aan de vier zijden van den binnenhof bestaan de wanden geheel uit vensters van vloer tot zoldering.

In de Noordelijke helft van dezen vleugel, toegankelijk door twee openingen in den scheidingsmuur, stelt het Prentenkabinet ten toon (afb. 16). Er is daar niet alleen constant licht, maar bovendien waarborgt het voorplein aan de Mathenesserlaan dat van terugslag der zonneschijn op eventueele bebouwing aan de overzijde weinig hinder zou worden ondervonden. In de vensterkozijnen ligt, in kleine vitrines, een beknopt overzicht van de elementairste technieken der grafische kunst. Het vertrek is in drieën gedeeld door glazen schotten, heeft eiken meubilair en een vloer met bruingrijs getint linoleum.

Van hier naar den aansluitenden Westvleugel is slechts enkele stappen. Wij naderen door een ruimte voor Japansch porcelein een hoek van het gebouw.

In dien hoek en de twee volgende worden oude meubels getoond en schilderijen van de erbij passende periode. In de genoemde hoek Empire-meubelen en oud zilver, in de tweede achttiende-eeuwsche, in de derde laat-zeventiende-eeuwsche. De Westvleugel heeft een dertig meter langen en drie meter breedten gang, behuizing der tegelcollectie en verbindingsweg naar een groep van drie vertrekken, namelijk een lange zaal tusschen twee kleinere, waar zijn opgesteld modern faience, blauw en gekleurd Delftsch.

Op de volgende hoekzaal sluit de Zuidvleugel aan, die van weerszijden licht ontvangt. Daar staat het glaswerk, in vitrines bij het licht van den binnenhof. Drie glazen deuren

geven toegang tot het terras (afb. 19). Opvouwbare leunstoeltjes wachten er den rust-begeerigen. Wellicht dat Renoir's bronzen Venus die van hier zich op den rug laat zien, hen verlokt tot een wandeling in den tuin, die den tooi van nog meer groote plastiek verlangt.

Op dit oord der verpoozing volgt de derde hoekzaal, waaruit twee richtingen gaan. Ten eerste een naar den nog niet beschreven vierden vleugel van den hof, die als zaal voor begin-zeventiende-eeuwsche en vroegere meubelen is ingericht en waarlangs de weg terug naar de ovale hal leidt.

Ten tweede is er de ingang van een afzonderlijk trappenhuis, het voornaamste knooppunt voor alle verkeersrichtingen in de gebouwen. Dit trappenhuis werd met aansluitende bogen om een oude trap gebouwd, waarvan het snijwerk der leuningën ontworpen is door Daniel Marot (afb. 17).

Hier onderbreken wij onze gedachte rondgang om melding te maken van een belangrijk deel van het gebouwencomplex, dat tot nog toe niet werd genoemd.

De toren staat aan de Mathenesserlaan tusschen twee gevels van gelijke lengte, waarvan de rechtsche, de Noordelijke aan den binnenhof, naar achter wijkt.

De linksche bestaat beganegronds uit een concierge-woning (aan de sloot) en een schilderijdepot (aan den toren) waartusschen een poort, als toegang voor een tweeden hof, is gelaten.

Boven deze poort en de dienstruimten ligt de genoemde zaal voor afwisselende tentoonstellingen (dertig meter lang en acht meter breed) en tegenover dezelfde poort staat aan den buitenhof, die open is naar het Oosten, een gebouw dat zich 60 meter achterwaarts uitstrekt. Daar zetelt de directie met haar staf, is een kamer voor commissarissen en zijn nog andere dienstvertrekken, alle gelegen langs een middengang die uitloopt op een hal waaraan in het verste einde van het gebouw de voordrachtzaal aansluit.

Dit achtergebouw is dus het milieu voor alle aangelegenheden, die geen bezoek aan het museum zelf vergen. Wagens kunnen er voor de deur rijden.

Beneden is hier ook de studiezaal (afb. 18) en de bibliotheek van het Prentenkabinet, waarnaast, in kasten van de commissiekamer, de graphische verzameling wordt bewaard. De bovenverdieping is geheel voor museale doeleinden gebruikt. De eenige verbinding binnendoor tusschen achtergebouw en museumvierkant geeft het zeventiende-eeuwsche trappenhuis.

De ovale hal bij den hoofdingang brengt door hare hooge ligging den bezoeker dicht bij schilderijen en beeldhouwwerk. Men ziet er een zaal in. De hal zelf is versierd door twee, meer dan levensgrootte, figuren van vroeg-italiaansche gepolychromeerde sculptuur. Het beantwoordt aan den opzet, dat de aandacht het eerst op deze, de voornaamste afdeeling van het museum, valt en de bezoeker er toe gebracht wordt dáár het eerst te gaan kijken. Het begin, de oude kunst, ligt in den Noordvleugel, die overlangs in strooken van ongelijke breedte en overdwars voorts in vertrekken van allerlei vorm en grootte is verdeeld.

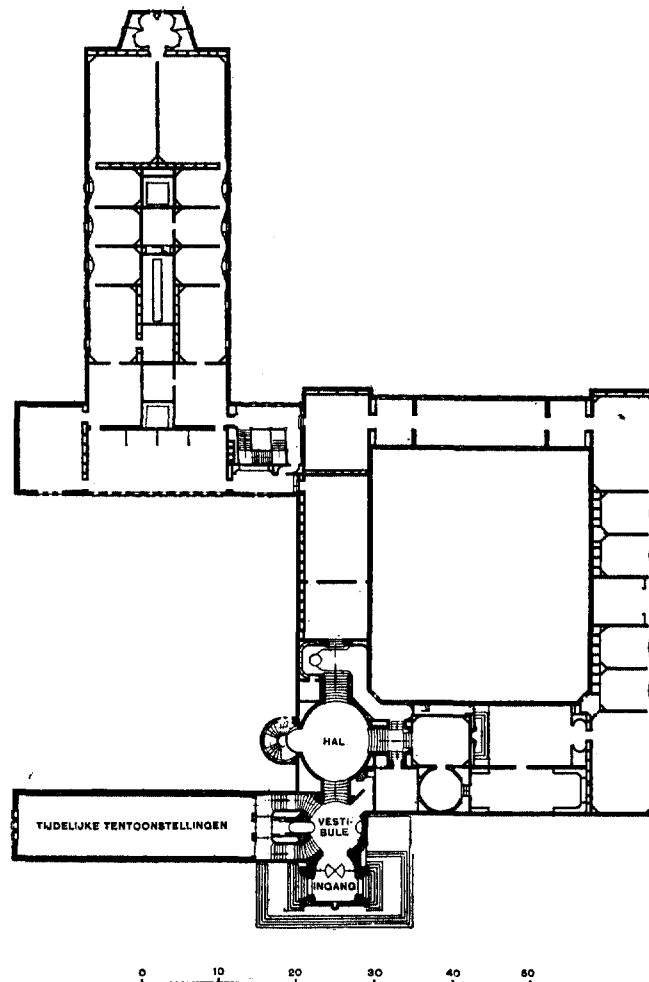
De korte trap, rechts uit de hal, is nog weer door een bordes onderbroken, dat links en rechts tot kleine afdwalingen verlokt, waarop men links in een krom gangetje eenige sculptuur, rechts in een zaaltje de laatste aanwinsten kan vinden, om daarna den weg rechtvooruit weer op te gaan. Wij moeten ons verder schikken naar de leiding door het museum voorgeschreven. „Het plan werd opgezet volgens het systeem

van vasten omloop'', zegt de beknopte beschrijving. Men kan in omgekeerde richting gaan, anders niet.

De route gaat uit van het zaaltje met Primitieven, dan door een kleine ronde, een smalle rechthoekige en een groote zaal.

De schilderijzalen hebben lage eiken lambris en witte wanden, vloeren met dof lichtbruingrijs linoleum.

Het ronde vertrek bergt in zijn wand vier vitrines met émailles en niello's, de smalle zaal geeft schilderkunst te zien van zestiende-eeuwsche Nederlanders onder

Boven.

italiaanschen invloed (afb. 20), en in de groote zaal hangen italiaansche schilderijen, waarbij een steenen kloosterfontein uit Toscane is opgesteld aan een korte wand tegenover de doorgang naar de volgende zaal. Deze laatste behoort reeds tot den West-vleugel, die een reeks van vijf kabinetten (afb. 21) en twee groote hoekzalen omvat. De vleugel is geheel gevuld met Hollandsche schilderkunst uit de zeventiende eeuw.

In de kabinetten zien hooge smalle vensters uit op het Museumpark. De Zuidelijke, de tuin-vleugel is, hier zooals beneden, een vrijwel leege ruimte met veel ramen

en de verbinding met de hoekzaal naast de oude trap. In die hoekzaal hangt de laatste groep van Hollandsche zeventiende-eeuwers en is alleen een uitgang naar het trappenhuis. Langs een smalle opening naast de trap kan men desgewenscht zich door den Oostvleugel naar den uitgang spoeden, maar het Plan van den Vasten Omloop verwacht, dat wij aan de trap voorbijgaan om de zalen in het achtergebouw te bezichtigen. Er zijn daar twee gelijkvormige rijen van zalen waarvan een paar groote onderling zijn verbonden met een ronde ruimte, waarin de Eva van Rodin midden in een vijfhoekig roset van halfronde nissen is geplaatst, aan het eind van dit gedeelte van het gebouw. Tusschen die zalenrijen liggen nog drie kleine ruimten ingesloten.

Werk van zeventiende-eeuwsche Vlamingen, en achttiende-eeuwsche kunst vullen enkele zalen en kabinetten. Alle overige ruimte is gewijd aan de kunst, uit onzen tijd en uit de negentiende eeuw.

Een ruime langwerpige zaal langs den buitenhof, met gewelfd, gedeeltelijk voor lichttoevoer doorbroken, plafond loopt door een kleine gang uit op den Oostvleugel, vanwaar men den uitgang voor zich ziet.

Ook van dit museum vraagt de verlichting onze aandacht, omdat zij afwijkt van het gewone bovenlicht en de uitkomst is van lange en nauwkeurige proefnemingen.

Beneden is overal gewoon staand licht, maar boven komt het licht door de plafonds, zelfs daar, waar de zalen uit de hooge smalle vensters zijlicht ontvangen. De bekapping, afgedekt met draadglas, is van de zalen geïsoleerd door een liggend glasplafond, waaronder een stelsel van schoepen, geplaatst om een gesloten middenstuk, is geconstrueerd. Het licht dringt dus tusschen twee glaslagen en het schoepenstelsel in de zalen, waardoor een gelijkmatige verspreiding ervan daar, waar het in de eerste plaats noodig is, namelijk op de wanden, wordt teweeggebracht en de verblinding door opvallend licht wordt opgeheven. De schoepen-constructie, met verschillende variaties vrijwel overal aangebracht is niet beweeglijk als bij jalousieën, maar onveranderlijk van stand. In de afzonderlijke, tentoonstellingszaal naast den toren werd aan gewoon bovenlicht de voorkeur gegeven, omdat hier bij een vaste belichting de vrijheid van het arrangement in het gedrang zou komen.

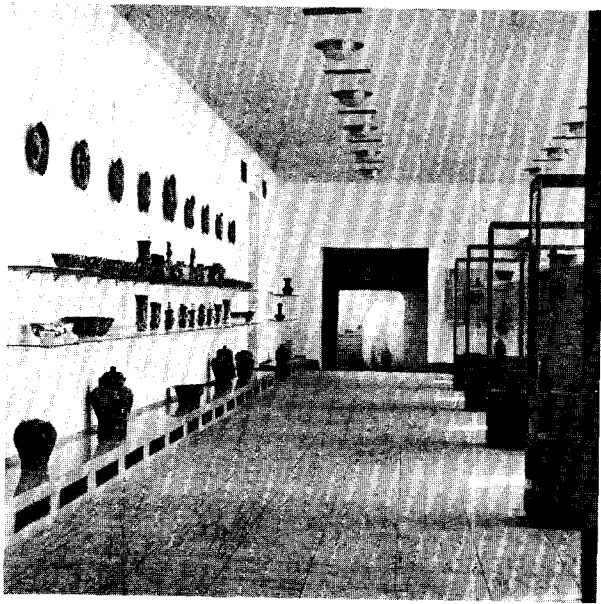
Ook Boymans heeft avondverlichting, beneden met direct licht door plafondlampen, boven met indirect licht door schijnwerpers in de lichtkap, met een lichtval door de schoepen, als bij daglicht.

Dit wat het eigenlijke museum betreft. Wij vermeldden reeds de kamers voor den museumstaf, langs de gang naar de voordrachtszaal (afb. 24). Deze laatste biedt plaats aan 240 personen en heeft een alleen buiten het gebouw toegankelijke cabine voor projecties. De accoustiek is er goed, de zaal is indirect verlicht, de betimmering van blank eikenhout.

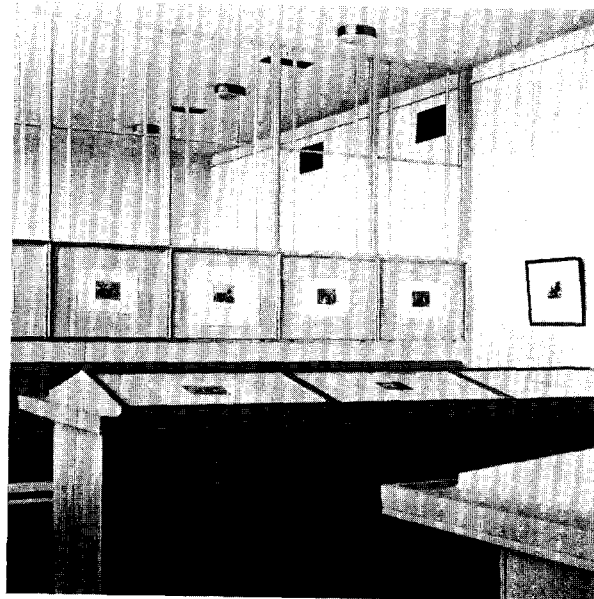
In den toren heeft verder de technische dienst een aantal werkplaatsen voor schilderijherstelling, photographie en boekbinderswerk. Een groote lift verbindt deze onderling en met de zaal voor tijdelijke tentoonstellingen en komt uit op een gang langs het schilderijendépot naar de poort van den buitenhof.

De verwarming en ventilatie van dit samenstel van gebouwen is van drieërlei systeem :

De werkruimten worden met warmwaterradiatoren verwarmd, de lichtkappen en de toren door stoomverhitting.

Afb. 15. Chineesch Porcelein, Rotterdam.

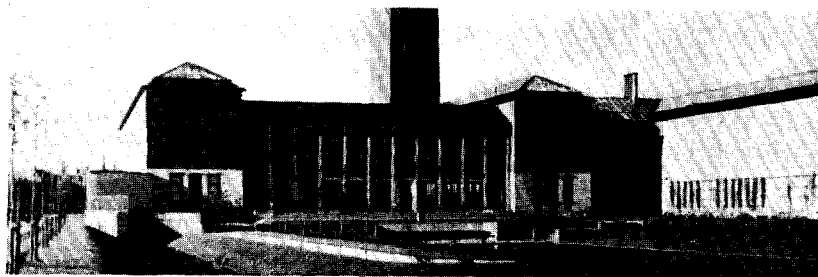
Afb. 16. Tentoonstelling Prentenkabinet, Rotterdam.

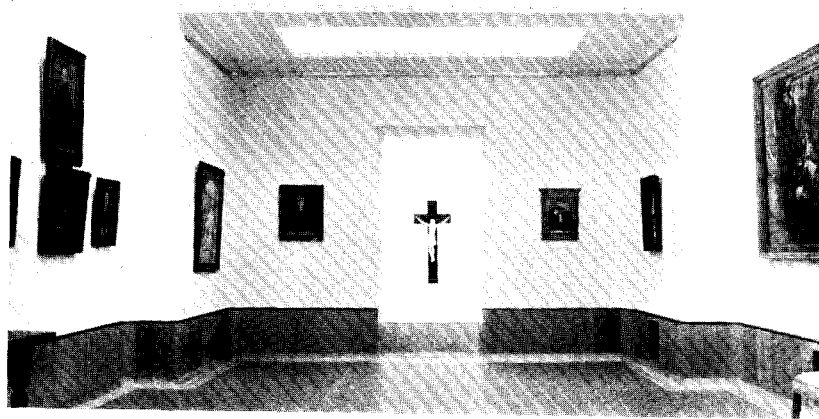
Afb. 17. XVII-eeuwsche trap, Rotterdam.

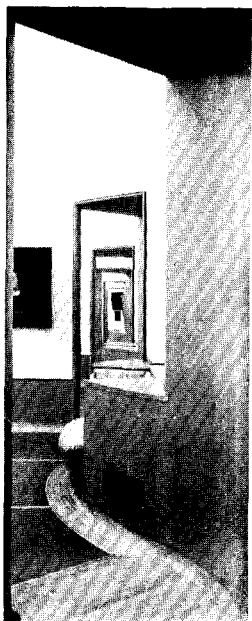
Afb. 18. Studiezaal Prentenkabinet, Rotterdam.

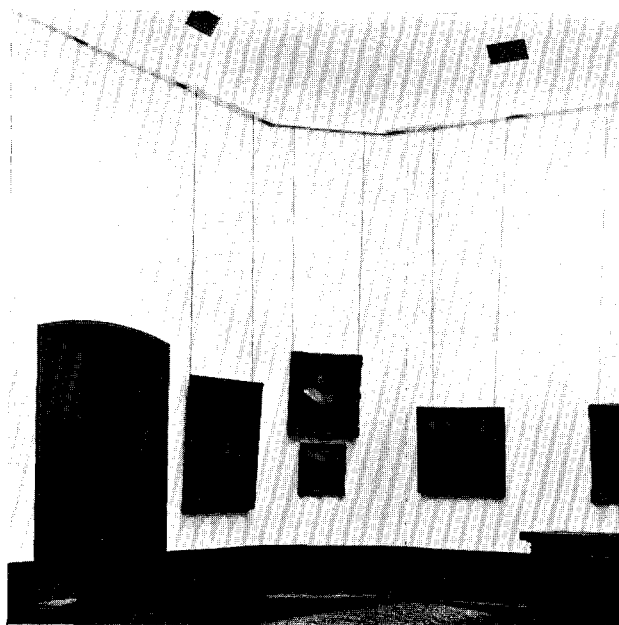
Afb. 19. Gevel aan de tuinzijde, Rotterdam.

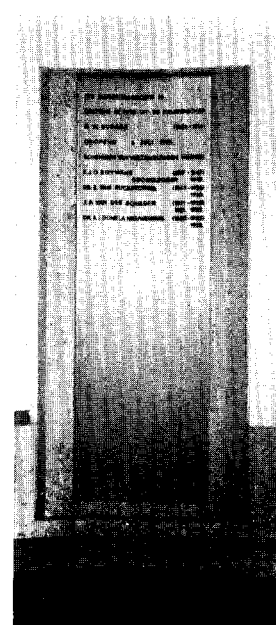
Afb. 20. Schilderkunst Nederland XVI eeuw, Rotterdam.

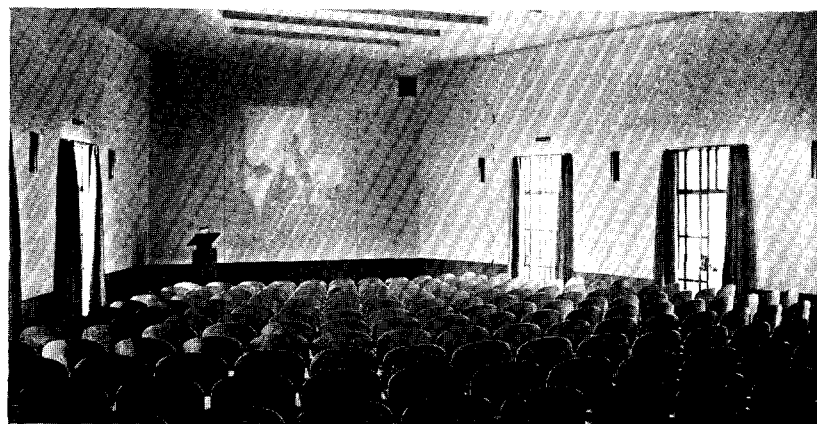
Afb. 21. Kabinetten.

Afb. 22. Zaal Rembrandtschool, Rotterdam.

Afb. 23. Gedenktafel.

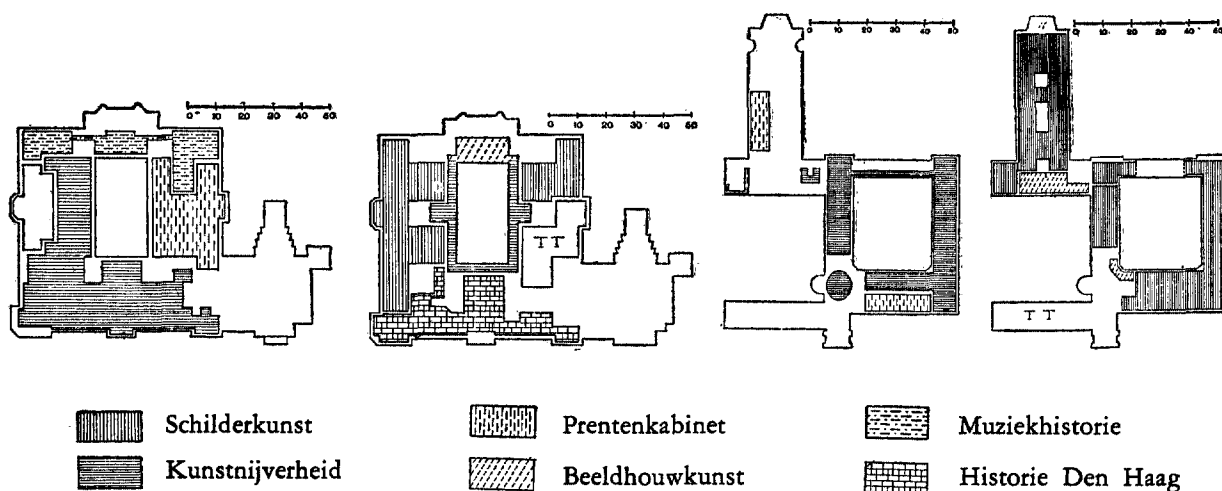

Afb. 24. Voordrachtzaal, Rotterdam.

Het museum zelf wordt op temperatuur gehouden met gezuiverde voorgewarmde, bevochtigde en nagewarmde lucht.

Onder den buitenhof en van deze uit toegankelijk liggen de verwarmingskelders. Ten behoeve van de verwarming loopen onder het geheele museumgebouw kelderkanalen voor de luchtpersing.

Wie zijn tocht door de vijftien zalen en gangen beneden en de zevenendertig zalen, kabinetten en gangen boven wil beginnen, slaat zeker het verkoopbureau van drukwerken en reproducties, naast de ovale hal, niet over. Daar is „Een beknopte beschrijving van het nieuwe gebouw ter gelegenheid van de opening op 6 Juli 1935” te verkrijgen, waarin men een duidelijk en uitvoerig overzicht met illustraties van de wording en inrichting van het museum vindt. Naast den ingang in de vestibule staat een groote koperen gedenktafel, die herinnert aan de stichting van dit gebouw uit de nalatenschap G. W. Burger. Onder den naam van den grondlegger van het museum, F. J. A. Boymans, wordt hier vermeld, wie door schenking van verzamelingen het museum verrijkt.

Groepeering der verzamelingen in Den Haag en Rotterdam.

Het is merkwaardig hoe ondanks het uitslijten van vele kenmerken het verschillend karakter der steden in deze gebouwen tot uiting komt.

In den Haag houdt het museum zich op een afstand van stad en straat. Wie langs de deftige vijvers er binnentreedt, ziet recht vooruit *niet* het museum — dat ligt links — maar de voordrachtzaal. Een statige trap leidt naar een ontvangzaal en van deze komt men tot de voornaamste verzamelingen, verborgen door antichambres. Conferenties en ceremonieel schijnen onvermijdelijk vóór te gaan. De dienst- en werkruimten liggen achter. Anders dan de hoofdstad bouwde de handelsstad. In Boymans ligt de deur aan de straat; men valt er mee in huis. Voor men goed en wel binnen is gekomen lokken al van verre de kunstschaten, die het huis bergt. Aan ontvangruimte is niet meer dan het onvermijdelijke besteed. Naast de deur liggen de dienst- en werkruimten. Alsof men de traditie nog niet heeft kunnen opgeven, herinnert bij den ingang de plaatsing der lift voor vervoer van goederen uit het dépot beneden naar ateliers boven in den toren eraan, dat langs de hooge gevels onzer oude koopmanshuizen het hijschtouw

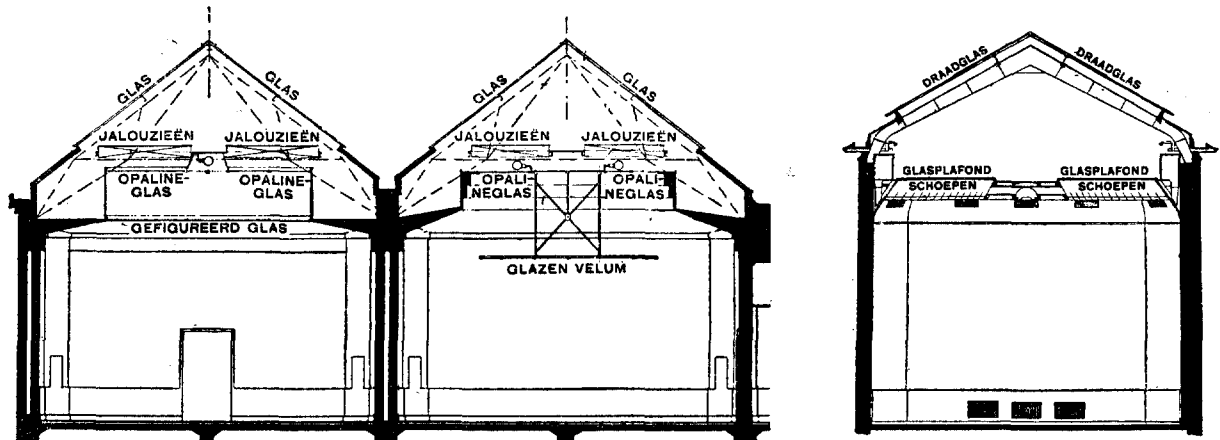
dikwijls naast de stoep afhing. En binnen gaan eenvoud en zakelijkheid gepaard aan een weinig omslachtige maar fijne vriendelijkheid.

In beide steden is er naar gestreefd om het beste te bereiken in de opstelling en bewaring van de kunstwerken, in de zorg voor rust en gerief van den bezoeker, in de aansluiting en afzondering van administratieve en huishoudelijke diensten.

De opstelling der verzamelingen is in den Haag een heel wat moeilijker taak dan in Rotterdam en vereischt aanzienlijk meer ruimte zooals de figuren blz. 101 doen zien.

En het licht... Men moet er nog aan wennen. In Rotterdam doet het licht koeler aan en minder omvloersd dan in den Haag. „Een zekere matheid ontstaat die aan een mistigen dag doet denken” schreef ir. Friedhoff¹⁾.

De dagverlichtingssystemen verschillen. In het Haagsche museum moet het licht door een glasmaag méér dringen (zie onderstaande figuur).

Verlichting in Den Haag

Rotterdam

Het daar gevolgde systeem laat zich echter volgens dr. J. G. Eymers²⁾, een dergenen, die een werkzaam aandeel in de voorbereiding hebben gehad, naar de resultaten niet goed beoordeelen. Terwille van de meest gunstige werking zouden de te verlichten ruimten naar bepaalde eischen moeten gebouwd zijn. Ook was gerekend op een dak van helder glas, maar uit aesthetische overwegingen heeft men het glas wit gemaakt en de kracht van het licht is daardoor verminderd.

Er zijn zooveel factoren, die zich doen gelden bij de waardeering van een museum, dat slechts door werkelijke vertrouwdheid met de opstelling en belichting, dus eerst na veel herhaalde bezichtiging onder afwisselende weersgesteldheid ons oordeel eenige vastheid kan winnen. Het vóór en tegen der verwezenlijkte nieuwe ideëen is nog niet geheel duidelijk. Ook zal nog aan de inrichting worden gewijzigd. In Boymans zijn de witte muren van sommige zalen reeds gekleurd.

De bouwwerken beantwoorden aan verlangens door de verschillende milieu's gesteld. Maar hun beteekenis reikt veel verder. Wat als vrucht van lange en ingespannen arbeid van directeuren en bouwmeesters is tot stand gebracht is van het grootste belang voor de ontwikkeling van den museumbouw.

(¹⁾ t. a. p. blz. 392.

(²⁾ Fundamental Principles for the illumination of a picture-gallery. Diss. Utrecht 1935.

SPAAR OUDE KLEUREN

DOOR DR. M. D. OZINGA

Wie zich een beeld wil vormen onzer vroegere bouw- en interieurkunst moet zich uit dikwijls gebrekkige afbeeldingen zeer veel, wat verdwenen is, voor oogen trachten te stellen en, wat er nog aan monumenten is overgebleven veelal in gedachten aanvullen. Het moeilijkste is daarbij het beeld te voltooien met de oorspronkelijke kleuren. Hier begint eerst recht een onderzoekingsstocht, waarbij men onhistorische theoriën van „eerlijkheid” in materiaalgebruik en -behandeling van zich moet zetten. Op een enkel punt van dit uitgestrekte terrein wil ik hier de aandacht vestigen, en wel op het schilderen van 17de- en 18de-eeuwsch ongefineerd houtwerk, in het bijzonder in kerken; of beter gezegd van het eikenhout, overwegend wagenschot, dat gewoonlijk voor meubelen en betimmeringen werd gebruikt.

Bij beschouwing der vele binnenhuizen en kerkinterieurs op de onlangs gehouden tentoonstelling van werken van 17de-eeuwsche Delftsche meesters in het herboren museum Boymans, bleken kozijnhout en vast meubilair vrijwel steeds als geschilderd te worden voorgesteld, bij voorkeur in een roodbruine kleur, die te veelvuldig voorkwam om aan willekeur in het belang der compositie te kunnen denken; grijs zag men, gehooft met goud, bij galerijen, en was de domineerende kleur bij de interieurs der Portugeesche synagoge te Amsterdam.

Wij mogen aannemen, dat men om practische redenen kerkbanken en preekstoelen meest blank gelaten heeft. Doch het tonige koffie-bruin der banken op Saenredam's bekend schilderij der kerk te Assendelft uit 1649 bedoelt blijkbaar een verfkleur weer te geven. Werkelijk vindt men die kleur nog in de weliswaar eerst 1696/7 gebouwde kerk van St. Maartensbrug in de Zijpe. Haar interieur brengt ons dank zij in dit bruin geschilderde banken, het grijs en blauwgrijs van houten pilaren en overzoldering en het diepe blauw van den zerkenvloer volkomen in de sfeer van een 17de-eeuwsche kerk. In de Leidsche Marekerk hadden, vóór de jammerlijke inwendige „restauratie” van eenige jaren geleden, preekstoel en heerenbanken een zeer donker-roode lakverf, die den indruk maakte op den oorspronkelijken toestand terug te gaan en veel stemmiger aandeed dan de huidige scherpe natuurlijke toon van het eikenhout. Een soortgelijke kleur scheen mij het zwaar overschilderde, eiken meubilair der kerk te Noordwolde in Groningen gehad te hebben, dat voor kort is schoongemaakt, en thans nog de banken enz. der kerk te Leens.

Groene tinten moeten bij 17de-eeuwsch houtwerk in woonhuizen veel toegepast zijn. Het Museum „De Lakenhal” bezit b.v. een typisch vestibulepoortje met twee doorgangen uit de classicistische periode der 17e eeuw (nr. 2456), het Haagsche gemeentemuseum een schoorsteen met vergulde beeldhouwde sierdeelen uit dien tijd, beide geschilderd in een groen, dat stellig op een oude kleur teruggaat. In „Holländische Möbel und Raumkunst von 1650—1780”, S. XIII wordt een uit het Amsterdamsche pesthuis afkomstige, eiken wandbetimmering met kasten in denzelfden stijl afgebeeld, „ursprünglich grün gestrichen und weiss gefasst”.

Het is trouwens bekend genoeg, dat men reeds in den tijd van Van Campen en Pieter Post aanzienlijke interieurs door schilderen — met inbegrip van het als een speciaal ambacht beoefende marmeren van houtwerk en vergulden — van den decoratieven opbouw der wanden en van de houten zolderingen of overwelling een rijker

en samenhangender aanzien trachtte te geven. Een goed voorbeeld daarvan levert de zaal in het door Post gebouwde voormalig huis van Buysero, thans hoofdzetel der „Eerste Nederlandsche” te 's-Gravenhage, waarin de weelderige wit-met-goud geschilderde en wat de zuilen betreft gemarmerde schoorsteenboezem rust op grijsmarmeren zuilen met gemarmerde houten kap en aansluitende omlijsting, en de zoldering een beschildering heeft met ornament in warme grijze en bruine tonen en eenig schildpadrood en met kleuriger figurale voorstellingen in het middendeel der drie groote balkvelden¹⁾). Het ware gemakkelijk hieraan andere nog bestaande interieurs zooals de bekende zaal in het Rijnlandshuis of de levendige schoorsteen op de verdieping op de Waag te Leiden toe te voegen, ofwel oude bouwkundige teekeningen van interieurs. In de toelichting bij Pieter Post's eigenhandige teekeningen uit 1652 van het Mauritshuis staat bij de groote benedenzaal genoteerd „...voorder het marmer in hout constigh naergebootst ende alles met goud geciert” en bij de achterzaal op de verdieping „Alsoo van boven een licht in dese cupola valt, geeft het zelve een groote ende heerlicke aengenaemheit op het wit ende goud daermede dese sael is geciert”²⁾). Ook de oudste bewaarde poppenhuizen geven aanwijzingen voor dergelijke beschildering.

In de 18e eeuw werd dit aanbrengen van kleur op eikenhout bij woonhuizen en over het geheel ook elders regel. Men vindt dan gedurende den loop der ontwikkeling steeds lichter wordende schakeeringen van groen en later vooral wit met goud, terwijl ook teere kleuren zooals rose en lila veel voorkwamen. Zulks was in deze interieurs met hun vele stucwerk en schilderijen of bespanningsstoffen een vereischte om de samenstellende elementen te laten harmonieeren. Hoe ernstig het verdwijnen van kleur met verguldsel een dergelijke ruimte schaadt, ziet men in het als wachtkamer dienende vertrek van het tot gebouw van het provinciaal gouvernement ingerichte aanzienlijke woonhuis te 's-Gravenhage, waar in een vroegere periode de prachtige Lodewijk XV-betimmering is afgeoloogd.

Groote decoratieve composities, gelijk orgelfronten uit de 17e en 18e eeuw ten onzent plegen te vormen, vragen gewoonlijk bijzonder om kleur teneinde de noodige afwisseling of tegenstelling te kunnen bereiken.

Bij het zeer rijk-gesneden orgelfront uit 1619/20 in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch in den uitvoerig detailleerenden vlaamsch-renaissancistischen of liever -manieristischen trant is dit nog niet het geval. Zoodra echter een strenger en meer architectonische opbouw geeischt werd, was kleur het middel om effect te bereiken of gesneden details door vergulding beter te doen uitkomen, gelijk bij de door Jacob van Campen ontworpen orgelpartijen in de Laurenskerk te Alkmaar en de Nieuwe Kerk te Amsterdam.

De tijd der Lodewijkstijlen is bij uitnemendheid die, waarin talrijke reeds bestaande stads- en dorpskerken trotsche orgels met tribunes op marmeren of gemarmerde zuilen en pilasters kregen. Hoe gelukkig zoo'n in, naar men zou geneigd zijn te zeggen, juichende kleuren gehouden orgelfront met rugpositief in een stemmig Protestantsch kerkinterieur deed, getuigde o. m. de Oosterkerk uit 1680 te Rotterdam. Bij de afbraak van dit gebouw is het orgel overgebracht naar een nieuwe Ned. Hervormde kerk in een buitenwijk en daar, om naar de meening van den architect te passen in zijn kerkinterieur . . . . bruin gesausd, waardoor de bekoring goddeels is verloren gegaan.

(¹) Vgl. H. Hijmans, Het Huis aan den Boschkant te 's-Gravenhage, [aldaar] 1922, blz. 63. Twee andere vertrekken in dit huis bezitten resp. nog een kleinen, geheel gaven en een grooten gewijzigden wit-met-goud geverfden schoorsteen uit den tijd van den bouw, welke kleur eveneens de oorspronkelijke zal zijn.

(²) Vgl. Oud-Holland XXVII (1909), blz. 53 e.v.

Orgel in de N. H. Kerk te Leiderdorp (Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg).

Spaar de Kleuren.

Boerderij te Woude bij Ridderkerk (Z -H.). Waterverfteekening door J. Verheul Dzn.
(Foto Rijksbureau voor de Monumentenzorg).

Boekbespreking

Men kan haast zeggen, dat het houtwerk van orgelkassen uit die periode nimmer de natuurlijke kleur vertoonde ¹⁾.

Het wit met goud overheerscht bij die geverfde orgels, doch daarnaast vindt men b.v. witte ornamenten op een fond van lila, waarvan het rijke orgelfront in de Ned. Herv. kerk te Leiderdorp (zie afb.) een voorbeeld levert en oorspronkelijk ook dat te Woubrugge ²⁾.

Na langen tijd van verwaarloozing begint in het algemeen meer belangstelling te ontwaken voor het lot en de inrichting onzer talrijke Hervormde kerken uit het verleden. Een goed-willend beheerscollege of zijn adviseur, dat uit is op verbetering van het aanzien van het plaatselijk kerkgebouw, is dan dikwijls geneigd om te beginnen . . . het meubilair in zijn geheel af te loogen, in de historisch en aesthetisch veelal geheel onjuiste meening daarmede aan de kerk vroegere schoonheid te hergeven. De onaangename gele of gelig-bruine kleur, waarin gedurende de eerste helft der 19e eeuw vele Hervormde kerkinterieurs zijn overschilderd, heeft tot dit misverstand mede aanleiding gegeven.

In dit verband viel mij in het artikel over Willemstad van pastoor G. C. A. Juten in de vorige aflevering van het Oudheidkundig Jaarboek — dat overigens in kort bestek zooveel nieuwe gegevens bevatte over de geschiedenis van dit niet genoeg te waardeeren Hollandsche vestingstedeke — de volgende uitlating op over het orgel aldaar uit 1744. „Ondanks het gunstig advies van den kerkarchitect wilden de notabelen niet overgaan tot het verwijderen van de verflaag, waarmede de eiken orgelkast is besmeerd”. Het is heel goed mogelijk, dat het orgel in de Ned. Herv. kerk te Willemstad minder gelukkig is overgeschilderd; geverfd is het echter zeker van den aanvang af geweest. Daarop wijzen ook thans de LodewijkXVI-bekroningen, waarbij de guirlandes der vazen pittig afsteken tegen deze zelve.

Er is van 17e en 18e eeuwsche oorspronkelijke kleuren reeds teveel verloren gegaan, dan dat wij zonder schade meer zouden kunnen missen. Elk verkeerd voorbeeld van restauratie doet bovendien, naar de ondervinding uitwijst, verkeerd volgen. Het leek mij daarom niet overbodig op de oude gewoonten in zake de beschildering van later-17e en 18e eeuwsch eiken meubilair te wijzen.

EEN PLAN DAT BELANGSTELLING VERDIENT

Terwijl ik meermalen heb ondervonden hoe moeilijk het is en hoeveel kosten het vaak meebrengt om goede reproducties naar beeldhouwwerk in ons land te verkrijgen, verheugt het mij de aandacht te kunnen vestigen op een plan van het Lichtbeelden-Instituut (v.h. de Lichtbeeldenvereniging) te Amsterdam, dat stellig de belangstelling verdient van alle beheerders van kunsthistorische instituten en instellingen, zoowel als van belangstellende particulieren.

De Directie van het Lichtbeelden-Instituut heeft het plan opgevat om goede photo's van Nederlandsche beeldhouwkunst en bouwkunst te vervaardigen, wanneer zij kan rekenen op de deelneming van een aantal instellingen en particulieren. Zij legt in een

(¹) Een uitzondering vormt het op zekere hoogte de eiken orgelkas in de Doopsgezinde kerk te Rotterdam, die gevernist, en hier en daar verguld is.

(²) Vriendelijke mededeeling van Dr. E. H. ter Kuile, die de geïllustreerde beschrijving der monumenten van Rijnland bewerkt.

circulaire, die dezer dagen is verzonden, het volgende plan voor: De deelnemers zenden aan het Instituut een opgave van eenige desiderata. Vervolgens wordt door dit Instituut een werkplan opgemaakt in verband met de aanvragen, rekening houdend met de meest dringende en met het meest gewenschte. Als vervolgens een werkplan is opgemaakt, wordt dit aan de verschillende deelnemers, waaronder ook zij, die geen eigen wenschenlijst inzonden, toegestuurd, die dan hun op- of aanmerkingen kunnen maken, terwijl zij zich verplichten een zeker aantal afdrukken te koopen. Is het plan in groote lijnen goedgekeurd, dan zal het zoo goed en zoo volledig mogelijk worden afgewerkt. De prijs per afdruk zal zoo laag mogelijk worden gesteld en de gulden niet te boven gaan; hoe meer deelnemers, hoe lager de prijs. Natuurlijk zal er eerst een jaar een proef worden genomen, om te zien of het plan technisch en financieel mogelijk zal zijn, en of het den deelnemers voldoet.

Het is te hopen, dat deze proef zal slagen. Een mooie gelegenheid voor de uitbreiding van materiaal betreffende onze kunst is geopend. En daarom, wie in de Nederlandsche kunst belang stelt, hij geve zich op aan het adres van het Lichtbeelden-Instituut, Heerengracht 284, telefoon no. 34648, te Amsterdam.

E. NEURDENBURG

HET NEDERLANDSCH HISTORISCH INSTITUUT TE ROME

In deze aflevering is een overdrukje gelegd uit de „Mededeelingen van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen” waarin wordt gewezen op de gelegenheid om huisvesting te vinden in het Nederlandsche Huis voor Kunsten en Wetenschappen in de Valle Giulia.

VERBETERING VAN DRUKFOUTEN

In het Register op de jaargangen 1899—1931, gevoegd bij den vorigen jaargang (III, 1934), is na de correctie een nieuwe fout ingeslopen, namelijk op blz. 2 bij het Overzicht der Serieën, waar achter de nummers 5—8 van de IIIe Serie verkeerde jaartallen staan. Men leze: 5 (1925), 6 (1926), 7 (1927) en 8 (1928).

In de vorige aflevering van dezen jaargang (IV, 1935) zijn op pag. 75 linkerkolom na regel drie van boven eenige regels weggevallen en leze men in plaats van den vierden regel:

„1900 kwijt is, doken in April 1928 op de veiling der collectie Augusta Lurati op. Bij deze te Milaan gehouden veiling werden deze portretten (No. 29 en 107)”.

OFFICIEELE BERICHTEN

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
op 5 September 1935 des avonds te 8.30 uur in een der zalen van het Museum Boymans te Rotterdam

Verslag der Vergadering door den Secretaris.

Aanwezig volgens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: Mevr. C. J. Avis-van Gendt, Mr. Dr. E. J. Beumer, J. Th. Boelen, Prof. Dr. A. W. Byvanck, J. L. van Dalen, Jonkvr. C. Engelen, Jhr. Mr. D. P. M. Graswinckel, Mr. J. K. van der Haagen, D. Hannema, Mr. H. Hardenberg, Mr. H. L. Hommes, Dr. G. J. Hoogewerff, Mr. F. A. Josephus Jitta, Dr. E. J. ter Kuile, Dr. G. C. Labouchere, Jacob Mees, Jhr. Dr. E. van Nispen tot Sevenaer, Mej. Dr. E. Neurdenberg, M. C. Nijland, Alb. L. Oger, H. W. G. Ras, L. J. G. van Ravensteyn, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, Jhr. Dr. J. van Rijckevorsel, Jhr. Ir. G. C. Six, F. A. J. Vermeulen, Prof. Dr. L. van Vuuren, Mej. C. J. Welcker.

De voorzitter, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, opent de vergadering met een rede, welke hierna is afgedrukt. De notulen van de vorige vergadering, welke in het Oudheidkundig Jaarboek zijn afgedrukt, worden goedgekeurd. Vervolgens leest de secretaris het jaarverslag voor hetwelk, evenals enkele verslagen van commissies, eveneens hierna is afgedrukt.

Naar aanleiding van een ingekomen schrijven van Mej. Dr. E. Neurdenberg, om te geraken tot de stichting van een centraal fotobureau, dat de bedoeling zou hebben aan belanghebbenden op goedkoopere wijze, dan tot nu toe, foto's van monumenten enz. te verschaffen, ontspint zich een discussie, waaraan de heeren Prof. Dr. Bijvanck, Mr. J. K. van der Haagen en Dr. G. C. Labouchere deelnemen. De voorzitter stelt aan Mej. Neurdenberg voor, over het onderwerp een artikel in het jaarboek te schrijven; de secretaris zal zoo noodig op zich nemen als bemiddelaar tusschen de verschillende belanghebbenden op te treden.

De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt goedgekeurd; de penningmeester doet naar aanleiding hiervan enkele mededeelingen over den stand van de kas.

Bij acclamatie worden de heeren Boelen, Graswinckel, Van der Pluym en Vogelsang als bestuursleden herkozen; eveneens wordt de heer Van Rijckevorsel bij acclamatie als voorzitter herbenoemd.

Als plaats van de volgende vergadering wordt Middelburg aangewezen; naar aanleiding van een voorstel van Dr. Labouchere, om Tiel als vergaderplaats te kiezen, zet de secretaris uiteen, waarom in 1936 de Zeeuwsche hoofdstad aan de beurt komt; Tiel zou voor 1937 in gedachten kunnen worden gehouden. De vergadering gaat hiermede accoord.

Als leden van de commissie tot nazien der volgende rekening worden gekozen de heeren Dr. Unger te

Middelburg en Mr. van der Haagen te Voorburg.

De commissie van redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt in haar geheel herkozen.

Naar aanleiding van het voorstel van het bestuur, om art. 4 van het Huish. Reglement in diervoege te wijzigen, dat gewone leden van den Bond voortaan een jaarlijksche contributie van f 6.— inplaats van f 7.50 zullen betalen, worden door de heeren Ter Kuile, Van der Haagen, Labouchere en Nijland vragen aan het bestuur gericht. Ondanks het feit, dat enkele leden een contributie-verlaging minder gewenscht achten, besluit de vergadering toch tot aanneming van het voorstel van het bestuur.

Bij de rondvraag klaagt de heer Van Dalen over den toestand van den klokketoren te Dordrecht; de heer Ter Kuile kan hem hierover geruststellende mededeelingen doen. Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter de vergadering, waarna het gezelschap in de gelegenheid wordt gesteld, de Vermeer-tentoonstelling in oogenschouw te nemen.

Vrijdag 6 Sept. was gewijd aan een bezoek aan de nieuwe musea te Rotterdam en te 's-Gravenhage, waar de directeuren het gezelschap ontvingen en rondleiden. Een noenmaal in het Hotel Atlanta was een welkome rustpauze op dezen hoogst belangwekkenden doch vermoeienden dag. Tenslotte verzamelden zich de deelnemers aan een middagmaal in de Diergaarde; na afloop voerde de burgemeester van Rotterdam, die als gast aanwezig was, de aanzittenden naar Chineesch-Rotterdam waar men eenige aangename en interessante uren doorbracht.

Het verslag van den daarop volgenden Zaterdag is ontleend aan de mededeelingen, welke Dr. ter Kuile zoo welwillend is geweest te verstrekken en welke als volgt luiden: De meer dan 50 deelnemers bezichtigden dien dag een reeks monumenten op IJsselmonde, Voorne en Putten. Op het eerste eiland bezocht men de in 1923/1924 gerestaureerde kerk van Poortugaal, die met haar boeiende vormen veel belangstelling wekte, evenals de bescheidener kerk van Spijkenisse, welke restauratie eerst in het afgelopen jaar gereed kwam. In beide plaatsen verkwikte de ontvangende kerkvoogdij het gezelschap met koffie. Vervolgens ging de tocht naar Abbenbroek, waar de oude dorpskerk, met vroeg gothisch, recht gesloten koor en rijk opgezet, maar niet geheel volgens het aanvankelijk plan voltooid schip den oudheidminnaars interessante problemen bood. Uiteraard vonden gedachtenwisselingen plaats over de restauraties dezer gebouwen, waarbij

ook critiek aan het woord kwam. In Geervliet, oudtijds bekend om den tol, die er aan de thans verlande Barnisse werd geheven, maakte men kennis met een ongerestaureerde kerk, die binnenkort onder handen zal worden genomen. Hier trok de 14e eeuwse graf-tombe van Nicolaas van Putten en zijn gemalin Aleid van Strijen veel aandacht. Daarna reed men naar Heenvliet waar de ruim 90-jarige ambachtswrouw het gezelschap in staat stelde den romantischen bouwval van het oude Huis te Heenvliet in oogenschouw te nemen, welke voornamelijk bestaat uit een zwaren, rechthoekigen toren met vier ronde hoektorens, ongetwijfeld dagteekend uit de 13e eeuw. In den Briel genoot men een noenmaal in het Hotel de Nymph en bezichtigde men onder de zeer gewaardeerde leiding van Mr. Schaap, secretaris der Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, het kortelings door de vereeniging „Hendrick de Keyser” gerestaureerde laat-gothische huis, den ouden toren van het huis de Zalm, de Grootte kerk en de blootgelegde grondslagen van de poort, door welke de Geuzen den Briel zijn binnengerukt.

Tegen half vier bereikte men Oostvoorne, waar de architect A. L. Oger van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg uitleg gaf van de ontgraven bouwvallen van den burcht. Op het raadhuis was een tentoonstelling ingericht van oude afbeeldingen en op den burcht gevonden voorwerpen.

Tenslotte aanvaardde men den terugtocht naar Rotterdam, eerst naar Waalhaven, waar de heer Jacob Mees een thee aanbood in het restaurant van het vliegveld en vervolgens naar de binnenstad, waar men te 6 uur aankwam. De tocht werd begunstigd door goed weer; het regende zoo goed als niet en de zware bewolking leverde treffende gezichten op over de wijde polderlandschappen.

D. P. M. Graswinckel,
Secretaris N. O. B.

Rede van den Voorzitter Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel.

Dames en Heeren, leden en corresponderende leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Ik heet U welkom op deze 36ste jaarvergadering. Het is ons een bijzondere vreugde, dat wij deze bijeenkomst kunnen houden in het nieuwe Museum Boymans.

Wij zijn den Directeur dankbaar voor zijn gastvrijheid.

Wij zijn vol verwachting van bezoeken morgen aan de nieuwe gemeentelijke musea van Rotterdam en 's-Gravenhage, deze nieuwste stalen van museum-architectuur en museumtechniek. Een ander belangrijk moment in het Nederlandsche museumleven, dat ik hier wil memoreeren, was het gouden feest van het Rijksmuseum, gevierd met de schitterende Rembrandt-tentoonstelling.

Lokale musea kwamen tot stand te Naaldwijk in de de Kapel van het Hofje en te Borculo: de Lebbincbrug. De Lichtbeeldenvereeniging werd veranderd in een stichting het Lichtbeeldeninstituut met eigen lokaliteit.

Een opleving van het bodemonderzoek valt te constateeren.

De opgraving op het Utrechtsche Domplein onder leiding van Prof. Volgraff gaat geregeld voort met belangrijke resultaten. De werkverschaffing, waardoor veel in den bodem wordt geroerd, schept nieuwe gevaren voor onze praehistorica, een reden te meer, om met het bodemonderzoek voort te maken. Dit nu is als een geschikt werkverschaffingsobject erkend — zoo worden b.v. in Noord-Brabant belangrijke opgravingen in werkverschaffing verricht onder deskundige leiding.

Ook de Monumentenzorg vindt hulp bij de werkverschaffing. Voor een zoo belangrijk object als de voortzetting der restauratie van de kerk te Alkmaar worden onderhandelingen gevoerd, die uitzicht op slagen bieden.

De afgraving van den burcht te Oostvoorne — ik verwijs naar het artikel van Dr. Kalf in het jongste nummer van het Oudheidkundig Jaarboek —, de restauratie van den Binckhorst bij Den Haag worden door (jeugdige) werkeloozen verricht.

Onder de normale restauratiewerken wil ik nog noemen: De St. Laurenskerk te Rotterdam, de Kerk te Hulst en Kerk en Stadhuis te Naaldwijk. Het Rijksmonument de Assumburg is thans ingericht tot jeugdherberg.

Met de werkzaamheden voor den stadhuisbouw te Leiden is een aanvang gemaakt; de oude gevel blijft behouden.

Onze Bond vertoont een in deze tijden even verrassend als verblijdend symptoom van vitaliteit; niet minder dan 87 nieuwe leden zijn dit jaar toegetreden. Deze aanwas maakt niettegenstaande de verlaging van het Rijkssubsidie een voorstel tot contributieverlaging mogelijk. Wij verwachten hiervan een verdere uitbreiding van ons ledental.

Het is een geluk, dat de Bond tot krachtige werkzaamheid in staat blijft, want in tijden, als wij thans beleven, geraken de cultureele belangen, welke wij voorstaan, licht in verdrukking.

Beperking der schade is dikwijls door goed overleg mogelijk; daarnaar dient de Bond te streven.

Onze monumenten worden thans door bijzondere gevaren bedreigd. De maatschappelijke verschuivingen, die reeds tot het instellen van de Kasteelen-commissie hebben doen besluiten, maken in de steden het vraagstuk der belangrijke woonhuizen actueel — de voortgaande city-vorming draagt daartoe bij. De nieuwe bouw, welke voor onze toenemende bevolking noodig is en het moderne verkeer, dat zijn hooge eischen stelt, zijn ook dikwijls gevaarlijk voor het specifieke Neder-

landsche stede- en landschapsschoon, dat vooral in een licht te verstoren sfeer bestaat.

De werkzaamheid van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond moet tweezijdig zijn. De Bond moet de publieke opinie voorlichten en ten goede leiden. Het Oudheidkundig Jaarboek, waarop wij trotsch mogen zijn — ik breng hier een eeresaluut aan de Redactie — doet dit op hoog niveau, maar voor noodwendig beperkten kring. Daarnaast trachten wij in voorkomende gevallen ook de groote kringen te beïnvloeden, die door de dagbladers bereikt moeten worden. Wij zullen moeten overwegen, of wij in dit opzicht niet nog meer kunnen doen.

De Bond moet anderzijds ook de publieke opinie vertegenwoordigen. Dat gebeurt ook geregeld tegenover verzorgers van cultureele belangen of monumenten, die in hun taak dreigen tekort te schieten. Maar er zijn nog andere vormen van vertegenwoordiging der publieke opinie — ik denk b.v. aan het betoog van Dr. Kalf ter jaarvergadering van 1933. Het is inderdaad juist, dat het voor de officieele Monumentenzorg wenschelijk, ja noodig, is, dat de in den Bond georganiseerde publieke opinie haar werk van nabij volgt en het openlijk kritisch beoordeelt. Het is wat stil geworden om de Monumentenzorg; waarom laat de jonge generatie zich zoo weinig hooren? Ook de vitaliteit van onzen Bond kan er slechts bij winnen — de geschiedenis bewijst het.

De Nederlandsche Oudheidkundige Bond bloeit! Wij mogen ons daarover verheugen. Maar het is geen reden, om niet naar verdere ontwikkeling te streven. Laten wij ons dit voornemen!

Jaarverslag van den Secretaris van den N. O. B.

Het afgelopen verenigingsjaar is door bijzondere omstandigheden eenige maanden langer geweest dan gewoonlijk. Voerden vroeger onze tochten ons langs rijpende velden en zwaarbeladen boomgaarden, dit jaar is reeds allerwege de oogst ingehaald en overziet de landbouwer de opbrengst ervan.

Evenzoo is het bij onzen Bond gesteld; de oogst was dit jaar overdadig. Niet minder dan 87 nieuwe leden kwamen de gelederen van onzen Bond versterken; ondanks eenige verliezen door bedanken en helaas ook door overlijden, is de vermeerdering van ons ledental begrijpelijkerwijze zeer bevredigend te noemen.

Aan allen, die toetraden, een hartelijk welkom en dank voor het vertrouwen in het werk van den Bond. Die dank strekt zich ook uit tot degenen, die hebben medegewerkt om nieuwe leden te werven; in het bijzonder mag ik hier wel vermelden de namen van Mr. van der Haagen en Dr. Ozinga, die Uwen secretaris bij het opstellen van een lijst van personen, die voor het lidmaatschap in aanmerking kwamen, hebben bijgestaan.

Intusschen, onze bondskas had een versterking zeer van noode, want het Rijkssubsidie bleef ook dit jaar

verminderd en de uitgaven daalden niet noemenswaardig. Toch heeft, mede in verband met de vermeerdering van het ledental en de daardoor gestegen inkomsten, het bestuur gemeend, een politiek van aanpassing te moeten voeren. Daarom zal U straks een voorstel worden gedaan, om de contributie van de gewone leden te verlagen en te bepalen op het bedrag, dat ook de corresponderende leden betalen.

Als een aanwinst voor onzen Bond valt ook te vermelden het oudste notulenboek, dat verhaalt van de wederwaardigheden van den Bond in zijn eerste levensjaren en dat, na jarenlang zoek te zijn geweest, weder te voorschijn is gekomen en thans, naar wij hopen, voorgoed een veilige plaats bij het archief heeft gekregen.

In December van het vorige jaar bereikte het bestuur van den Bond een verzoek, om mede te ageeren tegen de demping van het Verdrongen Oord te Alkmaar. Samen met eenige andere verenigingen stond de Bond op de bres, om het behoud van dit schilderachtige grachtje te verdedigen; de Raad der gemeente besloot, tot veler vreugde, niet tot demping over te gaan.

De Bond zond aan den Minister van Defensie een request, om niet over te gaan tot slooping der vestingwallen te Doesburg; een verzoek om advies, over de wenschelijkheid van het al of niet aanleggen van asphaltbestrating in een onzer oude stadjes, heeft het Bestuur in handen gesteld van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, dat de vraag heeft beantwoord.

Uit St. Cloud bereikte ons een vraag van een aldaar woonachtigen kunsthistoricus, om inzage te krijgen van de stukken van de vroegere Bondscommissie, welke maatregelen had te beramen ter bescherming van monumenten tegen oorlogsgevaar. Deze vraag heeft op de urgentie van de voortzetting van het werk dezer Bondscommissie weer eens de aandacht gevestigd.

De Stichting „Oud Drenthe” verzocht steun voor het behoud van het Schultehuis te Diever; het was ons slechts mogelijk om door middel van een circulaire de leden tot het geven van een bijdrage op te wekken, aangezien financieele steun uit de Bondskas niet mogelijk bleek.

De Bond kreeg het recht om in het bestuur van het niet lang geleden opgerichte „Lichtbeelden Instituut” te Amsterdam bij vacature een lid te benoemen. Het Bondsbestuur betuigde voorts adhaesie aan een voornemen van den Koninklijken Nederlandschen Toeristenbond, A.N.W.B., om, ter orientatie van het publiek, bij belangrijke monumenten in ons land bordjes te plaatsen, waarop naam en bijzonderheden van zulk een monument zouden staan vermeld.

Bij de opening der nieuwe musea te 's-Gravenhage en Rotterdam was het bestuur van den Bond vertegenwoordigd, evenals bij de opening van de Rembrandtentoonstelling te Amsterdam, gehouden ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van het Rijksmuseum.

Rest nog te vermelden, dat ter gelegenheid van het zestigjarig bestaan van de Afdeeling Kunsten en Wetenschappen aan het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, in Juli 1.1. de Bond telegrafisch van zijn belangstelling deed blijken.

Nederlandsche Klokken- en Orgelraad: Uittreksel uit het Jaarverslag.

Wanneer we ons zetten om, naar den eisch der Statuten, verslag uit te brengen over het gepasseerde Raadsjaar, dan rijzen er eenige moeilijkheden.

De omvang der werkzaamheden is immers bezwaarlijk weer te geven, en al te uitvoerig mag een Jaarverslag nimmer worden, wil het gelezen worden en leesbaar zijn.

Voorreest dan iets over onzen staf.

Wij moesten onzen Voorzitter aan zijn steeds in diepte en breedte toenemenden wetenschappelijken arbeid in Groningen afstaan. Wij hebben dien te respecteeren, maar moesten daardoor een verdienstelijk leider missen. Prof. van der Leeuw heeft ons door moeilijke tijden heengeholpen en slechts dankbaarheid past ons voor de jaren, waarin hij het roer als een wijs en ervaren loods hanteerde.

Mr. van Groeningen, tot rechter te Groningen benoemd, moest onzen kring verlaten. Ook hij heeft ons als opvolger van Mr. Hildebrand en als adviseur in juridische aangelegenheden, op veelszins voortreffelijke wijze gesteund. Als de geschiedenis van den Raad straks geschreven wordt, zal aan deze beide figuren een goede plaats moeten worden ingeruimd.

Op den voorzitterszetel werd Ds. P. de Haas benoemd, dien wij op deze plaats hartelijk welkom heeten. Het is nu reeds gebleken, dat hij het in het hem gestelde vertrouwen heeft overtroffen.

Als nieuwen juridischen adviseur mogen wij Jhr. Mr. K. J. Schorer begroeten.

Zoo is er dan naast dankbaarheid blijdschap, dat ons College deze nieuwe krachten mag inschakelen voor den verderen bloei van den Raad.

In de orgelsectie werden als leden benoemd de Heeren: E. van Beynum en Mr. A. Bouman.

Wegens vertrek naar Borneo heeft Ir. Rosenwald, die ons terzijde stond voor electro-technische orgelproblemen den Heer P. Kluyver gevraagd op te treden als zijn plaatsvervanger.

Ook dit drietal heeten wij welkom.

Juist na het vertek van Mr. van Groeningen naar Groningen kwam Mr. Hildebrand met verlof uit Indië.

Hij heeft den Raad in deze verlof-periode weder belangrijke diensten op juridisch en economisch gebied bewezen.

In '34 is een sedert lang gekoesterde wensch in vervulling gegaan. Om op wetenschappelijk gebied op de hoogte te blijven, is in de Paaschweek, ten vervolge op de vroeger gemaakte studiereizen naar Belgische orgels, een excursie naar Parijs gemaakt door de orgel-

sectie, om ter plaatse door eigen zien en hooren, vertrouwd te raken met de kwaliteiten van den Franschen orgelbouw, zoowel uit het verleden als uit het heden. De gunstige een zeer belangrijke resultaten werden in een afzonderlijk rapport vastgelegd.

Het plan is geopperd, in 1935 de belangrijkste monumenten van den Nederlandschen orgelbouw aan een gezet onderzoek te onderwerpen, voor zoover de in omvang toenemende werkzaamheden van den Raad dit toelaten.

De Raad kwam tweemaal bijeen in Algemeene Vergadering; de klokkensectie vergaderde driemaal; de orgelsectie twaalf maal.

Meerdere adviezen waren en zijn in behandeling, die niet of nog niet voor publicatie in aanmerking komen.

Bij het afsluiten van dit jaarverslag waren in behandeling: plannen voor 4 nieuwe orgels, waarvan 2 in uitvoering; plannen voor de restauratie van 12 oude orgels en verder plannen voor 2 carillons en 18 lui-klokken, gedeeltelijk reeds in uitvoering.

Als gebruikelijk zullen we van de vele in behandeling zijnde adviezen hieronder er enkele samenvatten, en zulks in alfabetische orde.

Alphen aan den Rijn: Onze hulp werd ingeroepen door 't College van Kerkvoogden der Herv. Gem. over de interpretatie van het onderhoudscontract van het orgel in de Hervormde Kerk aldaar.

Tot wederzijdsch genoegen van de bij deze zaak betrokken partijen is deze zaak geregeld.

Apeldoorn: Aan den heer Pastoor-Deken werden inlichtingen verschaft betreffende de garantie-bepalingen van het in 1925 geleverde kerkorgel. Veiligheids-halve hebben de heeren Huigens en Petri vooraf nog een onderzoek ter plaatse ingesteld, waarna rapport is uitgebracht.

Blerick: Kapelaan Crasborn heeft onze tusschenkomst ingeroepen voor de levering van klokken in den toren der St. Antonius kerk te Blerick. Dank zij de tusschenkomst van Mr. Hildebrand is deze levering geplaatst bij de Fa. Petit en Fritsen, te Aarle-Rixtel.

Breda: Voor den toren der St. Anna-kerk te Breda heeft Pastoor Verheyden onze bemiddeling gevraagd voor de levering van drie klokken, die op onze voordracht gegoten werden door Petit en Fritsen te Aarle-Rixtel.

Zij zijn eerst in de gieterij, later in den toren gekeurd en goed bevonden en tot groote tevredenheid van het Kerkbestuur opgeleverd.

's Graveland: Het mooie en gave Bätz-orgel in de Herv. Kerk te 's Graveland — 1835 — is met groote zorg en piëteit onder onze leiding hersteld door de Firma de Koff en Zn. te Utrecht.

Aan de dispositie werd een stevig pedaalregister toegevoegd, pneumatisch, echter zoo, dat het orgel als monument zelf intact bleef.

Groningen: Na herhaalde beraadslaging in de Orgelsectie kon een voordracht voor den bouw van het orgel in de Sionskerk worden ingediend.

De inschrijving is gehouden, en de opdracht door het College van Kerkvoogden gegund aan de Firma van Leeuwen te Leiderdorp.

In den zomer van 1935 zal dit orgel, het eerste met elektrische tractuur, dat de Raad officieel adviseert, moeten worden opgeleverd.

Den Helder: Het Comité voor het Nationale Monument voor het Reddingswezen te Den Helder wenscht in dit monument een klokkenspel geplaatst te zien, heeft onze voorlichting ingeroepen. De levering voor klokken en speelwerk is gegund aan de Firma van Bergen te Heiligerlee.

Bij het uitbrengen van dit verslag is het klokkenspel ingebruik genomen tijdens eene plechtigheid waarbij de Voorzitter en de Heer Wagenaar der N.K.C. hebben vertegenwoordigd, maar de datum van de eindkeuring moet nog worden bepaald. Het volgende jaarverslag zal dus de resultaten bevatten.

Hulst: Nadat de prachtige Cathedraal, tot de restauratie de Herv. kerk en de R.K. kerk onder zijn dak vereenigende, in ouden luister was hersteld, werd de behoefte gevoeld aan een nieuw orgel. Omdat de plaatsing hiervan groote technische en liturgische moeilijkheden opleverde, is overleg gepleegd met den Architect Ir. Jos. Coyer, ons Raadslid.

In het volgend jaarverslag hopen wij hierover gunstige resultaten mede te deelen.

Leiden, Aula: Het Leidsch Studenten Corps heeft ons leiding en toezicht opgedragen van een te plaatsen orgel, bestemd voor de Aula of het Groot-Auditorium der Rijks-Universiteit.

Tijdens de besprekingen bleek het, dat parallel daarmee en onafhankelijk daarvan advies was gevraagd aan den heer L. Mens door den Burgemeester van Leiden, Mr. v. Sande Bakhuyzen in diens kwaliteit van Voorzitter van Curatoren der Rijks-Universiteit. Op instigatie van Prof. van der Leeuw is toen in de sectie besloten om den heer Mens te vragen om, voor dit speciale geval, zitting te nemen in de sectie, en mede te beraadslagen over dit orgel.

De heer Mens gaf gaarne gevolg aan deze uitnodiging en heeft medegewerkt aan de totstandkoming van het bestek, en aan het werk.

De Senaat van het L.S.C. heeft zich verstaan met de vele lichamen, die voor de plaatsing van dit orgel hunne sancties hebben te geven als daar zijn het College van Curatoren, de Rijksgebouwendienst, de Senaat en het Rijksbureau voor Monumentenzorg.

O.m. werd overeengekomen, dat de in de Aula aanwezige, als ornament en monument opgehangen, antieke orgelfrontdeuren voor dit orgel dienst zouden doen.

De oplevering van dit door het Corps aan de Firma

van Leeuwen bestelde orgel zal in den zomer van 1935 moeten geschieden.

Leiden, Pieterskerk: Door tusschenkomst van den heer L. Mens werden wij door Kerkvoogden der Herv. Gemeente betrokken in het vraagstuk van de restauratie van het orgel in de Pieterskerk te Leiden.

Het betreft hier een onzer mooiste kerkorgels, van ongemeene belangrijkheid voor den orgelbouw in de 17e eeuw.

De besprekingen zijn in vollen gang, doch mededeelingen hierover kunnen om velerlei redenen nog niet gedaan worden.

Retranchement. De Herv. Gem. van R. in Zeeuwsch Vlaanderen, verzocht onze voorlichting voor de aanschaffing van een oud orgel. De predikant heeft ons een aantal offertes overgelegd maar moest op het oogenblik van het uitbrengen van dit jaarverslag nog het bedrag vaststellen, dat ter beschikking komt.

Wij hopen in 't volgende jaarverslag een gunstige afloop te kunnen berichten.

Het is zeer waarschijnlijk, dat het oude orgeltje van Westkapelle uit 1845 hier zal worden geplaatst.

Sassenheim: Er is klaarblijkelijk eenige vordering in het proces, dat het Kerkbestuur der Ned. Herv. Kerk sedert jaren voert met de Firma, die het orgel leverde. Men heeft ons althans, in verband met deze procedure, een nieuw onderzoek opgedragen. Om ons weer van den stand van zaken te vergewissen is opnieuw een bezoek aan dit instrument gebracht.

Hieraan werd deelgenomen door de H.H. Huigens, Petri, Timmermans, Bouman, van Beynum en Pijl, die als specialist voor zwakstroomtechniek voor dit bijzondere geval aan de delegatie was toegevoegd.

Het rapport is uitgebracht.

Utrecht: Voor de verbetering van het eenklaviersorgel in de Begijnkerk was een uitvoerig plan tot restauratie door den orgelmaker ingediend.

De Comm. van administratie vroeg onze meening. Rekening houdende met het feit, dat de Gereformeerde Kerk in de plaats dezer Begijnkerk elders aan den rand van de Gemeente een nieuwe gaat bouwen, hebben wij geadviseerd de kosten tot het allernoodigste te beperken, dit orgel te bezien als helft van het straks te bouwen nieuwe instrument, en zijn althans voor het oogenblik belangrijke besparingen aangebracht.

Na inschrijving heeft de Comm. v. Administratie de vereenvoudigde herstellingen opgedragen aan de Firma N. van Dam te Utrecht, die ze naar den eisch heeft uitgevoerd.

Utrecht, Westerkerk: De Gereformeerde Kerk van Utrecht heeft haar verzoek om advies herhaald inzake het mooie, juist honderd jaar oude orgel in de Westerkerk aan de Rijnkade. Het orgel is, in opdracht van de sectie, opgenomen door den heer Bouman en den Secretaris, waarna de eerste een voorstel tot restauratie heeft ingediend. De sectie heeft zich daarmee

vereenigd, de zaak minitieuus behandeld en dienovereenkomstig is gerapporteerd.

De betreffende Commissie was daarvoor dankbaar, maar kon omwille der kosten hieraan geen uitvoering geven. Zij verzocht derhalve een sterk vereenvoudigd plan waarvoor de twee genoemde leden opnieuw het orgel hebben nagegaan.

Uit materiële overwegingen kan ook dit plan nog niet tot uitvoering komen.

Westkapelle: Eenige jaren geleden vroegen kerkvoogden der Herv. Gem. te W. advies, toen er slechts een duizend gulden in kas was. Omdat men hier geen gebruikt, maar een gloednieuw instrument wenschte,

hebben wij toen geraden, niets te doen dan te zorgen voor 'n grooter bedrag. Aan dezen wenk is gevolg gegeven en men heeft thans niet hooger kunnen gaan.

Wij hopen, dat de orgelsectie de tot standkoming nog dit jaar zal kunnen bevorderen.

Wormerveer: Over een eenvoudige restauratie van het orgel in de Doopsgezinde Kerk te Wormerveer is een rapport uitgebracht en zijn meerdere besprekingen met Ds. Britzel gevoerd. Deze heeft zich in beginsel vereenigd met het door de orgelsectie gedane voorstel, om de restauratie door de Firma Flentrop te doen uitvoeren. Het wachten is thans op het Kerkbestuur, dat doende is de middelen bijeen te brengen.

MONUMENTEN IN NEDERLAND

Lotgevallen van Monumenten

ALKMAAR. *Groote Kerk.* De zeer noodige voortzetting der restauratie is tenslotte afgestuit op de omstandigheid, dat de bouwvakarbeidersbonden niet bereid waren de werkverschaffingsloonen te aanvaarden.

AMBT-DOETINCHEM. Het Huis „De Kelder”, een merkwaardig, met kruisgewelven onderkelderd 15^e eeuwsch jachtslotje, dat laatstelijk als clubhuis der padvindere diende, werd in den nacht van 15 op 16 December 1934 door brand geteisterd en liep dientengevolge eenig gevaar te worden afgebroken. Er is echter een vereeniging tot stand gekomen, die in het gebouw alles wil bijeenbrengen, wat op de geschiedenis der jacht betrekking heeft en de middelen zijn gevonden om het op passende wijze te herstellen.

AMSTERDAM. *Monumentenverordening.* Hoewel het aantal op de monumentenlijst geplaatste gebouwen uiterst beperkt is gehouden, kwamen niettemin van 33 eigenaren van belangrijke oude bouwwerken, onder andere van die van Felix Meritis, de Nieuwe Luthersche kerk, het Evangelisch Luthersch diaconie-weeshuis en het Brants-Rusthofje protesten tegen plaatsing op die lijst in, wat afvoering van het eerstgenoemde gebouw tengevolge heeft gehad. Het is te hopen, dat de door den Gemeenteraad ingestelde Beroepscommissie en vooral de Raad zelve in dezen verder niet te slap zal zijn, want anders zal de monumentenverordening slechts een gebaar blijken.

— *Paleis-Raadhuiskwestie.* De Minister van Financiën heeft B. en W. bericht, dat het Rijk behoudens goedkeuring der Staten-Generaal, zijn aanbod tot overneming gestand doet, met dien verstande, dat thans niet meer dan 10 millioen ter beschikking van Amsterdam gesteld kan worden. Dit bedrag is

bedoeld als aandeel van het Rijk in de kosten van een nieuw raadhuys op het terrein van het voormalig Paleis voor Volksvlijt, welks bouw aanmerkelijk tot vermindering der werkloosheid kan bijdragen. De Raad aanvaardde met algemeene stemmen dit voorstel. Het opgeven van het plan tot onderbrenging der kern van het gemeentebestuur in het gebouw op den Dam zal ongetwijfeld in breeden kring teleurstelling wekken en heeft vóór de beslissing aanleiding gegeven tot protesten van het Genootschap Amstelodamum en anderen bij het Gemeentebestuur. Het staat echter te bezien of het voortbestaan van Jacob van Campen's schepping niet beter gewaarborgd is bij voortdurend gebruik als paleis dan wanneer ze voor moderne eischen geschikt gemaakt zou worden.

Eenigen tijd geleden zijn in de benedenverdieping een paar oorspronkelijke houten kruiskozijnen teruggevonden. Het ligt in de bedoeling het geheele gebouw opnieuw van houten kruiskozijnen te voorzien, wat het aanzien zal verbeteren en tevens tocht tegengaan. In deze kozijnen zullen dubbele stalen ramen worden gevat en tegen dit voornemen wordt in de Amsterdamsche Pers een zinnelooze campagne gevoerd.

DEVENTER. *Lebuinustoren.* Het gerestaureerde carillon is eind November 1935 in gebruik genomen.

DORDRECHT. *Voorstraat 89.* De kleurige gevel van het Dordtsche type uit 1650 wordt dank zij den architect Van Bilderbeek niet verder verminkt, doch met hulp van Monumentenzorg behoorlijk hersteld.

DUSSEN. *Kasteel.* Dit in oorsprong 13^e eeuwsche, in de tweede helft der 15^e eeuw en in 1609 grootendeels op gelukkige wijze herbouwde kasteel behoort tot de minst bekende, doch niettemin aan

trekkelijkste bouwwerken van dien aard in Brabant. Sinds 1900 had het te lijden onder een wisseling van eigenaren, tengevolge waarvan onder meer de voorpoort uit 1670 en de bijgebouwen werden afgebroken en over de breede gracht een ontsierende kapel uitgebouwd. Thans schijnt een betere toekomst voor het gebouw aan te breken, daar een plan tot inrichting voor raadhuis, in overleg met Monumentenzorg, in een vergevorderd stadium van voorbereiding verkeert.

EGMOND-BINNEN. *Slot op den Hoef.* Buiten de enceinte van het voormalig slot, welks grondslagen de laatste jaren in werkverschaffing werden blootgelegd, zijn aan de andere zijde der gracht een gedeelte van een ovaalronden ringmuur met een grootste middellijn van omstreeks 25 M. en pijlers voor een weergang aan de binnenzijde daarvan gevonden. Deze vormen vermoedelijk een overblijfsel van het oudste kasteel. Een en ander hoopt men in 1936 te ontgraven. Tezamen met de recente ontgravingen der ronde burchten te Oostvoorne en Wouw, en verschillende oude afbeeldingen van zulke gebouwen op andere plaatsen, bewijst deze vondst, dat dit ten onzent tot dusverre hoofdzakelijk door de ruïne van Teylingen en den Leidschen burchtmuur bekende oudste burchtype ook hier te lande algemeen is toegepast. Men zal zich den gang van zaken aldus moeten voorstellen, dat aanvankelijk telkens een ronde burcht met bij- of voorgebouwen aanwezig was, die later op zijn beurt tot voorburcht werd van een jonger kasteel.

ENKHUIZEN. *Carillon.* Eenige jaren geleden bestonden plannen tot een zeer ingrijpende „verbetering”, welke onder andere vervanging van 19 der 26 Hemony-klokken door nieuwe, en andere belangrijke veranderingen zou meebrengen. De plaatselijke beiaardcommissie heeft sindsdien daarvan afgezien, doch geld bijeen weten te brengen voor een beperkter, meer doelmatige restauratie, waarbij 5 of 6 klokken van slechte kwaliteit zullen worden vervangen, een zevental nieuwe kleine klokjes aangebracht en eenige andere wijzigingen zullen plaats vinden. Te betreuren valt, dat de als heeluurslagklok dienende, gescheurde klok uit 1523 door Geert van Wou moet worden opgeofferd. Voor een nieuwe wijze van ophanging der klokken is door Monumentenzorg een ontwerp verstrekt.

HARDINXVELD (BOVEN-). *Graftombe.* In een portaal van het in 1861 vernieuwde waardeloze kerkgebouw staat de marmeren graftombe van Pompeius de Roovere, een verdienstelijk werk van den Vlaamschen beeldhouwer P. Ruebbens. Aangezien het portaal bij de preekruimte getrokken moest worden, wist men met dit grafmonument geen raad en gingen er ter plaatse stemmen op . . . . om het

stuk te hakken en in de fundeering te stoppen! Door overleg met de kerkvoogdij is bereikt, dat het monument door den beeldhouwer van Monumentenzorg zorgvuldig is afgebroken, in de hoop dat op een andere plaats in de kerk weder-opstelling mogelijk zal zijn.

KROMMENIE. *Voormalig huis Zuiderhoofstraat 123,* (vgl. Oudheidkundig Jaarboek 1933, blz. 61). Architect A. A. Kok is er in geslaagd van het Rijk en belangstellenden financiële steun te krijgen voor den herbouw van dit karakteristiek. Zaansche houten huis met rijken Lodewijk XV top boven de, behoudens de Lodewijk XVI-deuromlijsting, gemetselde onderpui.

Tegen het volledig herbouwen van elders afgebroken monumenten bestaan uiteraard zeer ernstige bezwaren. Een houten gebouw kan echter gedemonteerd en op een andere plaats met het oude materiaal opgetrokken worden zonder noemenswaard aan waarde in te boeten.

LEIDEN. *Levendaal.* Voor eenigen tijd is de gracht gedempt met uitzondering van het kleine voorste stuk tusschen Barbarabrug en Steenschuur, dat uitkomt tegenover de sierlijke voormalige Saaihal en ook afgezien daarvan voor het stadsbeeld van bijzonder belang is. Het College van B. en W. in zijn huidige samenstelling wil nu ook dit aanplempen. De Raad verwierp het daartoe strekkende voorstel, echter slechts wegens de voorgenomen uitvoering in werkverschaffing. Deze nieuwe bedreiging van het Leidsche stadsschoon blijft dus bestaan.

— *De groep der Boeddha-beelden.* In den tuin van het Ethnografisch Museum aan het Rapenburg staat een op zeer gelukkige wijze opgestelde reeks van Boeddha-beelden, tegen een achtergrond van magnolia's, bij welker bloei in het voorjaar een aanblik van ongemeene bekoring ontstaat. De verplaatsing van het Museum naar het voormalig Ziekenhuis en de ingebruikneming van het huidig gebouw voor de administratie der Universiteit dreigt ook het einde van deze unieke opstelling te beteekenen, wat niet genoeg te betreuren zou zijn. Pogingen worden aangewend zulks te voorkomen.

MAASTRICHT. De percelen *Wijkerbrugstraat 54/6* werden omstreeks 1780 gebouwd als een royaal dubbel woonhuis in Lodewijk XVI-stijl. Het lag in de bedoeling de onderpui van het nu als winkel dienende nr. 56 te moderniseeren, wat het aantrekkelijke geheel ernstig zou schaden. Door samenwerking van alle betrokkenen en Monumentenzorg heeft men hiervan afgezien en zal voorts het geheele front der beide huizen hersteld worden.

NAALDWIJK. *Ned. Herv. kerk.* Het gerestaureerde kerkgebouw is opnieuw ingewijd. De gaping in de bebouwing van het schilderachtige ronde kerkplein zal aangevuld worden door een boog, die uitzicht zal geven op een te bouwen school.

NIJMEGEN. *Zoogenaamd beziendershuis.* De Raad besloot het 16e eeuwse hoekhuis Steenstraat—O. L. Vrouwetrappen in verband met het uitbreidingsplan te sloopen.

POEDEROOIEN. *Slot Loevestein.* Het schoonmaken der buitengracht in werkverschaffing heeft geen voortgang, daar het, uit militair oogpunt belangrijker, op diepte brengen der gracht van het nabijgelegen fort Vuren moet voorgaan.

PURMER. *School.* Het unieke gebouw uit 1754 zal onder sloopershanden vallen, daar de betrokken

autoriteiten hebben gemeend te moeten wijken voor de eischen van een veilig verkeer.

RANSDORP. *Toren.* De herstelling van dezen laatgothischen torentors, wat zijn bovendeel betreft een schilderachtige ruïne, is reeds lange jaren aan de orde. Publieke werken van Amsterdam, waartoe het dorp thans behoort, hebben nu alle voorbereidende maatregelen genomen; de steiger is gezet.

STEENSEL. *R. K. Kerk.* Het op zichzelf niet zeer belangrijke kerkgebouw wordt afgebroken wegens den bouw van een nieuwe kerk op een andere plaats, waardoor de interessante laatgothische toren alleen komt te staan.

ZUTFEN. *Broerenkerk.* De restauratie, waarmede eenige jaren geleden een begin werd gemaakt, wordt thans voortgezet. M. D. OZINGA

MUSEA

ALKMAAR. *Het Stedelijk Museum* ontving een marmeren schoorsteenmantel met stucwerk (XVIII) ten geschenke. In de Archives Nationales te Parijs zijn kaarten (XVI) ten behoeve van het Museum gefotografeerd. [Verslag over 1934.]

AMSTERDAM. *Rijksmuseum. A. Rijksmuseum van Schilderijen.* De aanswinsten bestaan voornamelijk uit schenkingen en legaten: Lucretia, door den Meester met den papegaai; twee landschappen, door P. G. van Os, een dorpsgezicht, door Drooghsloot; drie grisailles, door Jacob de Wit; een schilderij door Frans Post (dit laatste van de Commissie voor foto-verkoop). Twee Tintoretto's uit de verz. von Offenheim en vier Italiaansche schilderijen uit de verz. Heldring werden in bruikleen ontvangen.

B. *Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid.* Mejuffrouw dr E. van der Looy van der Leeuw organiseerde, in overleg met de Commissie voor fotoverkoop, wetenschappelijke rondleidingen Geschenken: vier tapisserieën met tafreelen uit de geschiedenis van Rebekka en Eliëzer, door Willem de Pannemaker. In bruikleen ontving de afdeling: twee gebeeldhouwde en gepolychromeerde altaarpaneelen, Presentatie in den Tempel en Aanbidding der Koningen, Duitsch XVII; een Florentijnsch dres-soir van notenhout (XVIa); twee Fransche commodes, gemerkt C. Wolff en P. Rousel. Legaat: een poppenhuis met poppen (XVIIC).

De Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel gaf uit het voormalig Kunstnijverheidsmuseum te Haarlem op langen termijn in bruikleen eenige meubels en porcelein, Engelsch geblazen glaswerk, Fransche zijden weefsels, eenige costuums en een verzameling kanten.

Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap gaf in bruikleen een schaalte door Ary de Milde.

C. *Nederlandsch Museum voor Geschiedenis.* Aangekocht werden 82 stadsgezichten als randversiering van kaarten.

D. *Prentenkabinet.* Aangekocht zijn 8 teekeningen door Stradanus; ten geschenke ontvangen een gekleurde ets, gezicht op den Binnen Amstel door Johannes Teyler, 300 veilingscatalogi uit de nalatenschap van F. G. Waller. Het eerste deel van den catalogus der bibliotheek is thans uitgekomen. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1934].

— *Historisch Museum in het Waaggebouw.* Mede door overeenkomsten met de Lichtbeeldenvereniging en het Gemeentearchief beschikken de gemeentemusea thans over een collectie negatieven. Een chronologisch systeem voor expositie wordt in het Waaggebouw gevolgd. Door liquidatie van het Leesmuseum ontving het museum een portret van Mr A. R. Falck door J. A. Kruseman en een schilderij „Het logement de Liesveldsche Bijbel” door J. Jelgerhuys. Het Vrolijkmuseum gaf een terracottabuste van Dr Frederik Ruys (XVII). Bij graafwerk onder de torens van de Waag is een pijparden madonna (XVc) gevonden, waarvan de gietvorm in het Centraal Museum te Utrecht wordt bewaard. Bruikleenen zijn een torenklok uit het St. Paulusklooster, van de Gemeente; een Hemonyklok en eenige andere voorwerpen, van de Bank van Leening.

— *Joodsch Historisch Museum in het Waaggebouw.* De voornaamste aanswinsten zijn een gouden huwelijksring en een zeer groote koperen kandelaar.

— *Museum Willet Holtbuysen*. Het Kunsthistorisch Instituut werd goed bezocht. De verzameling catalogi van kunstveilingen werd door aankoop en schenking belangrijk uitgebreid. Aangekocht werd een fragment van een geschilderd venster, grisaille van 1530. De Maatschappij voor Nijverheid en Handel te Haarlem gaf oude kunstnijverheid in bruikleen.

— *Museum Fodor*. Tot de aanwinsten behooren verscheiden oude teekeningen. Met renteloos voorschot der Vereeniging Rembrandt konden een studie door J. E. Liotard en een karikatuur door G. B. Tiepolo worden verworven.

— *Museum van Aziatische kunst*. De tentoonstellingsruimte is uitgebreid. Aangekocht is met steun van de Vereeniging Rembrandt een latafel van Chineesch émail-cloisonné (XV of XVI). In bruikleen gegeven werd vroeg Chineesch ceramiek, waaronder graf-figures, Chineesch porcelein en Indisch beeldhouwwerk. [Verslagen der Gemeente Musea van Amsterdam over 1934.]

ARNHEM, *Gemeente Museum*. De verzameling van wijlen den Heer W. C. C. Brasem is door zijn echtgenooten ten geschenke gegeven; zij bevat Syrisch-Romeinsch glaswerk, praehistorica, waaronder vele Arnhemsche vondsten. [N. R. C. 11 Juli 1934.]

— *Openlucht museum*. Het Marker visschershuis, waarvan de inrichting nu voltooid is, werd geopend. Aangekocht werden achttiende-eeuwsche betimmeringen van geschilderd vurenhout (XVIII c); een collectie oude brillen; een schuttersvogel uit Twenthe. Geschenken: een houten schuttervogel uit Breda; uit Lichtenvoorde benodigdheden voor de borstel-makerij; divers poppengoed. Bruikleen: een blaas, twee zilveren ketens, een vlag, een houten kruisboog met krakerd, alles van oude schuttersgilden. De Maatschappij van Nijverheid en Handel te Haarlem gaf oude gebruiksvoorwerpen. [Verslag over 1934.]

ASSEN, *Provinciaal Museum*. De zorg voor het Schulthuis te Diever is overgedragen aan de Stichting Oud-Drenthe. Met de Hondsrug te Emmen is een regeling voor samenwerking getroffen. Opgravingen werden verricht op verscheiden plaatsen, talrijke aanwinsten waren het gevolg, onder andere uit den tumulus te Zeijen eenige bekers, bij Zweelo een urn van groote afmeting. Verdere aanwinsten, onder meer, een bruidskleed c. 1800, een oud Drenthsch costuum, matrijzen voor zilverwerk. [Verslag over 1934.]

BREUKELLEN, *Nijenrode*. Het kasteel is met oude meubilerij voor het publiek toegankelijk gesteld. [N. R. C. 13 Juli 1935.]

DELFT, *Rijksmuseum Lambert van Meerten*. Onder de aankopen zijn te noemen borden van Delftsch aardewerk, waarvan drie met merk P.A.K. en één met invloed van Japansch Imari-porcelein. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1934.]

— *Rijksmuseum Prinsenhof*. Aangekocht werden eenige portretten van Prins Willem I welke niet voorkomen in de Iconografie van Van Beresteyn en een vrije navolging van Hogenbergs afbeelding van den moord op prins Willem I, door E. L. Creita, niet genoemd bij F. Muller of in den Atlas van Stolk. De Stichting Princenhof werd opgericht. [Verslagen als voren.]

— *Gemeente Museum*. Een schilderij van het Oude Delft door J. G. Castele en een gevelsteen van den oliemolen „de Bijl” zijn ten geschenke ontvangen. [Verslag over 1934.]

DEVENTER, *De Waag*. Allerlei huisraad werd als legaat ontvangen; het bestuur der Vereenigde Gestichten schonk in loodgevatte vensterruiten uit het voormalig Mouwickshuis. [Verslag over 1934.]

DOETINCHEM, *Het jachtslot de Kelder*, verleden jaar gedeeltelijk door brand vernield, zal gerestaureerd worden en ingericht als streek-museum door een te stichten vennootschap. [Mondelinge inlichting en N. R. C. 2 Oct. 1935.]

DOORWEERTH, *Legermuseum*. De vereeniging De Doorweerth verleende een toelage van f200.—. Het atelier van J. Hoynck van Papendrecht werd naar het museum overgebracht, een verzameling van zijn werk is tevens aangekocht. [Verslag over 1934.]

EMMEN, *De Hondsrug*. Het museum is geopend. Het staat onder beheer der vereeniging de Hondsrug. Het doel is praehistorische voorwerpen te verzamelen betrekking hebbend op Zuid-Oost-Drenthe, zulks in samenwerking met het Provinciaal Museum te Assen, dat voorwerpen voor dat doel in bruikleen gaf. Het achterhuis eener boerderij is tot museum ingericht, waar ook historische voorwerpen en oude landbouwwerktuigen geplaatst zijn. [N. R. C. 11 Mei 1935.]

ENSCHDEDE, *Rijksmuseum Twentbe*. Onder de aanwinsten zijn eenige schilderijen uit het einde der XVI eeuw onder welke een van B. Bruyn of diens school afkomstig mansportret en een gezicht op den Dam te Amsterdam door G. Berck Heyde. Als blijvend bruikleen werden een Rijsche en twee Westfaalsche houtsculpturen gegeven en een veertiende eeuwsch naaldwerk uit Neder-Saksen. De afdeeling Oudheidkamer ontving een bibliotheek van 1800 deelen, waaronder werken over de Wederdoopers. De afdeeling opgravingen werd verrijkt met een gouden spiraalring uit Noord-Twenthe. [Verslag over 1934.]

's-GRAVENHAGE. *Mauritshuis*. Aankopen hadden niet plaats. Gedurende den zomer werden rondleidingen gehouden. De gemeente Nijmegen stond voor eenigen tijd het Gezicht op het Valkhof door J. van Goyen af. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1934.]

— *Bureau voor Kunsthistorische en Ikonografische Documentatie*. Het werken aan de schenking Lugt wordt voortgezet evenals het excerpeeren van catalogi uit de schenking Hofstede de Groot. Van de Ikonografische afdeling zijn 2000 portretten beschreven, het getal verwerkte portretten bedraagt thans 40.000. De Kunsthistorische afdeling werd verrijkt met 60 boekwerken en 600 veilingscatalogi, waaronder vele schenkingen. Veelvuldig is er hulp verleend bij het identificeeren van topografisch belangrijke kunstwerken en dikwijls werd materiaal beschikbaar gesteld voor studie. Het Bureau wordt steeds meer bezocht en zal in een betere behuizing nog beter aan zijn bestemming voldoen. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen over 1934.]

— *Gemeente Museum*. Notities over de Haagsche edelsmeden werden verzameld. De muziekinstrumenten uit de collectie Scheurleer zijn met de daarbij behorende bibliotheek gemeente eigendom geworden. [Verslag over 1934.]

— *Oranje Nassaumuseum*. De volgende prenten zijn aangekocht: een portret van Frederik van Nassau-Ouwerkerk, toegeschreven aan Kneller; een portret van Frederik Hendrik, met hoed, door W. Delff naar A. van der Venne; de Oranje Wonderspieghel uit 1672 door Romeyn de Hooge en De Slag bij Nieuwpoort met Maurits en Frederik Hendrik. [Verslag over 1934.]

— *Postmuseum*. Gebrek aan ruimte doet zich in hooge mate voelen, vooral voor het opstellen van machinerieën. Behalve meer moderne aanwinsten is onder andere ten geschenke ontvangen de afslag van den penning van postmeester Roelof Meulenaar 1688 en een koperen posteljonsplaat. [Verslag over 1934.]

GROENLO. Door het Rijksmuseum van Oudheden zijn opgravingen verricht bij de Saksische erve Kots, waar praehistorische graven zijn gevonden; een gordel, zwaard, dolkmes en speer kwamen voor den dag, benevens een urn. Deze vondsten zijn waarschijnlijk de aanleiding geweest tot het oprichten der vereeniging het Grolsch museum, met het doel voorwerpen betrekking hebbend op historie, folklore en geologie van Groenlo te bewaren. [Telegraaf 25 Juni; N. R. C. 11 Juli en 9 Aug. 1935.]

GRONINGEN. *Museum van Oudheden*. De zaal met de opgravingen uit Ezinge kwam gereed. Van

het legaat Enschede gingen verscheiden meubels naar Menkema, onder welke de voormalige archiefkast der state; eenige mooie achttiende eeuwse meubels bleven in het museum. Verdere aanwinsten van het legaat zijn een kaststel van Chineesch porselein met het wapen Sichterman, een kaststel van Delftsch aardewerk, benevens eenige voorwerpen van hetzelfde materiaal, ook 17e eeuwse wijnglazen en zilverwerk, waarbij een molenbeker en een Groningsche brandewijnskom, 1654. Scherven, gevonden bij het „kasteel van Alva” werden verworven, vele daterend na 1577. Ook zijn er aanwinsten van oude Chineesche ceramiek. [Verslag over 1934.]

HAARLEM. *Frans Hals Museum*. Schenkingen: een paneel door Gerrit Claesz Bleker en Willem Cornelis Duyster, Hertenjacht met landschap, ontvangen van de Vereeniging tot uitbreiding van het Museum en met steun van de firma D. Katz; voorts een schouw afkomstig uit Groote Houtstraat 75 (XVIII). Aangekocht werd een Delftsche tegel met het wapen der stad. [Verslag over 1934.]

— *Vereeniging Haerlem*. Warmoesstraat 5 bleef behouden; Hendrick de Keyser kocht Houtmarkt 17, dat kort te voren was hersteld. Kruisstraat 26 werd verbouwd onder toezicht der vereeniging. Huizen in de Lange Veerstraat en de Gierstraat werden echter afgebroken. Ontvangen: foto's, onder andere van de Nieuwe kerk en de Bakenesser kerk en een map met foto's van de Stadspoorten. [Jaarboek Haerlem 1934.]

— *Bischoppelijk Museum*. Het oude gebouw is gerestaureerd en de lokalen zijn verbeterd. Een beschilderde zoldering (XVIII d) werd van een stuc-laag ontdaan. Aan de plaatsing der schilderijen is veel zorg besteed. [N. R. C. 27 April, 1935.]

HOORN. *West-Friesch Museum*. Schenkingen: pen-teekeningen van het Statencollege, de Waag en het oude Stadhuis door I. D. L., 1781. Verder een deel van een dakvenster uit Rood Steen 3; houten deurtjes (XVIII) uit Hoofd 15; houten maskertje uit Groote Noord 108. [Verslag over 1934.]

— *Ver. Oud-Hoorn*. De werkzaamheden bestonden hoofdzakelijk in voorzieningen aan den Mariatoren en verwijdering der cementblokjes van den voor-gevel van het voormalig St. Jansgasthuis, thans boterhal.

LEEUWARDEN. *Friesch Museum*. De „uithof” Stania-State te Oenkerk gratis afgestaan door het St. Anthony Gasthuis, werd geopend. De historische landbouwfafdeeling, zal ook oude landbouwwerktuigen opnemen (zie verslag over 1933). Een gids is bewerkt door Mr. Boeles.

Aangekocht voor het Friesch Museum is onder

andere een gouden tiers de sou (VII), gevonden in een terp te Jislum. Laat-Karolingisch vaatwerk kwam uit een terp te Hatsum; Friesche oorpotten van de eerste eeuwen na Christus uit den Makkummer polder. Door verkoop van eenige duplicaten kon het Genootschap een stilleven, toegeschreven aan Boelema gedateerd 1642 aankopen. Ook een zilveren huwelijkschart (XVII c) werd aangekocht. Mr. P. C. J. A. Boeles is tot waarnemend directeur benoemd. Hij schreef den catalogus voor de Historische tentoonstelling 1435—1935. [Verslag over 1934.]

— *Prinsessehof*, Door het legaat Van der Meulen verkreeg het museum o.a. Chineesche, Persische en Egyptische ceramiek, een paar beelden (XVIII) uit Voor-Indië, een gesneden houten beeld van Bali. Aangekocht werden eenige Han-bronsjes van Java. [Verslag over 1934.]

LEIDEN. *Rijksmuseum van Oudheden*. Nieuwe zaaltjes zijn ingericht voor Grieksche kleinkunst. Aankopen werden voornamelijk gedaan uit de inkomsten van het Fonds Gildemeester en door vrienden van het museum. Het relief van koning Sanherib is een geschenk van het Reuvenfonds. De Egyptische en Grieksche afdelingen ontvingen aanwinsten uit het legaat Van der Meulen en van Mevrouw J. Leembruggen—von Lieben. In ruil voor een afgietsel van den sarcophaag uit Simpelveld gaf de Italiaansche regeering Villanova-urnen. De afdeling Oud-Europa werd verrijkt met Skytische dierornamentiek à jour, op bronzen plaatjes uitgesneden. Wat de afdeling Nederland betreft, het volgende: bij Emmen zijn plattegronden van huizen gevonden. Het museum ontving van het Rijk urnen, opgegraven met rijks-subsidie te Elp door de Drenthsche Praehistorische vereeniging en uit het Twenthe-Rijn kanaal, door bemiddeling van het Rijksmuseum voor Geologie, een beenen bijl uit Lochem. Te Wychen gaven de talrijke vondsten aanleiding tot het stichten van een gemeentelijke Oudheidkamer in het kasteel. Aangekocht is uit Zalt-Bommel een vroeg-middeleeuwsche bronzen schaal.

Bij Megen zijn in het Maasbed op een diepte van 4 m. fragmenten opgegraven van den Romeinschen tot den Karolingischen tijd. De directie van de Staatsmijnen zond vroeg middeleeuwsch aardewerk, op haar terreinen gevonden. Het oude slot Egmond, in werkverschaffing ontgraven door het Provinciaal Waterleidingsbedrijf, gaf gelegenheid tot onderzoek van den bodem. Bij Hilversum werden opgravingen verricht in samenwerking met het museum en het Gooische Natuurreservaat; te Ockenburg en Naaldwijk opgravingen voortgezet. [Verslagen omtrent 's Rijks verzamelingen 1934.]

— *Stichting het Nederlandsch Historisch Natuurwetenschappelijk Museum*. Door vermindering van de

rijks-subsidie en het vervallen van de bijdrage van het Leidsche Universiteitsfonds verkeert de stichting in geldelijke moeilijkheden. Er zijn dan ook geen aankopen gedaan. Gebrek aan expositieruimte doet zich voelen, daar niet alleen voorwerpen uit rijks-laboratoria inkomen, maar ook vele geschenken van particulieren aan het museum worden gegeven, zooals blijkt uit de lijst van aanwinsten. [Verslag over 1934.]

— *De Lakenhal*. De Vereeniging van Belangstellenden in het museum gaf een zelfportret door Frans van Mieris den Oude en twee portretten door Carel de Moor. Andere geschenken zijn een fragment van den topgevel Aalmarkt 24 en twee kapiteelen van Bentheimer zandsteen (XIV) uit Boskoop. [Verslag over 1934.]

NAALDWIJK. *Gemeente Museum*. In de gerestaurerde kapel van het Hofje is het museum geopend. De catalogus is samengesteld door A. van der Marel. Er zijn praehistorica en vele portretten, onder andere van Oranjevorsten. [N. R. C. 20 Juni 1935.]

NIJMEGEN. *Rijksmuseum G. M. Kam*. Als bruikleen kreeg het museum van de Chr. Normalschool Romeinsche oudheden, gevonden bij den bouw van het nieuwe Internaat aan den Veldweg.

Op verzoek van de Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland werden de praehistorische gebruiksvoorwerpen, door haar aan het museum in bruikleen gegeven, teruggezonden. [Verslagen als boven.]

ROTTERDAM. *Museum Boymans*. Aanwinsten: schenking van de Vereeniging Rembrandt een mans- en een vrouwenportret door Emanuel de Witte, 1647; een legaat van 7 schilderijen, waaronder een rivierlandschap door S. Ruysdael; uit de 18e eeuw een stilleven door Luis Renendez. Het Prentenkabinet ontving ten geschenke 2 landschapteekeningen uit den vroegsten tijd van van Goyen; een andere aanwinst is de Doop van Christus door Cornelis Cornelisz. van Haarlem. [Verslag over 1934.]

SCHIEDAM. *Stedelijk Museum*. Er bestaan plannen het museum te verplaatsen naar het St. Jacobs Gasthuis. De aanwinsten zijn meest van modernen aard. [Verslag over 1934.]

UTRECHT. *Centraal Museum*. Tot uitbreiding kreeg het Aartsbisschoppelijk museum lokalen in het St. Catharyneconvent. Geschenken: Diana en Actaeon door Joos de Beer (vroeger bruikleen); 2 gevelsteenen van Oosterkade 23, 1690; fragmenten van een pilaster en pijler van het terrein van het voormalige Karthuyzer klooster; eikenhouten deur van Nieuwe gracht 36; model van een gemeubileerd

winkelhuis. Aankopen: Vischstillevens door Jan Weenix met hulp der Vereeniging Rembrandt; een groep collecteerende Dischgenooten van het St. Jacobs Gasthuis door Jan van Bijlert; Interieur van den Dom in 1672 door H. C. van Vliet. Van de Gemeente zijn ontvangen fragmenten van bouwwerken en voorwerpen afkomstig uit het Domplein. Bruikleen: Kruisiging door Jan van Scorel; Mansportret door Moro; Bekeering van Saulus door Pieter Breughel; Bloemen- en vruchten-stillevens door C. H. Bosschaert; Man met doedelzak door Hendrick ter Brugghen. [Verslag over 1934.]

— *Oud-Katholiek Museum*. Er is een beknopte gids verkrijgbaar gesteld. Onder de aanwinsten is een orgeltje. [Verslag over 1934.]

— *Aartsbischoppelijk Museum*. Aangekocht werd een Missale romanorum, uitgegeven te Doornik 1621. Geschenken: prenten en boeken (XVIII en XIX); 36 poppen, gekleed naar kloosterorden (vermoedelijk XVIII) De afdeling Nieuwe religieuze Kunst is in een afzonderlijk gebouw geopend. [Verslag over 1934.]

VLAARDINGEN. Men denkt het museum te verplaatsen naar het Handelsgebouw. [N. R. C. 27 Aug. 1935.]

VLISSINGEN. *Stedelijk Museum*. Contributies van particulieren konden voor aankoop gebruikt worden, onder andere: stukken ceramiek uit Bellamyplein 52;

een eikenhouten bedsteebetimmering uit Oude Markt F 49; een tinnen kruik uit de Wester Schelde. [Verslag over 1934.]

WINTERSWIJK. *Oudheidkamer*. Jeugdige werkloozen zullen het museum bouwen, dat gecombineerd wordt met een muziekkoepeel als bovenbouw. Het bezit reeds een archaeologische, natuurhistorische en geologische verzameling. [N. R. C. 13 Juni 1935.]

WIJCHEN. Een *Oudheidkamer* is hier onlangs geopend en is op enkele, niets steeds gelijke uren te bezichtigen. Men vindt er Romeinsche en Germaansche urnen en vaatwerk met een overzicht van hun vindplaatsen. [21 Aug. 1935.]

ZEIST. *Gemeente Museum*. Een schenking is ontvangen van voorwerpen, die deels van het slot afkomstig zijn, onder andere een geschilderd schoorsteenstuk en een groote tafel. [N. R. C. 7 Oct. 1935.]

ZUTPHEN. *Het Wijnhuis*. Door bemiddeling van het Rijks Iconografisch Documentatiebureau werden foto's aangekocht van portretten door D. van Lonen. In bruikleen werden ontvangen een sluitsteen van een gewelf uit Hummelo en zes schilderijen van de Haagsche school. Gemeentewerken gaf een Spaansche pot. Aangekocht zijn een zwaard (XVI?) gevonden bij graafwerk; eenige urnen; gedenkpenningen van de Geldersche muntbus. [Verslag over 1934.]

C. ENGELEN.

BERICHTEN OVER VEREENIGINGEN, COMMISSIES EN INSTELLINGEN VOOR HET GEHEELE LAND OF VOOR PROVINCIES EN GEWESTEN

Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. De overleden leden Dr. Berlage en Dr. Goossens werden opgevolgd door den architect J. J. P. Oud en den beeldhouwer, thans hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool Oswald Wenckebach.

De sectie voor de beschrijving der monumenten stelde een nieuwen „leiddraad voor de geïllustreerde beschrijving” samen, welke haar bewerking door vereenvoudiging van den inhoud moet bespoedigen. Het deel over Twente verscheen en de voorbereiding van enkele andere deelen is ver gevorderd. Zij sloeg de publicatie van een soort kunstzinnigen Baedeker onzer monumenten voor in den geest van Dehio's Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler en Hans Jenny's Kunstführer der Schweiz.

De sectie voor de instandhouding der monumenten diende den Minister van Onderwijs, K. en W. van advies voor 30 subsidie-aanvragen. Haar verslag verhaalt voorts van de zorg voor de in eigendom aan het Rijk behorende monumenten en vooral van een aantal frappante gevallen onder de zeer vele,

waarin zij schending van monumenten of historische stadsbeelden trachtte of wist te voorkomen. De aandacht wordt gevestigd op de redactie der monumenten-verordening van Groningen, die aan andere gemeenten ten voorbeeld kan strekken. [Verslag over 1934.]

De *Vereeniging „Hendrick de Keyser”* slaagde er in 1934 ondanks de ongunst der tijden in haar huizenbezit met 5 panden te vermeerderen, waaronder door aankoop het belangrijke Oude Ebbingestraat 40 te Groningen en den Renaissance-gevel „de Gouden Sonne” te Middelburg, en het bescheidener huis Houtmarkt 17 te Haarlem. De waardedaling van haar huizen en de daarmee gepaard gaande aanzienlijke verlaging der huren bij gelijkblijvende vaste lasten veroorzaakte groote moeilijkheden, zoodat de vereeniging, mede in verband met wenschelijke herstellingen aan verschillende huizen, den steun harer huidige en van toekomstige leden en vrienden zeer noodig heeft. [Verslag over 1934.]

De *Prov. Zuidhollandsche Archæologische Commissie* wist door de actieve contrôle van haar secretaris en door het verleenen van bescheiden financiëlen steun schending van verschillende kleinere of minder bekende monumenten te voorkomen. Het rijkgeïllustreerde verslag geeft verder een levendig overzicht der lotgevallen van de monumenten in de Provincie. [Verslag over 1934].

De *Prov. Geldersche Archæologische Commissie* steunde onder andere de herstelling van den toren der Ned. Herv. kerk te Aerdt. Te laat hoorde zij, dat de 16de-eeuwsche muurschilderingen in de kerk te Wadenoyen op last van een kerkvoogd ondergewit werden, iets wat heden gelukkig zelden meer voorkomt. [Verslag over 1934].

De *Prov. Zeeuwsche Schoonheids- en Archæologische Commissie* verrichtte in hoofdzaak werk in den geest van het adviesbureau van „Heemschut”. Verscheidene molens werden „verdekerd”. [Verslag over 1934].

De *Prov. Utrechtsche Archæol. Commissie* moest zich, bij gebrek aan geldmiddelen om iets te ondernemen, er toe bepalen herstellingen aan en voornemens met betrekking tot monumenten in deze provincie met aandacht te volgen.

De *Vereeniging Rembrandt* steunde de aankoop van schilderijen door het Boymans-museum te Rotterdam,

het Centraal-museum te Utrecht en het Amsterdamsch Historisch Museum. Behalve voor deze stukken, vijf in getal, noemt het overzicht der jaarverslagen nog andere hulpverleeningen. Voor het Allard Pierson-museum werden de Archæologische verzameling Scheurleer en het Grieksch-Romeinsche deel der collectie Von Bissing aangekocht.

Legaten aan de vereeniging zijn gedaan door mevrouw Mr. J. D'Aulnis de Bourouïll-Twiss en den heer en mevrouw Acquoy-Nairac; dat van de laatsten slechts zoo ver de inkomsten betreft van een door hen gefundeerde stichting waarvan aan de vereenigingen Rembrandt, Hendrick de Keyser en Natuurmonumenten elk een derde zal worden uitgekeerd. [Verslag over 1934].

Stichting tot bescherming van praehistorische cultuurmonumenten in Gelderland. De verzameling die eigendom is van deze stichting werd van het museum Kam overgebracht naar een voortreffelijke tentoonstellingsruimte in het gebouw der Heidemaatschappij te Arnhem. Van het Frankische grafveld te Ermelo zijn eenige voorwerpen van meer algemeen aard tentoongesteld in de oudheidkamer te Harderwijk. Te Putten ontdekte de werkcommissie necropolen uit de Hallstadtperiode. [Verslag over 1934].

Vereeniging De Graafschap. De Lebbinkbrugge werd geopend; de gemeente Borculo verleent medewerking voor de exploitatie. [Verslag over 1934].

BOEKBESPREKINGEN

J. Verheul Dzn. *Oude boerderijen aan den Dorchtsche straatweg in de gemeente Rotterdam.* Rotterdam 1932. — *Merkwaardige oude bouwwerken aan het jaagpad van Overschie naar Delft* (1932). — *Kralingen en 's-Gravenweg alsmede de oude merkwaardige buitenhuizen en boerenhofsteden aan dien weg* (1932). — *Het voormalige Charlois en Katendrecht alsmede het verdwijnend landelijk schoon in en om den Charloisschen polder te Rotterdam,* Uitg. Stemerding, Rotterdam (1933). — *Oostelijk Rotterdam, Kralingsche veer en Capelle aan den IJssel met verdwenen en bestaande merkwaardigheden aan Schieland's hoogen zeedijk,* Uitg. Stemerding, Rotterdam (1933). — *Pernis, Hoogvliet, Poortugaal en Rhoon alsmede verdwenen en bestaande merkwaardigheden in het westelijk gedeelte van het eiland IJselmonde,* Uitg. Stemerding, Rotterdam (1934). — *IJselmonde, Ridderkerk en Barendrecht alsmede verdwenen en nog bestaande merkwaardigheden in het oostelijk gedeelte van het eiland IJselmonde,* Uitg. Stemerding, Rotterdam (1935).

Na het toenemen van de waardeering der „Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst” groeit ook die voor onze landelijke bouwwerken uit het verleden. In dezen tijd van zoeken en ver-

warring, ook op architectonisch gebied, treft den daarvoor gevoelige meer dan ooit de eenvoudige grootheid der als vanzelfsprekende vormen van vrijwel alle goed bewaarde oude boerderijen, welke voortkomt uit een sterke levende traditie en ambachtelijke begaafdheid. Helaas heerscht juist thans op het platteland zelf een architonische verwildering zonder wêerga, tengevolge van een modern-geacht prijsgeven van eigen cultuurbezit voor een onbegrepen navolging van stadsche vormen. Gewestelijke adviescommissies en, indien bij uitzondering al aanwezig, schuchter toegepaste plaatselijke welstandsbepalingen en uitbreidingsplannen kunnen deze voortdurend toenemende schending van het land nog geenszins keeren, terwijl de monumentenbescherming zich moeilijk kan uitstrekken tot zuivere utiliteitsbouwwerken zonder uitgesproken architectuurhistorische waarde.

Door de uitbreiding der groote en kleinere Hollandsche steden verdwijnt bovendien veel landelijk schoon, ook van architectonischen aard. In het bijzonder geldt dit voor Rotterdam, welks havens een aanzienlijk stuk hebben weggevretten van het eiland

IJselmonde, dat bij doorgaan der verdere plannen geheel zal verindustrialiseeren.

Het is daarom van veel belang, vóór het te laat is, de bedoelde bouwwerken, welke ondanks (of soms juist door?) het veelal ontbreken van bepaalde kunstvormen of stijlkenmerken aantrekkelijk en dikwijls ook van architectonisch standpunt waardevol zijn, in beeld en beschrijving vast te leggen.

De bekende Rotterdamsche architect Verheul heeft zich, naar men door verschillende tentoonstellingen van zijn teekeningen weet, verdienstelijk gemaakt door het in den loop der jaren vervaardigen van ongeveer 400 geaquarelleerde bouwkundig juiste aanzichten der oude boerderijen van eenige beteekenis in Zuidholland. Daar publicatie van al dit materiaal te kostbaar was, liet hij in 1930 een keur hieruit, voorafgegaan door een inleiding van algemeenen aard, onder den titel „Oude boerenhofsteden in Zuidholland” in zeer verzorgden vorm verschijnen bij de firma Brusse. Sindsdien heeft de heer Verheul gelegenheid gevonden voor het schrijven van een zevental studies over de omgeving van zijn woonplaats.

De eerste, een overdruk uit het Rotterdamsche Jaarboekje voor 1932, betreft vijf merkwaardige boerderijen aan den Dordtsche straatweg, die ten behoeve der stadsuitbreiding moesten verdwijnen. De schrijver ging één keer in noordelijke richting met een relaas over verschillende oude bouwwerken aan het Jaagpad langs de Schie, die meest het stempel der nabuurschap van Delft dragen. Hij bepaalde zich echter verder tot wat men in engeren zin de invloeds- en belangensfeer van Rotterdam kan noemen, en grootendeels door vernietiging in verband met haven-, spoorweg- en kanaalplannen en voorgenomen stadsuitleg wordt bedreigd, indien de voorspoed van weleer terugkeert.

Het boekje over Kralingen en 's-Gravenweg begint met een historische inleiding en behandelt daarna de meest verdwenen of geheel gewijzigde buitenplaatsen en de boerenhofsteden aan den historischen 's-Gravenweg, die niet ver van den rand der vroegere door vervening ontstane plassen ter plaatse van den huidige Prins Alexanderpolder naar het Oosten kronkelt.

De volgende, veel dikkere boekjes geven evenzoo telkens een algemeen en historisch overzicht der behandelde gedeelten van Rotterdam c.a. en aangrenzende landelijke gemeenten, en vertellen vervolgens van verdwenen en bestaande industriën, visscherijen, toestanden en personen, en vooral van de bebouwing.

De schrijver heeft daartoe geen zelfstandige bronnenstudie of ander diepgaand onderzoek verricht, doch de bestaande litteratuur gebruikt en zich overigens vooral gehouden aan wat hij kon waarnemen of door informatie te weten komen. Daar hij in deze materie zeer thuis en met de plaatselijke toestanden vertrouwd is, vindt men velerlei wetenswaardigs bij

een, wat anders niet gemakkelijk te vinden is of waarvan de heugenis licht verloren zou gaan. Voor alles blijft de bouwmeester aan het woord, die niet moe wordt te protesteeren tegen den architectonischen chaos aan den rand van Rotterdam en een enthousiast voorvechter is van het behoud der overgebleven oude boerderijen van beteekenis, niet vanwege hun ouderdom, maar om hun schoonheids- en architectonische waarde voor het geslacht van heden en morgen.

Het is haast onnoodig te zeggen, dat het betoog steeds verlicht wordt door talrijke teekeningen van den auteur, welker waarde bij de gevolgde wijze van reproduceeren niet geheel tot haar recht komt. De omstandigheden in ons land brengen nu eenmaal mede, dat alle publicaties van specialen aard slechts door belangrijke financiële offers der betrokkenen kunnen verschijnen en dan nog dikwijls in bescheidener vorm dan men zou wenschen.

Vooraf aan de mededeelingen over en de afbeeldingen van 17e en 18e eeuwse boerderijen ontleenen de studies in kwestie een meer dan locale beteekenis. Van de vroeger ook in de omgeving van Rotterdam talrijke buitenplaatsen zijn slechts Ypenhof aan den 's-Gravenweg en Trompenburg aan den Honingerdijk overgebleven, respectievelijk met geheel vernieuwd en sterk gewijzigd heerenhuis. Door den aangegeven beperkten opzet krijgt men een indruk van de kerkgebouwen in deze streek, zonder dat op hun bouwgeschiedenis wordt ingegaan. Als belangrijke bouwwerken van anderen aard vallen slechts te noemen het kasteel te Rhoo, naar het schijnt in hoofdzaak in 1598 herbouwd, en het Huis ten Donck uit 1746, een oase in het industriegebied aan de Noord tusschen Bolnes en Ridderkerk. Het laatstgenoemde aanzienlijke landhuis heeft zeer interessante interieurs in Lodewijk XV-stijl. Uit gegevens in het familiearchief bleek, dat het prachtige stucwerk geruimen tijd na den bouw is uitgevoerd door den Italiaanschen stucwerker Pietro Castoldi, waarschijnlijk dezelfde als de Castoldi, die de stucversieringen in de St. Rosaliakerk te Rotterdam uitvoerde.

Wat nu de boerderijen betreft, vindt men in deze studies de zoozeer gewenschte bijzonderheden over bedrijf en inrichting, die in het oudere en overigens royaler uitgevoerde werkje over de Zuidhollandsche boerenhofsteden noode gemist werden. De schrijver heeft zich echter ook ditmaal onthouden van het geven van plattegronden van enkele boerderijtypen. Door de zorgvuldigheid van zijn met het oog van den architect geziene schetsen weet hij ons echter in hoofdzaak wel duidelijk te maken waar het om gaat.

De heer Verheul vraagt met nadruk aandacht voor een bijzonder Zuidhollandsch type van boerderij, waarbij het woongedeelte als dwarshuis voor de schuur ligt, zoodat het geheel den T vorm krijgt,

of, wat meer voorkomt, huis en schuur een haakschen hoek maken. Gewoonlijk is het schuurdak dan toch, met een wolfeind, doorgetrokken tot den afgeknotten woonhuisgevel, terwijl het veelal eveneens afgewolfd zadeldak van het zijgedeelte of van de beide zijgedeelten der woning een gelijke nokhoogte bezit.

Bij alle typen van Zuidhollandsche boerderijen wordt een zijgedeelte aan den voorkant van het woonhuis, al of niet met afzonderlijk dak, ingenomen door den een eindweegs boven den grond opgaanden melkkelder met daarboven de opkamer, die vroeger soms als heerenkamer moet hebben dienst gedaan en dien overeenkomstig was ingericht. Men kende ook in andere streken van Holland, b. v. in de Beemster¹⁾, de gewoonte om een deel der boerderij als zomerverblijf voor den stedelijken eigenaar in te richten, wat uiteraard tot verhooging van het aanzien van het woongedeelte bijdroeg. Over het algemeen is echter de accentueering van het woonhuis een van de kenmerkende trekken der boerenhofsteden in het oude Zuid Holland. In het bijzonder schijnt dat in de 18e eeuw het geval te zijn geweest; tegenover de winst aan statigheid bij de boerderijen uit dien tijd staat, dat de topgevels nog al eens door een rechte kroonlijst werden vervangen, tot schade van de levendigheid van den aanblik.

Het gebruikte materiaal bij de door den heer Verheul geteekende boerderijen is gewoonlijk kleine geele steen van de nabijgelegen steenbakkerijen aan den Hollandschen IJssel met helroode steen voor de strekken boven de vensters en soms ter omlijsting van deze, voor de topgevelvlechtingen en niet zelden de hoeken van het woonhuis. De daken bestaan steeds uit riet, met een rij pannen op de nokken, hetgeen bij de vele uiterwaarden in de omgeving en de nabijheid van den Biesbosch evenmin verwonderlijk is. Wanneer de gevels in jongeren tijd niet zijn gecement, ontstaan zoodoende bekorende kleureffecten.

Achter de schuur ligt of althans lag in de zuivelstreken de hooiberg met lange houten roeden en opschuifbare rieten bekapping. Gemoderniseerde hooibergen met ijzeren roeden en verstelbaar dak van ontsierend gegolfd plaatijzer, alsook aldus of met asbestplaten gedekte afzonderlijke hooischuren behooren helaas niet meer tot de zeldzaamheden.

De bovenbedoelde boerderijen met dwarshuis zijn in het bijzonder te vinden in de laaggelegen streken ten Noorden van Maas en IJssel, waar vrijwel uitsluitend veehouderij en zuivelbereiding voorkomt. De negen afgebeelde boerderijen onder Cappelle- en Nieuwerkerk a. d. IJssel, wier stichtingsdata mogelijk niet al te ver uiteenloopen, vertoonen alle dit type.

Men zou zich zeer vergissen, indien men meende

1) Vgl. J. Belonje, De Schermeer 1633—1933, Wormerveer [1933], blz. 48.

door de meest in het midden van hun voorgevel gelegen deur in een symmetrisch en op dien gevel gericht huis te komen. De bedoelde deur brengt of bracht eertijds meest niet in een gang of vestibule maar in het gelijkvloersch terzijde gelegen, nu en dan als kaaskamer dienende vertrek; ter andere zijde leidt een, soms achter een kastenwand schuilgaand, (wentel)trapje naar de opkamer en in bepaalde gevallen den zolder. De gewone toegang tot het woongedeelte ligt in den zijgevel. Bij haast alle boerderijen is trouwens de hoofddeur vrijwel een welstandshalve aangebracht sieraad en ligt de dagelijks gebruikte ingang opzij, dicht bij de veelal ook als woonvertrek dienende keuken.

Men weet overigens, dat het meerendeel der uitzwendig aantrekkelijke oude boerderijen van binnen tegenvalt door latere verbouwing en wijziging. In de buurt van Rotterdam zijn dank zij de in vroeger eeuwen in die stad zoo belangrijke fabricage van geglazuurde beschilderde tegels nog tal van interieurs met betegelde wanden of tegeltafelen in de schoorsteenboezems te vinden. Een der boerderijen aan den 's-Gravenweg heeft in de waarschijnlijk als heerenkamer bedoelde opkamer een schoorsteenstuk, voorstellende een aanbidding van Christus en geteekend A. Beeldemaker 1675, op doek. Ook fraaie eiken bedsteden in opkamers komen voor.

De boerderijen op het hooger gelegen klei-eiland Yselmonde — en evenzoo op de andere Zuidhollandsche eilanden — waar vanouds het gemengde bedrijf onder overwegen van den landbouw regel is, hebben een forscher karakter. Dit komt mogelijk voort uit grooter welvaart, doch hangt ook samen met de bedrijfseischen. Het is namelijk noodig, om voldoende berging te vinden, het koren gedeeltelijk te bewaren op den hoogen zolder van het woonhuis. De topgevel daarvan heeft dientengevolge veelal meer dan één rij vensters of zolderluiken voor het binnenhalen. Ook de schuren moeten hooger zijn of althans hooge vierdeelige deuren bezitten om het hier gebruikelijke inrijden der hooiwagens mogelijk te maken. De stallen voor het vee en de paarden zijn in een laag zijgedeelte aangebracht of nemen soms een belangrijk deel der benedenruimte van de schuur in; de rest dient voor hooi- en graanberging, terwijl een stuk steeds vrij wordt gehouden ten behoeve van den doorrit en als dorschvloer.

Ontegenzeggelijk staat soms ook op de eilanden het woongedeelte der boerderij als dwarshuis voor de schuur; het bij deze bespreking afgebeelde, in 1610 gestichte „te Woude” is er een treffend voorbeeld van. Die aanleg overheerscht echter geenszins en is m. i. hier wellicht als een oudere, hoofdzakelijk 17e eeuwse vorm te beschouwen.

De Zuidhollandsche boerderijen van vroeger tijd toonen een vrij groote verscheidenheid van aanleg en veelal rijker behandeling dan elders het geval is.

Het eigenlijke Brabantsche langgeveltype komt niet voor, zelfs nog niet bij de oude boerderijen van ietwat strakker vormen in het land van Altena en Hollandsch Brabant¹⁾. Schuur en woonhuis plegen in laatstgenoemde streken in plattegrond een rechthoek te vormen en zijn onder één ononderbroken rieten dak gebracht, doch de hoofdingang ligt in den voor-gevel en niet in een der lange zijgevels.

Op sommige teekeningen van den heer Verheul van boerderijen op Yselmonde liggen woning en schuur voor elkaar, met dien verstande dat de bredere schuur aan een zijde uitspringt, waardoor het mogelijk is gelijk bij Friesche boerderijen terzijde van het woonhuis een inrit te maken. Het schuurdak reikt dan dus hooger dan het woonhuisdak, waardoor het silhouet levendiger wordt. Verbreider is de ligging van woon- en schuurgedeelte in dezelfde as. Ten behoeve van den inrit in een der zijwanden was het dan soms noodig de daklijn door een soort dakkapel te onderbreken, wat eveneens tot pittoreske accenten aanleiding kan geven.

Over de heele linie danken oude boerderijen hun telkens wisselend en boeiend type, massa- of silhouetwerking en detaillering aan zulke gelukkige ongedwongen oplossingen van en aanpassing aan de eischen van bedrijf en omgeving. Een deel der streektradities blijft echter niet te verklaren uit voor de hand liggende sociale en bedrijfseconomische omstandigheden en moet met dieper teruggaande ethnisch-geografische factoren samenhangen. In dit alles ligt een uitgebreid veld van onderzoek omtrent vaderlandsch cultuurbezit, voor welks bearbeiding door Prof. Galle's werk slechts de grondslag is gelegd.

Van den heer Verheul kunnen wij in dezen nog verdere bijdragen verwachten. Hij denkt aan een nieuw boekje over den Dordrechtschen waard. Voor het oogenblik heeft deze onvermoeibare zeventigjarige een uitgebreid en belangwekkend werk gereed over oude inrijhekken, poorten en hoofdingangen, natuurlijk toegelicht door talrijke teekeningen van eigen hand. Mogen de hooge drukkosten voor de verschijning geen overwegend bezwaar blijken!

M. D. OZINGA.

Lod. Clysters Ph. en S. Th. D., Kunst en Mystiek, de Aanbidding van het Lam, St. Norbertus Drukkerij Tongerlo 1935. — Na een inleiding over vroegere verklaringen van de beteekenis van het Gentsche altaar, verdedigt de schrijver de stelling dat hij den sleutel voor dit werk heeft gevonden in het boek „Scivias” of „Ken de wegen” van de H. Hildegardis, 13de en laatste visioen van het 3de en laatste boek. Eenige gegevens over het leven van de heilige, die in 1179 stierf, worden gevolgd door een korte be-

spreking van haar boek en de opsomming der codices (12de en 13e eeuw) en drukken, waarvan hij den in 1855 door Migne afgedrukten tekst naar Jacobus Fabers eerste gedrukte uitgave van 1513 gebruikt, zeggende dat voor het altaar ook wel niet van den origineelen tekst zal zijn uitgegaan. Volgt de uitvoerige bespreking van het visioen, „dat ons de heiligen toont, die reeds triomfeerden, in den hemel, terwijl de andere nog strijden op de aarde met de hulp der deugden, tegen den duivel”. Het verband tusschen het visioen en het geopende altaar wordt daarop nader uitgewerkt, waarna ook de „Triomf der Kerk” in Madrid uit „Scivias” wordt verklaard. Mijn bestek laat geen uitvoerige bespreking toe. Het is een feit, dat in beide werken ontleeningen gezien kunnen worden aan het genoemde boek van de H. Hildegardis. Of de schrijver, die de beteekenis van vroeger aangewezen bronnen niet ontkent, inderdaad den sleutel heeft gevonden, moet ik in het midden laten. M.i. zou er dan meer overeenkomst tusschen tekst en altaar in de details te vinden moeten zijn, maar misschien word ik bij de lectuur van de passages uit „Scivias” gestoord door de beelden, die ik zelf daarbij zie, welke ik niet geheel met die van het altaar kan vereenigen. Al zie ik overeenkomst, de mogelijkheid dat er nog een andere bron, bijv. mondelinge overlevering van de geestelijkheid aan ten grondslag zou liggen, lijkt mij niet uitgesloten.

Hoe dit zij, het is een verheugend verschijnsel, dat weer een toegewijde poging is gedaan om de beteekenis van het altaar te verklaren. En zeker aannemelijk lijkt mij de conclusie, waartoe de schrijver komt, dat de Gemeenschap der Heiligen, de Triomfeerende Kerk in den Hemel, de strijdende kerk op de aarde is voorgesteld. (Het zou m.i. interessant zijn deze Triomfeerende kerk met die van Raphael, de z.g. Disputa, te vergelijken; bij verschil is er veel overeenkomst).

Het slot van het boek is gewijd aan het zoeken naar verband tusschen Van Eyck en de schrifturen van de H. Hildegardis. De weg van den schilder tot de abdis van den Rupertsberg, de overgang van „a S. Ruperto” tot „Hubrecht”, door mondelinge traditie door de jaren heen van kloosternaam tot schildersnaam geworden, is vernuftig gevonden. Hubrecht zou dan inderdaad, zooals E. Renders zegt, „personnage de légende” blijken. Voorloopig zou ik in dezen toch nog met den schrijver, die verdere studies belooft, voorzichtig willen zijn. Hij zelf immers eindigt met de woorden, dat het meesterstuk aan de wereld werd geschonken door „één of twee” glorierijke zonen van zijn dierbare gouw, Limburg. Zijn wensch dat zijn studie zal bijdragen om bij de kunstminnaars een vernieuwde belangstelling te wekken voor het grootsche werk van de oude Vlaamsche schilderschool is ondertusschen zeker al vervuld.

E. N.

1) Vgl. b.v. de afbeeldingen in het Bouwkundig Weekblad-*Architectura* van 28 September 1935, n. 39.

REGISTER

Namen van Bonden, Commissies, Genootschappen, Vereenigingen enz. worden genoemd onder deze woorden. De romeinsche cijfers verwijzen naar de illustratiebladzijden.

- Aarts, Wouter, 68.
 Abbenbroek: Kerk, 50—60; XIV.
 Afferden: R. K. Kerk, 70.
 Akker, K. J. van den, 84, 85.
 Alkemade, K. van, 37, 44, 45.
 Alkmaar: S. Laurens- of Groote Kerk, 70, 104, 112; Archief, 4, 5; Grachtendemping, 21; Museum, 22, 114.
 Amerbach, Joh., 16, 17.
 Amersfoort: 18; mus. Flehite, 22; stadsmuur, 70.
 Amor, S., portret, 12, VI.
 Amsterdam: S. Catharina Kerk, 21; Nieuwe Kerk, 104; Nieuwe Luthersche Kerk, 112; Berenstr. no. 1—3, 21; Brants-Rusthof, 112; Felix Meritis, 112; Keizersgracht no. 314—316, 21; Monumentenverord., 112; Musea — Fodor, 23, 115 — Rijksmus., 1, 3, 22, 88, 114, III — voor Aziatische Kunst, 23, 115 — Waaggebouw, Hist., 23, Joodsch, 23, 114 — Willet-Holtuysen, 114; Paleis (Kon.) 112; Pesthuis, 103; Rokin, 71; Weeshuis (Ev. Luth. Diac.), 112.
 Andriessen, Abr., 67, 68.
 Arnhem: St. Janskerk, 6; Mus., 23, 115; Openlicht-Mus. 23, 85, 115.
 Asbeck, van, 86.
 Assen, Prov. Mus., 24, 115.
 Assendelft, Kerk, 103.
 Babilioniënbroek, 52.
 Balerik, 2.
 Baltimore, Walters Art Gallery, 16, 18.
 Bamberg, 11.
 Bazel, Un. Bibl., 16.
 Beelaerts van Blokland, W. A., 7—9, IV.
 Beetsterzwaag, Harinxmastate, 87.
 Benedictijnen, 1.
 Bergen, N. H. Kerk, 71.
 Bergen op Zoom, Raadhuis, 21.
 Berlage, H. P., 76, 88 enz., XX—XXII.
 Berlijn, Staatsbibl., 12, 14; Prentenkab., 12.
 Beverwijk, Kennemer Oudheidk., 24.
 Blaricum, N. H. kerk en toren, 21
 Boeckler, Albert, 11.
 Boelen, J. Th., 107.
 Boeles, P. C. J. A., 84—87.
 Boerderijen, 119—122, XXVI.
 Bond (Nederlandsche Oudheidkundige): Jaarvergadering, 107.
 Bont, de, 3.
 Borch, Michiel van der, 14.
 Borculo, Mus. Lebbinkbrugge, 24.
 Bornisse, 51.
 Borsele, Wolfert van, 53.
 Bouwtraditie (Brabantsche), 51, 55.
 Boymans, F. J. A., 101.
 Breenbergh, Bartholomeus, 31.
 Bressanone, 20.
 Breukelen, Nyenrode, 115.
 Brielle, Kerk en toren, 51; Archief, 37; Voorstraat no. 84, 50.
 Brussel, 11; S. Gudule, 78; S. Janskerk, 14; Kon. Bibl. 11—15, VI, VII.
 Brugge, 17; Stadsarchief, 17.
 Buck, 39; XII.
 Buchelius, 5, I.
 Buren, Kasteel, 9.
 Burger, G. W., 63, 101.
 Burgh, A. H. H. van der, 61.
 Butkens, 8, V.
 Byvanck, A. W., 10—20, 107.
 Cammingha, 86.
 Campen, Jacob van, 103, 104.
 Canneman, E. A., 37, 39, 41, 44, 46.
 Caravaggio, 29—31.
 Catharina v. Cleef, 19.
 Caudebec en Caux, 78.
 Clemen, Paul, 19.
 Cluny, Kerk, 2.
 Clysters, Lod., 122.
 Coesermans, Josua, 69.
 Commissie: (voor de Monumentenzorg,) 50, 118; (Prov. Geld. Archaeol.), 119; (Prov. Utr. Archaeol.), 119; (Prov. Zeeuwsche Schoonh. en Arch.), 119; (Prov. Zuid-Holl. Archaeol.), 119.
 Corbelyn Battaerd — Huber, C. H. F. A., 85, 86.
 Cronenburg, Kasteel, 8, V.
 Dalen, J. L. van, 107.
 Degens, Jan, 83.
 Delft, Dirc van, 18.
 Delft: S. Agnesklooster, 20; Gemeente Mus., 24, 115; Lange Geer, 18, 71; Mus. Lambert van Meerten, 24, 115; Prinsenhof, 115.
 Deventer, Bergkerk, 6; Carillon, 21; S. Lebrunustoren, 112; Mouwicks-huis, 115; Museum De Waag, 24, 115.
 Diever, Schultehuis, 21, 109.
 Dirk 1, 2, I, II, IV.
 Doesburg, vestingwerken, 21; wallen, 71.
 Doetinchem, de Kelder, 112, 115.
 Doorn, Kasteel, 9, IV, V.
 Doornik, Lobbesabdy, 11.
 Doorweerth, Legermus., 115.
 Donkers, F. en H., 79, 80.
 Dordrecht, Voorstraat no. 89, 112.
 Dronrijp, Schatzenburg, 87.
 Drukfouten, 106.
 Duhamel, Alard, 78, 79.
 Duinen, Kerk, 52.
 Dussen, Kasteel, 112.
 Duverger, Joseph, 75.
 Egmond, abdij, 1—6, I—III; boog, 1; Evangeliarium, 2, I; abten, 3; Slot, 113.
 Egmond, George van, 18, X; Wilhelmmina van, 19, X.
 Emmen, Mus., 24, 115.
 Engelen, C., 31—33.
 Enkhuizen, carillon, 113.
 Enschede, Mus., 24, 115.
 Enschoot, R. K. kerktoren, 21, 71.
 Ernesto, 11.
 Escher, K., 16.
 Eymers, J. G., 102.
 Friedhoff, G., 89, 102.
 Fotobureau, 107.
 Fulda, 2, 11.
 Fijnaart 65, 66, 68.
 Geel, Joost, 69.
 Geerttruidenberg, havenkazerne, 21.
 Geervliet, Kerk, 50—60, XVI, XVII.
 Gelder, H. E. van, 1—6, 61—62.
 Gelder, J. J. de, 76, 88 enz.

- Genootschap: (Friesch), 84, 85; (Hist.) Midden Kennemerland, 24; (Kon. Oudheidkundig), 18, 24.
 Gent, Gravensteen, 49; Byloke, 52.
 Gils, Jac. van, 50.
 Goderannus, 11.
 Goedereede, toren, 51.
 Goes, haven, 21.
 Goossens, H., 77.
 Graswinckel, D. P. M., 19, 107.
 Gravenhage, 's-: Bibl. (Kon.), 2, 13; Binckhorst (De), 21, 108; Binnenhof, 49; Doelen (S. Sebastiaens-), 62; Huis Buysero, 104; H. Geesthof, 21; Musea — Gemeente-, 1, 24, 61, 88 enz., 116, XVIII, XX-XXII, (Muziekhist. verz., 91; Prentenkab., 61, 92) — Mauritshuis, 24, 62, 104, 116 — Meermanno-Westhreenianum 14 — Oranje Nassau, 24, 116 — Penningkab., 61, 90 — Post-, 116; Prov. Gouvernementsgeb., 104; Rijksbureau Kunsthist. & Ikonogr. Docum., 24, 116.
 Groenlo, Mus., 116.
 Groningen, Museum, 25, 116; Prinsenhof, 71.
 Groot, Hugo de, 17.
 Haagen, J. K. van der, 107.
 Haan, de, 37, 43; XI.
 Haarlem, Frans Hals-Mus., 25, 116.
 Bissch. Mus., 116.
 Haersma, H. H., 87.
 Hall, H. van, 76.
 Hamburg, Staatsbibl., 14
 Hannema, D., 62—65.
 Hardinxveld, graftombe, 113.
 Harbach, Melchior, 69.
 Haren (Gr.), N. H. Kerk, 71.
 Heck, Claes Dircksz. van der, 4, III.
 Heenvliet, Kerk, 50, 60; Huis, 51.
 Heiloo, 4.
 Heiningen, 65.
 Hellingwerf, 5.
 Hensen, 4.
 Herbert, 13.
 Hermann, F., 7.
 Hertogenbosch, 's-: S. Janskerk, 77 enz., 104.
 Hes, Hendrik, 69.
 Heuff Azn., J. A., 9.
 Heyns, Jan, 78, 79, 82.
 Hezenmans, J. en L., 80, 83.
 Hogerbeets, Rombout, 7.
 Holten, J. H. van, 37, 50.
 Hoog Hzn, G. de, 50.
 Hoorn: Noorderkerk, 71; Mus., 25, 16; Nieuwland, 71.
 Houtart, Eduard, 17.
 Hudig-Hoogewerff, R. J., 43, XII.
 Hulshof, A., 17.
 Instituut: Lichtbeelden-, 105; Nederlandsch Historisch, 106.
 Janzen, J. W., 50; 53.
 Jong, J. A. B. M. de, 27.
 Jonge, C. de, 35.
 Juten, A. J. L., 76.
 Juten, G. C. A., 65—69, 105.
 Juynboll, R., 27—31, 74—75.
 Kabinet v. N. en Kl. Oudh., 8.
 Kalf, Jan, 37 enz., 109.
 Karel V (Karolus), 80, 83,
 Kasteelen, Ned., 7—9; Geld., 9.
 Keldermans, 79.
 Kerkmeubilair, 56, 58, 60.
 Kinderen-Besier, J. H. der, 31.
 Kloosterzande, Kapel, 52.
 Kleuren, oude, 103—105, XXVI.
 Klundert, 68; Raadhuis, 69.
 Kluit, J., 37, 43, 45, 46.
 Kooi, W. B. van der, 86.
 Kortenhoef, Tolhuis, 21.
 Koudekerk, a.d. Rijn, Kerk, 55.
 Kraft, L., 7.
 Krakow, Mus. Czartoryski, 15.
 Krommenie, Zuiderhoofdstraat no. 123, 113.
 Kuile, E. H. ter, 107.
 L., monogrammist, 7.
 Labouchère, G. C., 107.
 La Ferté-Bernard, 78.
 Lambert, St., 11.
 Langerak, Kasteel, 9.
 Launceston, Kasteel, 39, XII.
 Leens, Kerk, 103.
 Leerbroek, N. H. Kerk, 71.
 Leeuwarden: S. Anthonie Gasth., 84; Landb. huis, 84, 85; Friesch Mus. 25, 84, enz., 116; Prinsentuin, 87.
 Leiden: Marekerk, 103; Boeddha-beelden, 113; Burcht, 37, 44 enz.; Levendaal, 113; Molen De Stier, 71; Mus. v. Oudheden, 25, 117; Mus. De Lakenhal, 25, 103, 117; Prentenkab., 5; Rijnlandshuis, 104; Stadhuis, 21.
 Leiderdorp: N.H. Kerk, 105, XXVI.
 Leningrad, 10.
 Letterbalustrade, 77, 83
 Lichtbeelden-Instituut, 105.
 Lievens, 5, III.
 Ligtenberg, R., 1.
 Lissabon: Rijksarchief, 15.
 Lobith: Schipperspoort, 21.
 Loevestein, 8, 22, IV, V.
 Londen, British Mus., 11, 12, 13, 17, 20; Coll. Chester Beatty, 12.
 Loosdrecht, Mus., 26.
 Looxma, Th. M. Th. en Age, 86, 87.
 Luik, 10; Un. Bibl., 13, 20
 Lyna, Frederik, 13 enz.
 Lyon, 13, 78.
 M. H., Utr. binder, 17.
 Maastricht, 2, 10, 13; walmuur, 22; Wykerbrugstr., 113.
 Maatschappij (Friesche) van Landbouw, 84, 85.
 Manchester, 10.
 Maria Laach, 12.
 Marot, Daniel, 98, XXIV.
 Martin, W., 35—36.
 Maurits, prins, 68.
 Maximiliaan I, 83.
 Meer J. van der, 85.
 Meerlo, R. K. Kerk, 71.
 Meeuwen, Kerk, 52.
 Meissner, Daniel, 7, 8, V.
 Meyburg, H. van der Kloot, 50.
 Meyt, Conrad, 75.
 Middelharnis, Kerk, 58.
 Miniatuurmeester: — met de gulden ranken, 15, 16, VIII; — v. Otto v. Moerdrecht, 18; — v. Cath. v. Cleef, 18, X, 19; — der Liebesgärten, 19.
 Miniatuurtentoonstelling, 16, 18.
 Miniaturen Noord-Nederl.: Diarium v. Buchelius, 5, I; Evangeliarium P. Morgan Library, 10; Evangeliarium, Manchester, 10; Evangeliarium Notger, 10; Sacramentarium Leningrad, 10; Ms. lat. 819, Parijs, 11; Bijbel Lobbes-abdij, 11; Bijbel v. Stavelot 11; Sacramentarium gregorianum, Bamberg, 11; Dialogi Greg. de Gr., Brussel, 12; Psalterium, Berlijn, 12; Hs. Abdij St. Trond, 12; Bijbel v. St. Maria in Parco, 12; Bijbel Abdij Floreffe, 12; Hs. St. Servatius en St. Amor, Berlijn, 12, VI; Psalter Hs. 76 G 17, 's-Gravenhage, 13; Hist. d' Alexandre, Brussel, 13,

- VI; Maerlant Rijmbijbel, Brussel, 13, 14, VII; Psalter, P. Morgan Library, 13; Psalter Lombert le Bègue, Parijs, 13; Trésor de Br. Latini, Parijs, 13; Psalter Lyon, cat. 1920, 13 Psalter Hs. 431 Luik, 13; Hs. Stowe, Londen, 13; roman-hss., Londen, 13; Rijmbijbel, Mus. Meerm. Westr., 14, VII; Li ars d'amours, Brussel, 14; Rijmbijbel, Berlijn, 14; Maerlant, Hamburg, 14; Getijdenb. M. v. Gelder, Brussel, 15; Hs. 15652—56, Brussel, 15; Nederl. Getijdenboek, Krakow, 15; Getijdenboek P. Morgan Library, 15, VIII; Getijdenboek Eduard I, Lissabon 15; Hs. 169 Walters Art Gall., 16, VIII, 18; Hs. B I 3, Bazel, 16; Getijdenboek v. Zuylen v. Nyevelt, Brugge, 17, VII; Hs. 313 B 14, Utrecht, 17, IX; Getijdenboek, Kon. Oudh. Gen., 18; Amersfoort Hss., 18; Hs. 691, P. Morgan Library, 18; Brevier George v. Egmond, P. Morgan Library, 18, X; Hs. met grisailles, 19; Missaal Zweder v. Culenborch, Bressanone, 20; Getijdenboek Frederik v. Egmond, Londen, 20; Horarium Gijsbrecht v. Brederode, Luik, 20; Getijdenboek Catharina v. Cleef, 19, 20; Professie van Wilhelmina v. Egmond, 19, X; Hs. Yolanda Lalaing, Oxford, 20; Getijdenboek Willem v. Montfoort, Weenen, 20; Bijbel Evert Soudenbalch, 20.
- Miniaturistenschool, 10, 17, 20, IX.
Montfoort, Willem van, 20.
Monumenten-Commissie, 50, 97, 118.
Monumenten-Subsidies, 70.
Monumentenverordening, 112.
Mosmans, Jan, 77—83.
Muller (F.), -fonds, 76.
Museumbelichting, 63.
Muurschilderingen, 56.
- Naaldwijk, N. H. kerk, 114; Mus., 26, 117.
Naumann, Gertraut, 31.
Neeb, Cato, 31.
Neurdenburg, E., 106, 107, 122.
Neurenberg, Coenraat, 69.
Nicolaij, J. H., 87.
Nieuwenhoorn, 51.
Nieuw Helvoet, toren, 50.
- Nieuw Herlaer (Klooster), 22.
Nieuwland, Nicolaas, 5.
Nieuwlicht (Klooster), 16.
Nieuw-York, 10, 13, 15, 18, 19.
Noordlaren, N. H. kerk, 71.
Noordeloos, N. H. kerk, 71.
Noordwolde, Kerk, 103.
Nordkirchen, 19, 20.
Nijmegen, Beziendershuis, 114; Mus. Kam, 117.
- Oenkerk: Staniastate, 84—87, XIX
Oger, Albert, 49, 108.
Oosterlauwersche kerken, 52.
Oostvoorne: Burcht, 37—49; XI—XIII.
Ottema, N., 84, 86.
Oud-Beierland: Raadhuis, 71.
Ouddorp, 50.
Oudenhoorn, 51; Kerk, 50.
Oudheidkamer De Hondsrug, 24.
Oudkerk, de Klinze, 87.
Oxford, Bodleian Bibl., 20.
Ozinga, M. D., 50 enz., 69, 72—74, 119 enz.
- Parmentier, R. A., 17, 18.
Parijs, Arch. nat., 4; Bibl. nat., 11, 13.
Plantenga, J. H., 89.
Pluym, W. van der, 107.
Pernis, 51.
Pit, A., 1.
Poederooien, 22.
Poortugaal, Kerk, 50—60, XV, XVII.
Post, Pieter, 103, 104.
Pronk, Corn., 5, II, 68.
Purmer: school, 22.
Putten, Nicolaas van; Beatrix van, 57.
- Rademaker, Abr., 8, 9, V.
Ransdorp: toren, 114.
Reallexikon z. D. Kunstg., 72.
Reims, 10.
Renesse, A., 90, 71.
Rengers (van Welderen), W. J., 84; Th. M. Th., 87.
Renoir, 98.
Renswoude, N.H. Kerk, 72.
Repertorium (Ned.) van Schilder- en Graveerkunst, 76.
Ridderkerk: te Woude, 121, XXVI.
Riele, W. te, 50.
Rodin, 100.
Roermond: Bethlehem, 17; Neerstraat no. 14, 22.
- Roghman, Roeland, 7, 8, 9, 43, 44, IV, XI.
Rome, 106.
Roodbard, L. P., 87.
Roon, 51.
Rooy, C. de, 69.
Rosmalen, toren, 72.
Rotterdam: S. Laurenstoren, 22, 72; Oosterkerk, 104; S. Rosaliakerk, 22; Musea — Hist. 63 — Boymans, 26, 62, 65, 88 enz., 103, 117, XVIII, XXIII-XXV — van Oudheden, 26 — Schielandshuis, 62.
Ruigen-Hill, 65, 66, 68.
Ryckevorsel, A. B. G. M. van, 107, 108.
Rijperkerk: Toutenburg, 87.
Rijswijk: Kerk, 55.
- Saenredam, 103-
Scheffer, Ary, 33—35.
Scheurleer, D. F., 62.
Schiedam: Mus., 26, 117.
Schmitt, Otto, 72.
Schneider, Arthur von, 29.
Schonk, P. W., 69.
Schoonhoven: Bartholomaeikerk, 22
Schuylenburg, W. C., 35.
Séjourné, Paul, 2.
Servatius, S., 12, VI.
Sikkes-Zeverijn, G. S., 86.
Simpelveld: R.K. Kerk en toren, 72.
Sinoutskerke: Kerk, 52.
Sint Maartensbrug, Kerk, 103.
Sint Michielsgestel, 22.
Six, E. W. C. 33.
Sminia, Hobbe Baerdts van, 87.
Soudenbalch, Evert, 20.
Spierinck, Nicolaas, 18.
Spilman, 37, 39, 43, XI.
Spijkenisse: Kerk, 50 enz., XVI, XVII.
Stad a.h. Haringvliet: Kerk, 50.
Standaardbuiten, 65, 66.
Staring, A., 35.
Steensel: R.K. Kerk, 114.
Steur, A. van der, 62—65, 88 enz.
Stichting: Oud Drenthe, 21; tot bescherming v. praehist. cultuurmon. in Gelderland, 119.
Stuers, Victor de, 9.
Stuyt, J., 4.
Symons, Jac, 66.
- Tabakspijpjes, 76.
Ter Doest (abdij), 52.

- Teylingen, Kasteel, 37; 44 enz.
 Thienen, Jan van, 83.
 Tietjerksteradeel: Raadhuis, 71.
- Uithuizen, N. H. Kerk, 72; Menkema, 85.
 Usener, K. H., 11.
 Utrecht: Domkerk, 72; Maria- en S. Maartenaltaar, 2; Musea — Aartsbissch., 3, 118 — Centraal, 26, 35, 117 — Oud-Kath., 26, 118; Nieuwlicht (Klooster), 16; Un. Bibl., 5, 117.
- Velp, (N.B.), R. K. Kerk, 22.
 Velde, Adr. van de, 40.
 Vereeniging: De Graafschap, 119; Haerlem, 116; Hendrick de Keyser, 50, 118; Het Kantsalet, 23; Oud-Hoorn, 116.
- Verheul Dzn, J., 119, XXVI.
 Vermeulen, F., 2.
 Vianen: stadsgrachten, 72.
 Viollet le Duc, 49.
 Visscher, Claes Jansz., 7, 8, V.
 Vitzthum, 13.
 Vlaardingen: Mus., 118.
 Vleuten: toren, 72.
 Vogelsang, W., 107.
 Vries, A. B. de, 74.
 Vught: N.H. Kerk; Mus., 72.
 Vullenhoe, Heinrich von, 16.
- Waarde (Z.), Standaardmolen, 22.
 Wassenbergh, A., 86.
 Weenen: Nat. Bibl., 20.
 Wenckebach, Oswald, 95.
 Werkverschaffing, 37.
 Werner, H. M., 9.
 Wiersma, Ids., 84, 86.
- Willemstad: 65 enz.; N. H. Kerk, 105; wallen, 72.
 Willem van Oranje, 67.
 Winterswijk, Oudheidkamer, 118.
 Woerden, vestingwal, 72.
 Wolterson, B., 76.
 Wolvega, korenmolen, 22.
 Woubrugge, Kerk, 105.
 Wychen, Oudheidkamer, 118
 Wijk bij Duurstede, Kasteel, 22.
- Zeist, Mus., 118.
 Zierikzee, asfalteering, 22, 72.
 Zuidland, Kerk, 50.
 Zutphen: Broederkerk, 72, 114; Mus. Het Wijnhuis, 27, 118.
 Zwartewaal, 50, 51.
 Zwijndrecht, 68.

INHOUD VAN AFLEVERING III—IV

[BULLETIN SERIE IV, JAARGANG MCMXXXV]

	Bladz.
JAN MOSMANS, Een letterbalustrade aan de Sint Janskerk te 's-Hertogenbosch met 5 illustraties in den tekst	77
Mr. P. C. J. A. BOELES, Museum Stania-State te Oenkerk, met 5 illustraties	84
Dr. J. J. DE GELDER, De nieuwe Gemeentelijke Musea van 's-Gravenhage en Rotterdam, met 24 illustraties, 4 plattegronden en 2 figuren in den tekst	88
Dr. M. D. OZINGA, Spaar oude kleuren, met 2 illustraties	103
Dr. E. NEURDENBURG, Een plan dat belangstelling verdient.	105
Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome	106
Verbetering van drukfouten	106
Officieele berichten	107
Monumenten in Nederland door Dr. M. D. Ozinga	112
Musea door Jvr. C. Engelen	114
Berichten over Vereenigingen, Commissies en Instellingen voor het geheele land of voor provinces en gewesten	118
Boekbesprekingen	119
Register	123

[Afbeeldingen: XIX—XXVI]